

Подальші пригоди Робінзона Крузо

Данієль Дефо

Подальші пригоди Робінзона Крузо, що складають другу й останню частину його життя, та дивовижні оповіді про його подорожі трьома частинами світу, описані ним самим

З англійської переклав Лесь Герасимчук

Розділ I. Знову на своєму острові

Є в Англії така приповідка: куди вороні не літати, то все клювати; найкраще вона прикладається саме до історії мого життя. Кожний, беручи на увагу мої тридцятирічні випробування, злигодні моєї долі, що випадають небагатьом, сім років життя у спокої та достатку, нарешті, мою старість, – так аби ще б мені безпретензійно звікувати вік, коли людина пізнає повняву щастя, – покладав би у думці, що моя природна схильність до мандрів, яка поривала мене і про яку я казав у розповіді про першу свою зустріч із широким світом, мала б погамуватися й або трохи випаруватися, або, як на те, сконденсуватися, та що в шістдесят один рік людина має таки ставати домонтарем і якомога утримуватися від подальших пригод і приключок.

Власне, в мене пропав і сам мотив до мандрів у світах, бо вже не треба було збиватися на гроші; та й що там громадити: ще десять тисяч фунтів стерлінгів, не зробили б мене багатшим, – я досить поприховував і собі й спадкоємцям, а ті статки, що вже були, швидко приростали, через те що великої родини в мене не було, і я навіть не міг витратити поточного прибутку на свій капітал, хіба що почав би широко жити, циндрити на численну родину, слуг, екіпажі, розваги тощо, але все це мені думки не бралось й не приваблювало. Тому лишалося надалі тихо собі вікувати, тішитися своїм надбанням і спостерігати як воно день у день прибільшується.

Проте, виявилось, міркування такі не про мене, бо нездоланно таки вабили мандри, які опанували мене, наче хронічна хвороба. Ото уроїлося в голову поглянути ще раз на свою нову плантацію на острові і на колонію, яку я там залишив. Я снів усім тим уночі й понад усе линував думкою удень; і так я тим переймався, що й уві сні почав говорити та ні про що інше вже й гадки нема; кожна розмова – до збудження – соталася про одне,

бо я достоту не міг балакати про інше: я вже й сам помітив, що торочу про одне й те саме.

Від розважливих людей я чував, що людські байки про привидів і духів виникають через палку уяву і невгамовну фантазію, бо насправді з'яв нема й духи не блукають, а просто люди, згадують колишні бесіди з померлими друзями й так сильно переймаються ними, що за виняткових обставин здатні уявити, ніби бачать їх, звертаються до них та одержують відповідь, хоча на ділі нічого немає, крім тіней та химерій.

Особисто я й досі не знаю, чи насправді бувають з'яви, фантоми, чи дійсно ходять мерці, чи всі ці оповідки – лишень химерії, хворобливі вигадки та нестримна уява, проте я знаю, що інколи моя збуджена уява знову поривала мене туди, до мого острівного притулку за деревами, де я бачив старого іспанця, батька П'ятниці, та бунтівних матросів, яких я покинув там; здавалося, що я балакаю з ними й бачу їх ніби уяв, і так тривало доти, доки ці привидження не почали переймати мене страхом.

Якось мені наснилося наживо, буцім перший іспанець та батько П'ятниці розповідають про мерзоту трьох розбійних матросів, які намірилися по-варварському перебити всіх іспанців, і як вони підпалили весь запас провіанту, складованого іспанцями, щоб завдати їм страждань і уголодити; та й то правда, що часто густо та чудасія розбігалася з дійсністю: проте так мені те видиво тоді вживилося, що правду від брехні я не годен був відрізнити; тож-то щиро обурювався, коли мені скаржився іспанець, і тоді я позвав їх до суду, розглянув справу та звелів усіх трьох повісити. Скільки у всьому цьому було правди з'ясується в свій час, як і те, чому мені таке наснилося і яким духом все навіяло, і як підтвердилася жива справжність. Не те щоб усе до цяти так само й сталося, але загалом від правди відбігло недалеко; ганебна поведінка цих трьох паскудників не піддається описові, в цьому сон виявився правдивий, і мені насправді згодом довелося їх суворо покарати; тож аби я їх тоді повісив, то мав би рацію і за Божим законом, і за людським.

Проте повернімося до моєї оповіді. Так я прожив кілька років; день при дні – ні радощів, ні втіхи, ні розради, – буденщина та й по всьому; отож, дружина побачила, наскільки це мені зайшло в думку, та й сказала якось ввечері цілком поважно, що, на її гадку, в усьому цьому є якась таїна, саме Провидіння спонукує мене знову туди вирушити, і що, як вона сказала, лишень мої обов'язки перед дружиною і дітьми стоять на перепоні. Вона казала також, що і в думці не покладає розлучатися зі мною, але оскільки вона була переконана, що в разі її смерті я б найперше подався на острів, то це вже схоже на небесний присуд, і вона не хоче стати на заваді, бо якщо я відчуваю в собі силу й так налаштувався... (Тут вона помітила, що я дуже переймаюсь її словами і щиро дивлюсь їй у вічі, і ніби трохи збентежилась та змовкла. Я спитав, чому вона не договорила й не виповіла все до кінця. Але я помітив, що вона надто схвильована і сльози набігли їй на очі). "Скажи, моя люба, – почав я, – ти хочеш, аби я поїхав?" "Ні, – відповіла вона ласкаво, – я далека від того бажання, але як ти вже налаштувався, – вела вона далі, – то краще я поїду з тобою, ніж стану на заваді, бо хоча я і вважаю, що це

неподобність у твої роки та в твоєму стані, проте так судилося, – промовила вона жалісно, – я тебе не покину самого. Як така воля неба, треба скоритися, і якщо небо тебе до цього зобов'язує, то і мій обов'язок рушати з тобою, бо небо однаково зробило б так, аби я не стала на заваді".

Ніжність дружини трохи мене витверезила, і я замислився над тим, що роблю, трохи приборкав свою блукливу уяву й почав спокійно розмірковувати над тим, чого я доробився за шістдесят років, подолавши всі ті лиха й злигоди й довівши все до щасливого завершення, чи є рація знову кидатись у вир пригод та чинити те на всі заставки, до чого можуть спонукати тільки молодість і злидні.

Думав я також про нові обставини, бо одна дитина є й дружина знов при надії, я при достатку, і немає потреби ризикувати заради грошей; літа мені вже не служать і пора дбати, як передати надбання у спадок, а не як прискаржити ще щось; щодо слів дружини про волю неба і мій обов'язок перед ним, то я не був упевнений; оце ж через такі роздуми я борюкався з власною уявою і якось дав собі з цим раду, бо вважаю, що кожному своя воля в таких випадках; одне слово, я погамував внутрішній спротив за допомогою тих або інших аргументів, що їх наразі виявилось достатньо, а найперше я спробував відволіктися на інші справи, які скеровували мене зовсім в іншому напрямку, бо я зрозумів, що ті всі вигадки обсідають мене, коли в цю мить чи в найближчому майбутньому немає в мене конкретної справи.

Для цього я придбав невеличку ферму в графстві Бедфорд і вирішив туди переселитися. Там був зручний domeк, а землю довкола можна було загосподарювати, що відповідало моїм схильностям поратися на ріллі, провадити культивуацію, щось садовити та поліпшувати ґрунти, а що місцина знаходилася віддалік моря, мені не доведеться балакати з моряками про далекі світи.

Я переїхав на ферму, облаштував там родину, купив плуги, борони, віз, тяглових коней, корів, овець і, заходившись коло господарства, за півроку став справдешнім сільським господарем. Всю увагу забрали нагляд за робітниками, культивуація, обгороджування, саджання тощо, і життя моє поточилося у злагоді з природою, що найліпше для людини, яка зазнала багатьох поневірянь.

Я господарював на власній фермі, тож за землю платити не треба, закон мою працю не обмежував, хочу – будую, хочу – руйную; все посаджене – моє, і поліпшення – на користь родині, а як десь відійшли думки про мандри, то й усе життя пішло в лад. Гадаю, тепер я справді тішився неметушливим життям, на яке мене щиро настановлював батько, рустикальним раюванням, яке описав поет:

Немає тут гріха, буденної турботи,
Старечих болів чи юначої марноти.

Але посеред цього раю Провидіння завдало мені тяжкого удару, що не тільки зав'язав мені світ, але й оживив давні мрії про мандри, що ніби були у мене в крові, а тому тепер обсіли мене, – наче повернулася страшна й непоборна хвороба. Таким ударом стала втрата дружини. Я далєбі не збираюся писати елегію на смерть дружини, змальовувати її чесноти й лестити слабкій статі в слові на похорон. Скажу лишень, що

вона в усьому мені підпорою, центром усіх моїх підприємств, рушієм, що дозволяв мені діяти в обачних і щасливих межах, перестерігала від екстравагантних і ризикованих задумів, що роїлися мені в голові, вона краще приборкувала мій неспокійний дух, ніж сльози матері, напучування батька, поради друзів чи моя власна тьма. Я радо слухав її, зворушувався невідступними благаннями, і тому нинішня втрата збила мене з колії та вкинула у розпач.

Без неї світ мені перемінився. Подумки я почувався в ньому чужинцем, як тоді, коли вперше ступив на берег Бразилії, і настільки ж самотнім, попри юрбу слуг на острові. Я не знав, що думати й що робити. Люди довкола, склавши руки, не сиділи: одні заробляли на хліб, інші циндрили гроші на бридкі надмірності або марну насолоду, таку ж нікчемну, бо мета лишалася невловна; веселуни щодня гуляли до переситу, накопичуючи, за чим журитися й за що покутувати, а трударі гибіли за шмат хліба, аби з'їсти його й працювати далі, – у цій буденщині за роботою світу не було видно, ніби хліб щоденний – єдина мета стражденного життя, а страдження життя має на меті лише щоденний хліб.

Тут мені пригадалося моє острівне королівство, де збіжжя я вирощував лише стільки, скільки міг спожити, і кіз розводив як до потреби, і гроші лежали в скрині, доки не взялися цвіллю, бо за двадцять років я й не поглянув на них.

Аби я все це довів тоді до ладу, як підказували розум і релігія, то зрозумів би, що для раювання потрібні не тільки людські розваги та що існують понад це якісь вищі сенс і мета життя і що слід прагнути володіти ними чи принаймні до них пориватися, топчучи ряст.

Але моєї мудрої порадиці більш не було зі мною, і я був схожий на корабель без стерничого, що пливе за вітром. Знов думки мої зачепилися за старе: нестримно вабили далекі мандри; і всі мої попередні невинні уподоби, – ферма, садок, худоба, родина, які були всім для мене, – втратили для мене принадність, як музика для глухого чи їжа для людини, яка втратила смак. Отож я надумав покинути господарство, винайняти свою ферму й повернутися до Лондона. І за кілька місяців так і вчинив.

Але й у Лондоні було мені маркітно; це місто було мені не до душі, справи не давалися до рук, то й лишалося мені тільки байдики бити, як роблять ті, про котрих мовиться, що вони – нікчемні Божі творіння, не варті ламаного шеляга, й однаково, чи живуть вони чи гинуть. Мені як людині завжди діяльній таке гультайство виявилось не до серця, і часто я собі примовляв: "Митець на все – та ледащо", – більше пуття було, коли я двадцять шість днів тесав одну дошку.

Саме розпочався 1693 рік, і додому повернувся зі своєї першого нетривалої подорожі до Більбао мій небіж, якого, як говорив раніше, я зробив моряком і, згодом, капітаном корабля. Він прийшов до мене і сказав, що знайомі купці пропонують йому пливти у торговельних справах до Ост-Індії й Китаю. "Отож, дядьку, – запропонував він мені, – якщо ви рушите зі мною, я можу висадити вас на острові, де ваше старе пристановище, бо ми йтимем курсом на Бразилію".

Ніщо краще не передбачає майбутні події та не свідчить про існування невидимого

світу, ніж збіг сторонніх речей з нашими потайними уявленнями, про котрі ми нікому не кажемо.

Мій небіж не знав про те, що до мене повернувся мій хворобливий потяг до мандрів, і я ж не знав, що він збирається таке запропонувати під час ранкового візиту; мене брали думки та гадки, й після розмислу над своїм станом я поклав їхати до Лісабону й порадитися зі своїм старим капітаном; відтак, якщо це доцільно й практично, я радо подався б знову на острів, аби подивитися, що сталося з моїми людьми. Мене обсіли думки про заселення острова, про перевезення переселенців з Англії, про виключне право на володіння тощо, аж тут прийшов небіж з пропозицією завести мене на острів дорогою на Ост-Індію.

По довшій павзі я пильно поглянув на нього й запитав: "Хто, в дідька, напоумив тебе на цей рейс?" Приголомшеному небіжу спочатку аж мову одібрало, але незабаром йому відійшло, коли він зауважив, що його пропозиція не завдала мені особливого невдоволення. "Гадаю, поганого в цьому нічого немає", сказав він, "та й вам приємно буде побачити свою нову колонію, де ви колись управували з більшим умінням, ніж більшість монархів у світі".

Одне слово, його план настільки відповідав моїй вдачі, настроєві, про який я стільки торочив, що я йому коротко відповів, що як він домовиться з купцями, то я ладен приєднатися, хоча, можливо, там на острові й залишусь. "Невже ви хочете знову залишитися там?" - запитав він. "Але ж ти зможеш забрати мене поворотьма..." Він відповів, що це неможливо, бо купці не дозволять йому з таким дорогим крамом робити гак, що відбере цілий місяць, а може бути, й три-чотири. "Понадто, можу спіткати якась лиха доля, і я зовсім не повернусь, - додав він, - тоді ви опинитеся в такому ж стані, як колись".

У цьому була рація, але ми вдвох знайшли на це раду: вирішили взяти на облавок розбірну шлюпку, яку теслі, котрих ми вирішили прихопити з собою, зможуть на острові за кілька днів зібрати й спустити на воду.

Я не довго повертав розумом, бо настирливість небожа збіглася з моїм прагненням і ніщо вже не стояло на заваді; з іншого боку, після смерті дружини не було кому щось мені підповідати, за винятком давньої моєї приятельки, удови, котра закликала зважити на мої роки, матеріальну забезпеченість та зайві ризики тривалої подорожі, а понад усе - на своїх маленьких дітей. Та дарма, мене поривало в дорогу, і я їй сказав, що такі незвичайні обсіли мене думки, наче відмова від подорожі означатиме спротив Провидінню; відтак вона кинула переконувати мене на інше й заходилася допомагати призапасатися в рейс, залагоджувати сімейні справи на час відсутності та клопотатися про освіту дітей.

Задля цього я склав заповіт на майно на ім'я дітей і призначив доброго розпорядника, щоб і собі було спокійніше й дітей ніхто не скривдив, якщо спіткає мене лиха доля; виховання я цілком поклав на удову, призначивши їй достатню винагороду за працю, та й вона цілком на це заслуговувала, бо й рідна мати не могла б краще опікуватися їхньою освітою, а як вона мене дочекається, то віддяка буде ще більшою.

На початку січня 1694/1695 року мій небіж був готовий до відплиття, і я зі своїм слугою П'ятницею зійшов на облавок у Даунсі 8-го січня; крім згаданої шлюпки, вантаж обіймав чимало потрібної всячини для моєї колонії, бо якщо там справа не йде в лад, то її статус доведеться залишити.

По-перше, я взяв з собою кількох слуг, яких намірявся оселити на острові чи, принаймні, оплатити їм певний обсяг роботи за час мого перебування там, а тоді – нехай вирішують чи залишитися на острові, чи повертатися зі мною; серед них було два теслі, коваль, а ще один спритний бондар, котрий водночас міг бути й колісником, і ручний млин спромігся б змайструвати, знав роботу посудника і мисочника, тобто і теслярував, і гончарував, – ми його називали майстром на всі штуки.

Понад те, я взяв з собою кравця, який зголосився плисти пасажиром з моїм небожем до Ост-Індії, але потім погодився залишитися з нами на нашій новій плантації; згодом ми взяли користь і поза його кравецтвом, бо й те правда, як я казав, що шкода вчить розуму.

Вантаж обіймав, наскільки пригадую (бо докладного рахунку я не вів), чимало полотна і якусь кількість англійського сукна на одяг іспанцям, що їх я сподівався зустріти там; за моїм розрахунком, їм цього мало стати на сім років; якщо я не помиляюсь, одіжний матеріал, рукавиці, капелюхи, черевики, панчохи та інша потрібна одіванка у підсумку склались на більше, ніж двісті фунтів, а ще ж кілька ліжок, постільна білизна, хатні надібки, передусім куховарське начиння – горщики, казанки, цинові та мосяжні миски тощо, і ще до сотні фунтів припадало на металовироби, цвяхи, інструменти, клямри, завіси, гачки та інше надіб'я, про яке я тоді не забув.

Я захопив також сотню штук помічної зброї, мушкетів і підпальників, кілька пістолів, подостатком набоїв різного калібру, три-чотири тони олива і дві мосяжних гармати, а що я не знав, на який термін мені потрібні запаси, і і що взагалі може статися, то взяв сто бочечок пороху, а ще шаблі, палаші й залізні деталі пік та галябард. Отож, утворився чималий вантаж запасів, а понад те я умовив небожа взяти на облавок додатково дві шканцових гарматки, аби потім вивантажити їх на острові й спорудити форт, щоб убезпечити нас від нападів. Спочатку я був щиро переконаний, що все це знадобиться, ще й виявиться замало, щоб утримати острів в наших руках, як впливатиме з подальшої оповіді.

Під час цієї подорожі мені не довелося зазнати стількох невдач і пригод, як це зазвичай бувало зі мною, і тому мені рідше доведеться переривати розповідь і відволікати увагу читача, якому, може, хочеться швидше довідатися про долю моєї колонії; однак, і в цьому плаванні не минулося без неприємностей, бічних вітрів і негоди, через що подорож задлялася довше, ніж я попервах розраховував, а що я з усіх моїх подорожей лише раз – пригадуєте мої перші мандри до Гвінеї? – щасливо повернувся у запланований термін, то й тепер муляла думка про неталан, бо така в мене вдача – на березі заходить нетерплячка і в морі самі напасті.

Супротивні вітри спочатку погнали нас на північ, і довелося зайти в бухту Галвей в Ірландії та прочекати двадцять два дні, доки вони вщухнуть; єдина втіха, що харчі там

напрочуд дешеві і всього подостатком, тож за весь час стоянки ми не тільки не чіпали корабельні запаси, але й збільшили їх. Тут я купив кількоро свиней і двох корів з телятами, котрих розраховував, як пощастить, висадити на моєму острові, але насправді довелося притокмити їх інакше.

Ми відпливли з Ірландії 5-го лютого і протягом кількох днів мали ходовий вітер. А, здається, 20-го лютого поночі до кают-компанії зайшов із вахти помічник капітана і повідомив, що бачив спалах і чув гарматний постріл, і під цей час забіг юнга та доповів, що боцман чув ще один постріл. Ми всі кинулися на ют і спочатку не чули нічого, але за кілька хвилин побачили потужний спалах і виснували, що вдалечині сталася велика пожежа; ми відразу порахували координати корабля і одностайно вирішили, що в тому напрямку, де виднілася пожежа, не було суходолу на відстані п'ятисот ліг^[1], бо палахкотіло на вест-норд-вест. Тому ми прийшли до думки, що у відкритому морі зайнявся корабель, а що перед тим лунали гарматні постріли, дійшли висновку, що корабель має бути недалеко, прямо за курсом, і ми його не проминем, бо що далі ми пливли, то більше світлішало, хоча через туман спочатку нічого не було видно, крім світла. Ходовий вітер був несильний, але вже за півгодини, коли трохи розвиднилося, ми побачили, що у відкритому морі палає великий корабель.

Я дуже перейнявся цим нещастям, хоча нікого на кораблі не знав; наразі ясно пригадалося, як було зі мною, коли мене підібрав португальський капітан, а цим же потерпілим набагато гірше, бо немає поблизу іншого судна. Я відразу наказав зробити з короткими проміжками п'ять гарматних пострілів, аби повідомити, що допомога близька і що вони можуть спробувати рятуватися на човні, бо ми пожежу бачили, а з палаючого судна уночі нас не було видно.

Далі ми лягли в дрейф і лишень прилагоджувались до руху корабля у вогні, чекаючи на світання, аж тут раптом, на превеликий жах – хоча цього і слід було очікувати – пролунав вибух, і вогонь щез, бо уламки судна відразу затонули. Видовище було страхотливе й приголомшливе, бо небораки, гадав я, або загинули на кораблі, або хвилі зараз кидають їхній човен посеред океану, – ще ж темно. Але щоб дати їм якийсь орієнтир, я звелів скрізь на нашому кораблі засвітити ліхтарі й стріляти з гармат протягом всієї ночі, аби вони знали, що поблизу є судно.

Близько восьмої години ранку в прозору трубу ми побачили в морі човни: їх було два, в обох людей понад міру й вода ось-ось почне перехлюпувати через борт. Ми завважили, що вони веслюють проти вітру до нашого корабля і прагнуть якомога привернути нашу увагу. Ми зараз же вивісили сигнальний прапорець, запрошуючи їх на облавок, і, додавши вітрил, рушили їм навстріч. Не минуло й півгодини, як ми підпливли до них і всіх підняли на борт, – разом десь душ із шістдесят чотири чоловіків, жінок і дітей, бо на кораблі було чимало пасажирів.

Ми дізналися, що це було французьке торговельне судно водообсягом на 300 тон, що вертало з Квебека. Шкіпер докладно розповів про нещастя, що спіткало його корабель, як через необачність штурмана зайнялося біля штурвалу і як, здавалося, коли той гукнув на допомогу, вдалося побороти вогонь; однак незабаром виявилось, що

іскри від початкового займання потрапили до важко приступної частини корабля, де годі було загасити вогонь, і полум'я межі дощаною обшивкою і палубом потрапило в трюм, а там його вже ніщо не могло зупинити.

Лишалось посідати в човни, які, на щастя, були досить місткі: у них був баркас, ял і ялик, в який покладали запаси прісної води й харчів, – тільки й того, що від пожежі врятувались. Вони не вельми сподівались вижити на такій великій відстані від землі, – аби не згоріти живцем, – навряд чи зустрінеться якийсь корабель і візьме їх на облавок. У них були вітрила, весла і компас, а харчів і води вистачило надголодь на дванадцять днів, котрих – як не буде негоди й супротивних вітрів – вистачило б доплисти до Ньюфаундленду, а там, до висадки на берег, ще й риби трохи наловлять. А як не поведеться, то й бурі могли б перекинути човни й потопити, від дощів і холоду люди закоцюбли б і загинули, супротивні вітри могли уповільнити плавбу й вони примерли б голодом, – тим-то порятунок здавався примарним дивом.

Посеред ляку, безнадії та розпуки, оповідав мені капітан зі сльозами на очах, вони несподівано зраділи, почувши гарматний постріл, а тоді – ще чотири; то були ті п'ять гарматних пострілів, які я звелів зробити, коли ми побачили полум'я. Тепер вони гріли серце надією, як я і припускав, одержавши знак, що неподалік пливе до них корабель на допомогу.

Почувши постріли, вони прибрали щогли і вітрила, а що звук чувся з навітряного боку, вирішили до ранку дрейфувати. За деякий час, не чуючи більше пострілів, вони самі тричі вистрілили з мушкетів з великими інтервалами, та через супротивний вітер ми їх не почули.

Відтак ще приємнішою несподіванкою стали наші вогні й нові гарматні постріли, бо я ж ото наказав стріляти до самого світанку. Це спонукало їх допасти до весел, щоб прискорити зустріч, – і ось, нарешті, щиро зраділи, коли переконалися, що ми їх помітили.

Неможливо описати жестикуляцію, захват і дивні постави, якими врятовані бідаки виражали свою радість з нагоди такої несподіваної помочі. Скорботу й страх легко змальовувати: зітхання, сльози, стогони, порухи голови й рук та й уже; а от надмір радості, несподівана радість виявляються безліччю способів. Одні плакали плачма, інші, ніби з відчаю, шаліли до нестями, ще інші здимали бучу й скидалися на схиблених, хтось потоптом ходив по облавку, ломив руки, деякі танцювали, кількоро співали, реготали, а комусь – наче заціпило; слабих нудило, кілька людей ледь не втрачали тяму, невеличкий гурт хрестився й складав подяку Богові.

Я їх розумію: багато хто дякуватиме потім, а попервах їх поривали почуття й вони не могли впоратися з ними, – звідси й несамовитість, і шал, бо мало хто кріпився і лишався поважним у своїй радості.

На це могло ще вплинути й те, що вони були французами, які вирізняються серед народів вибуховою вдачею, більшою пристрасстю, запальністю, мінливістю настроїв. Я не філософ, аби визначити достеменно причину, але доти я не бачив нічого подібного. Найбільш схоже шалів бідолашний П'ятниця, мій відданий дикун, коли знайшов у човні

свого батька, або подив шкіпера і двох його товаришів, яких я врятував, коли негідники висадили їх на берег; але такого, як тепер, я ні в П'ятниці, ні в кого іншого не бачив.

Звичайно, таке розмаїте шаленство виявлялося не тільки у різних осіб, а іноді і одна людина швидко змінювала свої стани. То вона мовчазна, отупіла й збита з плигу, а то раптом береться танцювати й блазнювати, чи починає рвати собі волосся й дерти одіж та, наче навіжена, топтати її, потім заходиться слізьми, мліє, втрачає свідомість і, без допомоги, може навіть вмерти. І це не одна-дві людини, не десятеро чи двадцяттеро, а гнітюча більшість, і, якщо не помиляюсь, наш лікар мав кинути кров десь тридцятьом особам.

Серед них було два священики, один старий, другий – молодий; найдивніше те, що найстарішому стало зовсім зле. Щойно він ступив на облавок і відчув себе в безпеці, як ноги підломились і чоловік гепнувся наче мрець. Вже й прислідку життя не було, але лікар негайно вжив належних заходів, бо єдиний на кораблі не вважав його покійним. Помалу він відкрив чоловікові жилу на руці, попередньо належним чином розітерши руку, аби зігріти її. Відтак кров, що спочатку тільки крапала, полилася вільно й за три хвилини дід розплющив очі, а за чверть години заговорив, йому відлягло й незабаром зовсім покращало, і, коли йому зупинили кров, узявся ходити облавком, заявив, що чудово почувається, та ковтнув бадьорливих ліків, які дав лікар. За чверть години люди прибігли до каюти лікаря, де той кидав кров непритомній жінці, і повідомили, що священик достоту сказився. Схоже, що до нього дійшлося, що з ним сталося, і він з радощів ошалів. Його судини не змогли впоратись із таким плином флюїдів, кров розпалилась від збудження, і чоловік скидався на пацієнта Бедламу. Лікар не наважився вдруге кидати кров у такому стані і дав йому заспокійливе та приспав; ліки подіяли, й наступного ранку він прокинувся абсолютно здоровий і при тямі. А от молодий священик, навпаки, не втрачав самовладання і подавав розумної й гідної поведінки. Вступивши на корабель, він упав ницьма і, простелившись, подякував Богові за порятунок, а тоді попросив мене відійти, аби, після Творця, ще й мені скласти дяку. Мені стало щиро ніяково, що заважаю йому, і я не тільки сам відійшов, але й інших прохав його не турбувати. Я відійшов, а він ще так пролежав хвилини зо три, а тоді, як і обіцяв, підійшов до мене і взявся цілком поважно й зі слізьми на очах дякувати мені за те, що я з Божою допомогою врятував життя і йому, і іншим нещасникам. Я відповів, що не раджу йому дякувати за рятунок Богові, а не мені, бо бачив, що він це вже зробив; але я додав, що робив тільки те, що вчинила кожна розумна і гуманна людина, і що в нас стільки ж причин, як і у нього, дякувати Богові, якому завгодно було зробити нас знаряддям свого милосердя по відношенню до Його сотворінь.

Відтак молодий священик пішов до своїх земляків, аби настановити їх: він переконував, припрохував, сперечався, доводив, діходив; з одними йому плузило, а інші на якийсь час пускались берега.

Я не можу не описувати це, бо, може, комусь такі записи стануть у нагоді, вони зможуть погамувати вибух емоцій, бо якщо від надміру радощів люди шаліють, то на що вони здатні від надлишку гніву, люті й роздратування? Отож і доречно придивлятися до

прояву почуттів: радості й задоволення та скорботи й гніву.

Протягом першого дня нас трохи бентежила галабурда наших гостей, але відколи вони розійшлися по притулищах, які ми змогли їм надати, й виспалися як слід після переляку та втоми, уранці стали зовсім іншими людьми.

Вони перейшли на добірні манери й гречно дякували нам за доброту, – видима річ, французи в цьому неперевершені. Наступного дня капітан прийшов до мене з одним зі священників і висловив бажання говорити зі мною й моїм небожем, ; керманич почав радитися з нами, що далі з ними буде; почали з того, що за порятунок життя вони віддячать нам усім, що в них є. Капітан заявив, що їм вдалося врятувати від полум'я й захопити з собою в човни трохи грошей і цінного добра, і якщо ми це приймемо, то вони уповноважені віддати нам все це; вони лише просили б висадили їх дорогою десь там, звідки можна дістатися до Франції.

Небіж спочатку хотів узяти гроші й згодом подумати, що робити з потерпілими, але я відкинув цю думку, бо знав, що то висадитися на берег на чужині, і якби португальський капітан, який підібрав мене в морі, так само повівся зі мною і взяв з мене за порятунок усі статки, мені довелося б померти з голоду або стати в Бразилії таким же невільником, яким я був у берберів, хіба що проданим не магометанину, але й португалець буває гіршим паном за турка.

Тому я сказав французькому капітанові, що ми дійсно їх порятували, але ж це наш людський обов'язок, бо й ми бажали б собі такої допомоги у скруті, – ми зробили таке, тому що сподівалися на їхні аналогічні дії, аби ми опинилися на їхньому місці, та й відкаснули ми їх від біди не для того, щоб тепер грабувати, бо було б варварством узяти від них ту дещицю, що їм вдалося врятувати від вогню, а потім ще й висадити їх десь і покинути на березі, тобто спочатку визволити їх від смерті та вбити, вибавити від утоплення й приректи на голодну смерть, і тому я не дозволю хоч щось брати від них. Стосовно висадки на берег я сказав, що це надто складно, тому що судно йде до Ост-Індії і хоча ми значно відхилилися на захід від нашого курсу чи так Небо направило нас їм на підмогу, але далі ми не зможемо о задля них міняти маршрут, та й мій небіж-капітан корабля має зобов'язання перед фрахтувальниками за чартер до Бразилії, і єдине, що я можу обіцяти, – це лягти на курс, де є шанс перестріти судна, що йдуть з Вест-Індії і могли б доправити їх до Англії чи Франції.

Перша частина пропозиції була настільки великодушна і люб'язна, що їм залишалось тільки щиро дякувати, але їх – особливо пасажирів – налякала перспектива подорожі до Ост-Індії, і вони заходились упрохувати мене, що як ми вже відхилилися так далеко на захід до зустрічі з ними, то можна б і далі йти тим самим курсом до берегів Ньюфаундленда, де зустрінеється корабель або шлюп, які погодяться доправити їх назад до Канади.

Мені побачив рацію у цьому й ладен був погодитися, бо й собі міркував, що везти весь цей гурт до Ост-Індії не тільки наджорстоко стосовно нещасників, але й рокує нашу подорож на невдачу, бо вони знищать усі наші харчі; через це я й не вбачав порушення чартеру, бо ми зустрілися з непередбачуваними обставинами, і ніхто нічого

нам не закине, через те що закони Божі й закони природи не дозволяли нам не брати на облавок людей, які потерпали в двох човнах, але ж і нам у цій ситуації виявилось непереливки, то й слід було десь висадити їх для дальшого порятунку. Отож я й погодився на Ньюфаундленд, якщо сприятимуть вітер і погода, а якщо ні – доправимо їх до Мартініки у Вест-Індії.

Далі віяв свіжий східний вітер, але була хороша година, проте тривалі вітри між норд-остом і зюйд-остом наразі змарнували нам можливість відправити потерпілих до Францію, бо ми таки зустріли кілька суден до Європи, включно з двома французькими, від св. Христофора, але вони так довго боролися проти вітру, що не могли взяти пасажирів, бо побоювались, що забракне харчів і їм, і пасажирам, отож довелось нам пливти далі. Приблизно через тиждень ми добилися до рейду Ньюфаундленда, де, коротше слово, пересадили французів на барку, яку вони найняли доставити їх до берега, а потім – до Франції, якщо вдасться припасти харчів. Ще одне, – коли французи подалися на берег, молодий священник, про якого я розповідав, почувши, що ми пливемо до Ост-Індії, попросив нас узяти його з собою і висадити на березі Короманделя, на що я пристав, бо я вельми уподобав цю людину і, як виявиться згодом, не дарма; на додачу, до нас пристало четверо французьких моряків, які дуже нам придалися.

Відтам ми рушили до Вест-Індії, ідучи близько двадцятьох днів курсом зюйд-зюйд-ост, іноді зі слабким ходовим вітром, іноді зовсім без вітру, коли знову випала нагода надати допомогу людям, які також ускочили в напасть.

Розділ II. Відступ про історію колонії

Дня 19-го березня 1694/95 року на північній широті двадцять сім градусів п'ять мінут, пливучи курсом зюйд-зюйд-ост, ми помітили вітрило. Незабаром ми розгледіли, що це велике судно і що воно прямує до нас, але попервах не могли збагнути, що йому треба, проте, коли воно наблизилось, ми побачили, що воно втратило ґрот-щоглу, фок-щоглу і бушприт, а тому й дає сигнальний постріл з гармати про біду. Стояла хороша година, віяв борвій норд-норд-вест, і невдовзі ми зайшли в розмову з прибульцями.

Виявилося, що корабель з Брістоля і що він вертає додому з Барбадосу. За кілька днів до відплиття з Барбадосу, коли він ще був, навіть, не зовсім готовий підняти вітрила, гураґан зірвав його з якоря в той час, коли капітан і старпом перебували на березі, тим-то, крім жаху бурі, команді бракувало досвідчених моряків, здатних довести корабель додому. Вони в морі вже дев'ять тижнів, де після гураґану наразилися ще й на шторм, який, виявилося, відніс їх на захід і потрощив три щогли. Вони казали, що ніби розраховували побачити Багамські острови, а той самий буровій норд-норд-вест, що й зараз, відніс їх на південний схід, а що лишився тільки ґрот і аварійне пряме вітрило на фок-щоглі, вони не могли утримати вітер, аби добутися до Канарських островів.

Та, крім інших поневірянь, найгірше те, що вони примирали голодом через брак харчів: вже одинадцять днів, як на кораблі нема ні унції хліба й м'яса. Єдина пожива –

лишилося трохи води і пів бареля борошна та вдосталь цукру; спочатку були ще цукати, але їх поїли, однак ще було сім кухов рому.

На облавку були пасажирів – юнак з матір'ю і служницею, – вони-бо гадали, що судно ось рушатиме й тому посідали ввечері саме перед гураганом; власних харчів у них не було, і тому велося їм гірше за інших, бо команда в остаточній скруті не виявляла співчуття до сарак; таку безвихідь навіть описувати важко.

Аби не моя допитливість, я, мабуть, і не дізнався б про це, а так – погожа година і вітер ушух, то я й подався сам на корабель. Другий помічник капітана, який командував судном, саме нагодився до нас і розповів, що у великій каюті у них три пасажирів тяжко бідують. "Може, – припустив він, – вони вже повмирали, бо допіру дві доби я не чув про них, а самому піти на провідини страшно, бо однаково нічим зарадити їм я не можу".

Ми негайно вирішили поділитися з ними, чим змога; власне, ми з небожем вже настільки змінили наш курс, що не відмовилися б забезпечити їх харчами, навіть якби нам довелося для поповнення запасів пливти до Вірджинії чи ще якогось американського порту, але в цьому не було потреби.

Тепер їм загрожувала нова небезпека; надголодь вони боялися з'їсти забагато навіть з тієї дешиці, що ми дали їм. Помічник, тобто капітан, привіз з собою в човні до нас шість сердег, але вони походили на кістяки й так ослабли, що ледве могли веслувати. Сам помічник виглядав недужим і змореним голодом, бо, як він сказав, нічого від людей не приховував і ділився з ними кожним шматком.

Я порадив йому їсти помалу й відразу дав м'яса, проте він зробив заледве три ковтки й почув себе кепсько та припинив їсти, а наш лікар домішав щось до бульйону і сказав, що це буде лікувальна їжа, і йому справді від цього полегшало. Тим часом я про матросів не забув та звелів і їм дати їсти, й сіроми достоту глтали поживу: вони так виголодалися, що не тямили себе, а двоє з них так усе умережили, що на ранок вхопило, як лихе душу.

Мене дуже зворушив вигляд цих нетяг, що нагадав про мої злигоди першого разу на острові, коли в роті не було ні ризи й надія щезала знайти якусь поживу, не кажучи вже про те, що я боявся стати здобиччю якихось інших створінь. І ото помічник капітана оповідав мені про жахливий стан команди, а мені не випадала з думки ота його згадка про трьох пасажирів у великій каюті, цебто про матір, сина і служницю, що про них він два чи три дні нічого не чув і яких вони у скруті, схоже, кинули напризволяще; я зрозумів, що пасажирів не дали ні крихти поїсти, через що всі вони, либонь, повмирали й лежать на підлозі посеред каюти.

Ми прийняли на облавку помічника, якого називали капітаном, разом із помагачами, аби вони під'їли трохи, але я не забув і про голодних матросів, що залишилися на судні та наказав своєму помічникові з дванадцятьма нашими людьми взяти мій човен та доправити їм на борт мішок із хлібом і чотири або п'ять шматків гов'ядини для варіння. Наш лікар наказав варити м'ясо у їхній присутності і пильнувати на камбузі, аби його не з'їли сирим або не витягли з казана недовареним, а потім

роздавати невеликими порціями, щоб їх не вбила їжа, призначена для їхнього рятунку.

Водночас я наказав помічникові зайти до великої каюти та подивитися, в якому стані перебувають бідні пасажери; якщо вони ще живі, слід подбати про них і підживити, що для цього лікар дав великий глек з бульйоном, приготований так само, як і для помічника капітана у нас на облавку, – й вони конче оклигають.

Ба більше, я мав особисто побачити картину лиха на кораблі, бо самої оповіді замало, тому взяв з собою врятованого капітана, як ми його тепер називали, і поплив у його човні на корабель.

На облавку панувала веремія, бо всі прагнули виловити з казана недоварену поживу, проте мій помічник на виконання наказу поставив дужого вартового біля дверей камбузу, і той спочатку гамував їх, як умів, а тоді просто вдався до сили, а тим часом він звелів мочати у варило сухарі і, коли вони насичувалися м'ясним наваром, котрий вони щербою називали, та роздавати, аби курчі в животі не допікали, але потроху, аби не зашкодити людям. Але дарма, і якби я сам, у супроводі їхнього капітана та офіцерів, не з'явився на кораблі і добрим словом та погрозами не стримав їх, гадаю, вони вломилися б до камбузу й витягли б м'ясо з печі, бо слів замало для голодного шлунку; хоч як, ми їх утихомирити й узялись помалу підживлювати, доки не понахарчовували, і люди оклигали.

Натомість страждання бідних пасажирів у каюті були іншого роду й перевершували будь-що бачене на облавку, бо, власне, харчів екіпаж припас замало, і спочатку пасажирам перепадали крихти, а під кінець їх зовсім занедбали, і протягом останніх шести-семи днів їм не дісталось ні ріски, та й перед тим було ж не здобіль. Сіромашна мати, за словами матросів жінка тямуща і добре вихована, самовіддано віддавала майже все синові й насамкінець зовсім охляла. , а коли до каюти ввійшов мій помічник, вона сиділа долі спиною до розгородки між двома зв'язаними стільцями, голова безпорадно звисала, як у мерця, хоча ще жевріло. Мій помічник намагався оживити і підбадьорити її і за допомогою ложки влив їй в рот трохи бульйону. Вона розтулила губи й поворушила рукою, але не змогла говорити, проте розуміла все, що він говорив, і намагалася пояснити йому знаками, що їй допомогти вже не можна, та показувала на сина, аби подбали про нього.

Зворушений цим видовищем помічник спромігся усе-таки влити їй в рот бульйон і, здалось йому, дві-три ложки вона проковтнула... хоча остаточної певності не було, бо було надто пізно, і вона тієї ж ночі померла.

Син, що врятувався ціною життя матері-любусі, був у трохи кращому стані: він лежить деревиною, витягнувшись на ліжку, і на тонку пряде. У роті в нього був шматок старої рукавички, значну частину якої він зжував і з'їв, – у нього було те, чого не було в матері – молодість і здоров'я, отож помічникові вдалося змусити його проковтнути кілька ложок бульйону, і він почав потроху оклигувати, хоча коли, перегодом, йому дали ще дві-три ложки, хлопцеві погіршало, і він зблював.

Потім подбали про сіромашну служницю: вона лежала долі туж поряд зі своєю пані, ніби грець її побив і вона боролася за життя. Кінцівки їй зсудомило, одноруч вона

у корчах вхопила стілець і нам насилу вдалося розчепірити закоцюрблу руку, інша рука лежала в неї на голові, а обома ногами вперлася в стіл у каюті, буцім жінка вже часує, але вона була ще жива.

Бідолаха не тільки наmlілася голодом і думкою про смерть, але, як казали потім матроси, вона ще й уболівала за свою пані, яка протягом двох-трьох діб конала на її очах і яку вона ніжно любила.

Ми не знали, що вдіяти з бідолашкою дівчиною, бо коли наш лікар, чоловік вельми учений і досвідчений, насилу повернув її до життя, йому довелося ще виглядіти її, тому що вона ще довгенько лишалась непритямлена

Мій читальник повинен взяти до уваги, що відвідини чужого корабля в морі – це не поїздка у село, де люди бавлять тиждень-два. Ми мали допомогти потерпілим, а не воловодитися з ними, і хоча вони хотіли на кілька діб взяти той же курс, що й ми, проте з кораблем без щогл ми б далеко не запливли. А що їхній капітан просив нас допомогти поставити ґрот-щоглу, стеньґу й тимчасовий фок, ми ще витратили три-чотири дні й дали йому п'ять бочок яловичини, бочку свинини, дві кухви сухарів і відповідну кількість гороху, борошна та іншої провізії, якою могли поділитися, та взяли навзамін три бочечки цукру, трохи рому і кілька золотих, і відтак залишили їх, взявши до себе, на щире прохання, ченця, юнака, служницю та їхній пожиток.

Сімнадцятирічний ставний юнак був вихований і чемний; він був у розпачі від смерті матері, а ще ж лише за кілька місяців перед тим він втратив батька на Барбадосі. Юнак благав лікаря умовити мене забрати його з того корабля, бо жорстокість команди вбила його матір, – і справді це сталося через їхню бездіяльність, – адже могли вони хоч крихтину чогось припасти для неї, аби жінка не вмерла, проте голод не визнає ні друзів, ні людських стосунків, ні справедливості, ні права, він безсумлінний і нездатний до співчуття.

Лікар пояснив йому, у яку далечінь ми пливемо, там нема його друзів, і він може опинитися в таких же тарапатах, з яких ми щойно його вибавили, може статися голод. Він відповів, що йому байдуже, куди пливати, аби подалі від жахливої команди, що капітан (він мав на увазі мене, бо не знав про існування небожа) врятував йому життя і, напевно, не завдасть йому зла, та й служниця, він певний, коли отямиться, буде дякувати за порятунок, куди б ми не повезли її. Лікар так пристрасно виклав цю справу, що я погодився взяти обох до себе на корабель з усім їхнім майном, за винятком одинадцяти бочок цукру, яких не можна було перевантажити і ніяк було просто дістатися, а що в юнака був перевізний квит на цукор, я примусив капітана підписати письмове зобов'язання про те, що він, припливши у Бристоль, піде до такого пана Роджерса, тамтешнього купця, нібито юнакового родича, і передасть йому від мене листа і все майно, що належало покійній удові, що, гадаю, він не виконав, тому що про прибуття корабля до Бристоля я так і не чув, – либонь, він загинув в океані, бо перебував у такому жалюгідному стані й так далеко від суходолу, що перша ж буря мала, на мою думку, потопити його; ще до нашої зустрічі він почав текти і мав поважні пошкодження в трюмі.

Наразі ми перебували на широті дев'ятнадцять градусів тридцять дві мінuti, й нам сприяла погода, хоча спочатку вітер був супротивний. Не хочу нікого втомлювати подробицями змін вітру, погоди, течії тощо протягом решти подорожі, – скажу тільки, що я повернувся на своє старе пристановище – на острів – 10-го квітня 1695 року. Знайти його виявилось непросто: першого разу я потрапив до нього з південного сходу, бо плів з Бразилії, а тепер, ідучи між островом і материком без мапи берега чи віх на березі, я його не впізнав, ніби він і не він. Ми довго кружляли навколо, висаджувалися на кількох островах у гирлі великої річки Оріноко, але дарма; моє вивчення прибережжя дозволило виявити принципову помилку, цебто материк, що я його бачив з острова, насправді був не материком, а довгим островом або, радше, пасмом островів у розлогому гирлі великої річки, і тому дикуни, що допливали на острів, були не караїбами, а островиками, які жили трохи ближче до нас за інших.

Отож марно я відвідав кілька островів; деякі з них були заселені, інші – ні, на одному я зустрів кількох іспанців і гадав, що вони живуть там, але, побалакавши з ними, дізнався, що у них неподалік стоїть шлюп у бухті, а приїхали вони, аби добути сіль і наловити перлових матиць, а самі ж вони – з острова Тринідад, що лежить далі на північ на широті 10-11°.

Так ми плавали здовж берега від острова до острова то кораблем, то ялом француза (цей човен виявився вельми зручним, і, за згодою власника, ми його лишили собі), аж добилися до південного берега мого острова і на вигляд місцевість здалася знайомою, – тоді я закітвичив судно проти потічка поруч з моїм колишнім житлом.

Побачивши місцину, я гукнув П'ятницю й спитав, чи впізнає він, де це, а він придивився, плеснув у долоні й заволав: "Атож! Отам! Атож! Отам!" та показував на наше старе житло, ще й пішов у танок і вистрибом, як божеВіллий, – насилу втримав, щоб він не спробував дістатися берега плавця.

Питаю його: "Гадаєш, П'ятнице, ми тут когось знайдемо? Мо', твого батька?" Йому враз як заціпило, та коли я згадав батька, бідоласі заболіла душа і йому полилися сльози. "Що сталося, П'ятнице? Тебе так засмучує можлива зустріч із батьком?" "Ні, ні", – відказав він, хитаючи головою, – "більше його не побачу, ніколи більше". "Чому, П'ятнице? Чому ти так думаєш?" "Ні, ні", – пояснив він, – "батечко давно помер, дуже старий був!" "Ну, то вже, отаке воно в світі... А когось іншого можемо тут здибати?" Зір у П'ятниці, либонь, був кращий, ніж у мене, і він одразу показав рукою на пагорб над моїм старим будинком; хоча до берега було ще півліги, він заволав: "Мій бачить! Мій бачить! Атож, мій бачить багато людей – оно, оно і оно!" Далєбі, я навіть у прозору трубу нікого не бачив ні там, ні деінде... Може не туди скеровував трубу? Бо, як вдалося встановити наступного дня, на пагорбі справді стояло душ п'ять чи шість, дивилися на корабель і не знали, на що від нас сподіватись.

Щойно П'ятниця сказав мені, що бачить людей, я наказав підняти старий наш прапор і зробити три постріли з гармати на знак того, що ми друзі, і через чверть години після того, як понад берегом потічка задимувало, я звелів спустити човен, взяв із собою П'ятницю і, піднявши білий прапор, поплив до берега разом зі згаданим

молодим священиком, якому я йому розповів про весь свій пробуток на острові, про себе і про тих, кого я там залишив, і його кортіло пливти зі мною. З нами були ще шістнадцять добре озброєних осіб на випадок, якщо на острові знайдуться незнайомці, але зброя нам так і не знагодилася.

Ми увійшли на веслах в бухту з потічком на прибутній хвилі припливу, і першим я побачив у березі іспанця, якому врятував життя і якого добре знав у твар; трохи далі я опишу його докладніше. Спочатку я хотів вийти на берег сам, але П'ятницю годі було втримати в човні, бо щойно ця чула істота здалеку пізнала батька, генде за іспанцями, де я сам нічого не бачив; якби його не випустили на берег – він би у воду стрибнув. Тільки-но ступив на берег – притьмом, як стріла з лука, полинув до батька. Навіть незворушна людина не втрималася б від сліз, забачивши бурхливу радість нетяги при зустрічі з батьком: пригортав його, обціловував, гладив по обличчі, а тоді підхопив на руки, посадив на дерево й сам ліг поруч, відтак підвівся і з чверть години дивився на нього, наче на якусь небачену картину, відтак знову ліг на землю, гладив і цілував батькові ноги, знову встав і вбирав очима, як зачарований. Неможливо було стримати усміх, дивлячись на прояви його втіхи наступного дня: зранку кілька годин водив батька берегом підруч, ніби пані, від часу до часу бігав до човна, аби щось батькові принести – грудку цукру, чарку, сухар, тобто щось путяще. Вже ополудні звеселявся по-іншому: посадив старого на землю і з дивацькими відрухами пританцьовував навколо нього, ще й весь час при цьому не вгавав і розважав батька розповідями про свої подорожі й пригоди; якби християни в наших краях жили таку ж синівську прихильність до батьків, мабуть, можна було б обійтися і без п'ятої заповіді.

Але це відступ, і я повертаюсь до розповіді про нашу висадку. Дарма описувати всі церемонії й церегелі, з якими зустріли мене іспанці. Як я вже казав, першим іспанцем, котрого я добре знав, був той, якому я колись врятував життя. Він у супроводі товариша підійшов до човна з білим прапором у руці, але не тільки не впізнав мене спочатку, але йому й на думку не спало, що це я повернувся, поки я не звернувся до нього. "Сеньйоре", – сказав я по-португальському, – "хіба ви не впізнаєте мене?" Не зронивши ні слова, він передав мушкет своєму товаришеві і, мовивши щось нерозбірливе по-іспанському, обійняв мене, приказуючи, що з його боку непростачно не впізнати мене відразу, бо це ж я колись як янгол небесний врятував йому життя; відтак він наговорив ще безліч гарних слів, як личить шляхетним іспанцям, а потім підкликав до себе свого супутника та звелів йому піти й гукнути товаришів. Тоді поцікавився, може я хочу відвідати свою стару оселю і знову стати її хазяїном та ураз подивитися на доробки. І я пішов з ним, проте усе чисто так змінилося, що й пізнати не можна: вони гусо понасаджували стільки дерев і ті за десять років так вибуяли, що до будинку можна було дістатися тільки звивистими, глухими стежками, що їх знали лише господарі.

Я запитав, нащо їм усі ці укріплення, а він відповів, що я зрозумію навіщо, дізнавшись, як їм велося після прибуття на острів, особливо, відколи вони мали нещастя переконатися, що я залишив їх. Він казав, що щиро радів, що мені вдалося

потрапити на гарне судно, як я й хотів, і що він згодом нерідко мав передчуття, що рано чи пізно побачить мене знову, але ніколи в житті він не був такий здивований і засмучений, як тієї миті, коли, повернувшись на острів, побачив, що мене нема.

Щодо трьох варварів (як він називав їх), які залишилися на острові, то він обіцяв потім розповісти цілу історію й говорив, що навіть з дикунами іспанцям жилося легше – хіба що їх було так мало. "Якби вони мали більше сили, всі ми давно вже були б у чистилищі", – сказав і перехрестився. "Сер", – вів він далі, – "сподіваюся, вам не буде неприємно, коли я розповім вам, як ми, з потреби, заради порятунку власного життя, змушені були обеззброїти і приборкати цих людей, які, воліли не лише панувати над нами, а й хотіли повбивати нас". Я відповів, що й сам побоювався, що таке без мене станеться, і ніщо так не засмучувало мене при розставанні з островом, як те, що вони не повернулися вчасно, аби я встиг передати їм усе у власність, а тих розбишак, як і належало, підпорядкувати їм, та я радий, що вони самі їх приборкали, і не осуджу їх за це, бо знаю, що то купа некерованих ланців, які ні з чим не розминуться.

Поки я говорив, посланець повернувся, а з ним – ще одинадцятро. За їхнім одягом неможливо було визначити, якої вони національності, проте мій іспанець скоро все з'ясував і для них, і для мене. Передовсім він, показуючи на них, сказав мені: "Це, сер, лише деякі з тих, хто зобов'язаний вам життям"; тоді повернувся до них і, показуючи на мене, пояснив їм, хто я такий, тоді вони підійшли по-одинці не так, ніби вони були не прості матроси чи посполитого роду, а знакомиті шляхтичі або послы, а я – монарх або великий завойовник; вони були вельми чемні й люб'язні зі мною, але з домішкою власної гідності й статечності, яка була їм до лиця; коротше слово, їхні манери були настільки виборніші за мої, що я й не знав, на яку стати і чим віддячити.

Історія їхнього прибуття й пробування на острові після мого від'їзду така цікава і в ній стільки пригод, які будуть значно зрозуміліші читачам першої частини моєї розповіді, і стільки подробиць, пов'язаних з моїм життям на острові, що я можу тільки щиро рекомендувати те й інше до уваги моїх наступників.

Я більше не обтяжуватиму виклад оповіддю від першої особи, аби уникнути незліченних повторень "я сказав", "він сказав", "він мені сказав", "я йому сказав" тощо, – надалі я подам усі факти в історичній послідовності на підставі власних спогадів, переказів людей, моїх зв'язків із ними й тутешнім середовищем.

Аби не втратити нитку оповіді, я мушу повернутися до обставин відплиття з острова і поведінки тих, про кого мова. Насамперед слід повторити, що я відправив батька П'ятниці та іспанця (двох, яких я вирятував від дикунів) у великому каное на материк, як я тоді гадав, по товаришів іспанця, аби позбавити їх такого ж лиха, підтримати їх наразі та гуртом подбати потім про подальше наше зВіллнення.

Їх я вирядив, а мені не лишалося ні просвітку, ні надії на власне, як і двадцять років тому, і я, звичайно, не міг передбачити, що станеться, тобто що до берега підійде англійський корабель і забере мене з собою; звичайно, іспанці дивом дивувались, коли побачили, що мене нема, а з'явилися натомість троє чужинців, котрі заволоділи всім залишеним моїм майном, яке інакше дісталось б їм.

Однак, аби не переривати оповідь, я насамперед узявся докладно розпитувати іспанця про його поїздку човном до одноземців, аби привезти їх на моє прохання. Він відказав, що, власне, нема про що розповідати, бо все минулося без пригод, година була погожа й море спокійне. Одноземці, видима річ, вельми зраділи, побачивши його (він, либонь, старшував, бо капітан судна, на якому вони зазнали катастрофи, незадовго перед тим помер): вони, буцім, тим більше здивувались, що він живий, знаючи, що його схопили дикуни та мають зжерти його, як і решту полонених; коли він розповів їм історію свого порятунку та пояснив, що приїхав по них, вони, нібито, не посідали себе на радощах, наче брати Йосипа, коли той відкрився їм і розповів про своє вивіщення при дворі фараона; лише коли він показав їм зброю, порох, кулі й харчі для них на час зворотного шляху, вони прийшли до тями і, ще раз порадівши з приводу несподіваного рятунку, почали лаштуватись у дорогу.

Спочатку потрібно було роздобути каное; чесність чесністю, а довелось позичити у дружніх дикунів два великих каное, тобто дві піроги, щоб рибу надити чи поплавати.

Вони не барились і на цих пірогах рушили наступного ранку: речей у них не було – вся одежа на них, а всі харчі – жмуток їстівних коренів, з яких вони робили собі поживу.

Не було їх усього-но три тижні, але під цю пору, на біду їм, мені випала нагода втекти, як я писав раніше, і я покинув острів, залишивши на ньому трьох зухвалих, запеклих, некерованих, затятих мерзотників, достоту нелюдів, – гірка чаша бідолашним іспанцям.

Єдине, що негідники чесно виконали – подали до рук прибулим на берег іспанцям мого листа до них, дали харчі та інші необхідні припаси, як я звелів; а також передали довгий перелік приписів – як пекти хліб, порати приручених кіз, сіяти й збирати хліб, доглядати за виноградом, випалювати горщики тощо, себто, робити все, з чого складалася моє життя на острові і чому я сам навчився поступово. Всі ці докладні записи вони віддали іспанцям (двоє з них добре розуміли англійську); вони і в іншому всіляко сприяли іспанцям, бо спочатку жили у злагоді з ними. Вони пустили іспанців до оселі чи печери й жили гуртом; старший іспанець, який встиг засвоїти, як я даю всьому раду, хазяював разом із батьком П'ятниці; англійці ж били байдики – тинялися по острову, стріляли папуг та ловили черепах, а коли ввечері вертали додому, іспанці лаштували їм вечерю.

Іспанці не робили б із цього клопоту, якби ті дали їм спокій, але подлякачам терпець урвався, і вони почали поводитися, як пес на сіні: і сам не їсть, і другим не дає. Спочатку були дрібні розбіжності, й про них шкода мови, але згодом вибухнула війна, брутальна і зухвала, ні причини, ні якоїсь провокації, наперекір природі і навіть здоровому глузду, і хоча першими розповіли про це іспанці, тобто винувачі, але, коли я допитав англійців, ті не могли спростувати жодного слова.

Але перш, ніж перейти до подробиць, я маю надолужити один попередній пропуск; я забув сказати, що, коли-но ми взялися підіймати якір й розпускати вітрила, у нас на облавку спалахнула сварка, і я побоювався, що вона може перейти у заколот; вона

припинилася щойно капітан набрався зваги, гукнув нас на допомогу та власноруч розтягнув шибайголів, а двох головних призвідців узяв за сторожу й закував у кайдани, а що вони вели перед і в попередній ворохобні, і тепер усіх страхали, він пригрозив завести їх до Англії у залізах, а там повісити за бунт і спробу захоплення корабля.

Насправді капітан не мав цього на увазі, але погроза налякала всю команду; деякі матроси вкинули іншим у голову, що це капітан зараз такий добряка, а щойно вони зайдуть в якийсь англійський порт, він укине їх усіх у в'язницю і віддасть до суду.

Про це перевідав помічник капітана і нам сказав, і тоді всі взялися просити мене як поважану особу зійти вниз разом з помічником капітана і заспокоїти людей, запевнивши їх, що, якщо вони будуть добре поводитимуться решту шляху, всі минулі переступи вибачать і забудуть. Я пішов і дав їм слово честі, що все так і буде, й вони погамувалися та заспокоїлися ще більше, коли на моє прохання двох покараних матросів вибачили й зняли ланцюги.

Але через цей заколот довелося простояти ніч на якорі; а вранці вітер вщух, і ми виявили, що двоє зВілнених кайданників вкрали по мушкету і ще якусь зброю (невідомо, скільки у них було набоїв з кулями), захопили незакріплений пинас і втекли на ньому до своїх друзяк на берег.

Щойно ми помітили це, я звелів послати на берег баркас з дванадцятьма матросами і помічником капітана на пошук ворохібників, але і двійко втікачів, і решта як здиміли, запрямітивши баркас, вони дременули до лісу. Помічник капітана хотів було на відплату витоптати на острові всі плантації, спалити домівки з меблями й залишити їх без нічого, але команди не було, і він нічого не чіпав та повернувся на корабель, забравши тільки пинас.

З цими двома втікачами матросів стало п'ятеро, але ті троє негідників були набагато запеклішими: через два-три дні вони виштурхали ту двійцю в три вирви й не схотіли мати з ними нічого спільного та харчів при цьому не дали, а іспанці натовді ще не повернулися.

Коли іспанці вперше висіли на берег, справа зрушила з місця: іспанці переконували трьох англійців прийняти до себе земляків, щоб, як вони казали, жити однією сім'єю, але ті не хотіли й чути про це, бо їх влаштовував відруб, а що тільки праця і старанність могли забезпечити їм комфорт, вони напнули свої намети на північному березі острова, ближче до заходу, щоб не наражатися на небезпеку з боку дикунів, які звичайно висаджуються на східному березі. Спорудили собі тут дві хижі – одна як житло, а інша як сарай і комора; тоді іспанці дали їм зерна для посіву і поділилися з ними горохом ще з мого запасу; вони обкопали якусь латку, посадили, обгородили, як я їм показував, і зажили своєю господою. Настали перші жнива, і, хоча перша латка була невеличка, часу було обмаль, але ужинку вистачило і на хліб, і до хліба, а що один з них був на судні помічником кока, то охоче заходився готувати супи, пудинги й наїдки з рижу, молока і тієї невеликої кількості м'яса, яке можна було здобути на острові.

Так і жили: що треба, те і є; аж ось троє зухвалих драбуг, їхніх земляків, прийшли до них і, задля втіхи й щоб образити їх, почали сікатися й казати, що острів належить

їм, бо губернатор (тобто я) ув'язав їх, і тільки їх, у цю маєтність, і тому під будівництво треба наймати ділянку в посесію й платити їм чинш.

Ті двоє спочатку гадали, що то смішки, і запросили їх увійти, сісти й подивитися, які чудові оселі вони збудували, та назвати розмір того чиншу, а один з них ще й жартома сказав, що як вони вважають себе землевласниками і хочуть винаймати свою землю, то, з огляду на будівництво домівок та інші господарські покращення, він сподівається, що вони, за звичаєм всіх землевласників, дадуть цю ділянку в довготермінову посесію, і запропонував скласти контракт через нотаря. Тоді один з трьох, які гнівилися й псякували, оголосив, що це не жарти; неподалік у затишку чоловіччї розклали багаття й варили їсти, а цей мерзенник вихопив головешку і взявся тицяти її до стінки хатини, і вона зайнялася та була б за кілька хвилин згоріла, якби один з готувальників не підбіг і не відштовхнув лайдака та не затоптав вогонь, що було нелегко.

Нелюд так розлютився на чоловіччю за те, що той відштовхнув його, що кинувся на нього з дилем, і, якби той не спритно не відсахнувся і не сховався в хижі, там би йому й гаплик. Його товариш укмітив загрозу в цьому їм обом, побіг по нього, і тут-таки вийшли вони з хижі вже з мушкетами; відтак той англїєць, на якого непроханий гість кинувся з дилем, прикладом збив з ніг кривдника, перш ніж інші два стали їм до порятунку; коли ті підбігли, вони обоє намірили на них мушкети й порадили не наближатися.

У тих теж була вогнепальна зброя, але один з господарів – той, що відважливїший б – доведений до відчаю небезпекою, крикнув їм, що, якщо вони поворухнутися, їм гаплик, і наказав скласти зброю. Зброю вони, звичайно, не склали, але, діставши одкоша, вирішили преговорювати й погодилися піти, забравши з собою пораненого товариша, якому таки добряче зацідили. А проте скривджені припустилися великої помилки, не скориставшись перевагою і не розззброївши кривдників: слід було негайно відібрати зброю, піти до іспанців та розповісти про зухвальство негідників, бо тепер усім трьом уроїлось бажання помсти, і про це свідчив кожен день.

Розділ III. Боротьба з канібалами

Не переобтяжуватиму розповідь перелїком збитків, яких вони завдали землякам – наприклад, витоптали їхні посїви, застрелили трьох козенят і молочну козу, приручених англїйцями для господарських потреб, – взагалі всіляко їм дошкуляли й довели чоловіччю до такого відчаю, що ті поклали при першїй же нагодї поквитуватися з кривдниками. Для цього вони вирішили піти в замок, як вони називали моє колишнє житло, де поганці жили разом з іспанцями, і викликати їх на ґерць, а іспанців попросити бути при тому й стежити, щоб бїй був чесним; вони повставали удосвіта й почали викликати англїйців поїменно, а коли відгукнувся іспанець, сказали йому, що вони бажать говорити із земляками.

Сталося так, що напередодні двоє іспанців зустрілися в лісі, з одним з тих

англійців, яких я, на відміну від інших, називатиму чесняком, і той зі смутком поскаржився їм на варварське ставлення до них земляків, і розповів, як ті поталували плантацію, знищили насилу вирощене збіжжя, вбили молочну козу і трьох ягнят, тобто виплюндрували їм усі запаси, тож якщо іспанці не допоможуть їм знову, доведеться померти з голоду. Повернувшись додому, під час вечері один з цих іспанців насмілювався ввічливо й лагідно дорікнути трьом англійцям і спитати, чому вони такі жорстокі до своїх нишких і некривдних земляків, що доклали стільки праці, аби доскочити нинішніх статків.

Один з англійців відрубав: "Їм сюди зась: на берег вони зійшли без дозволу то й не мають права ні сіяти, ні будувати на острові, бо земля не їхня. " "Перепрошую, сеньйор Інгглезе, – спокійно відказав іспанець: "Не примирати ж їм голодом!" А той грубіян-англієць йому: "Нехай собі примирають, а сіяти й будувати тут вони не будуть!" "Що ж їм у такому разі робити, сеньйоре?" Втрутився інший поганець: "Робити? Кадук їхній матері, вони повинні нам слугувати й працювати на нас". "Але ж чому? – запитав іспанець, – гроші за них ви не платили й не маєте права примушувати їх служити собі. " Англієць заперечив, що острів їхній, бо губернатор їм віддав його, і ніхто тут не сміє господарювати, крім них самих, і заприсягнувся, що піде й попалить усі їхні нові хати, бо будувати їм тут не Віллно. "Стривайте, пане", сказав іспанець, "за цим правилом, і ми всі повинні служити вам?" "Атож, – кинув зухвалець, пересипаючи свою мову батькуваннями, – так і буде, доки ми не спекаємося вас". Іспанці тільки осміхнулися й промовчали. А що пересварка зачепила англійців, один з них, підводячись з-за столу (його ніби звали Вілл Аtkінс), сказав іншому: "Ходімо, Джеку, треба ще раз їм об'явитися; ходімо зруйнуємо замок, бо годі розводити колонії в наших володіннях".

Відтак усі троє вийшли, прихопивши по рушниці, пістолю й шаблі та пашекуючи поміж собою, яких чортів завдадуть вони іспанцям при нагоді; проте іспанці до пуття не второпали їх наміри, – тільки того й зрозуміли, що негідники збираються жорстоко помститися на них за те, що вони обстали за двома чесними англійцями.

Іспанці не знали, куди вони подались і як провели вечір; схоже, що вони до глупої ночі валандались по острову, а як потомилися, повкладались у моєму фільварку, як я його називав, та поснули. Вони планували дочекатися півночі, щоб земляки повсиплялися, та підпалити їм оселю, щоб – як вони згодом визнали – спалити їх живцем або повбивати, якщо вони вибігатимуть. І дивно, що зловмисники проспали, бо в лиходумів зазвичай бувають нічніці.

Тим часом і обоє чесних англійців мали свої наміри щодо них, хоча й набагато шляхетніші, бо не йшлося ні про підпал, ні про вбивство, і, на щастя для всіх, сталося так, що вони підвелися й пішли з дому ще задовго до того, як кровожери добулися до їхніх осель.

Коли вони вже прийшли на місце й побачили, що господарів нема, Аtkінс, який був у них за верховоду, гукнув товаришеві: "Еге, Джеку, гніздо тут, а пташки випурхнули!" І взялися гадкувати, з якого дива земляки схопилися удосвіта, й вирішили, що, либонь, іспанці їх попередили, та й заприсяглися один одному, що помстяться на іспанцях.

Відтак накинулися на житло бідолашних земляків, – палити не палили, але розтягнули все по частинах, не залишивши й сліду від осель, ні тріски не лишилося, яка б свідчила, що тут було людське житло: поцупили також усю мізерію та порозкидали навсібіч, бо дещо бідаки знаходили потім за милю від своєї оселі.

По цьому вони повисмикували всі молоденькі деревця, посаджені земляками; розтягли по кілку перетику для охорони худоби й лану: тобто все чисто розграбували і спустошили, наче орда татар.

Під цю пору ті двоє пішли їх розшукувати й вирішили битися з ними, де б вони їх ні зустріли, хоча було їх лишень двоє проти трьох; – і якби вони зустрілися, неодмінно сталося б кровопролиття, тому що треба їм віддати належне, – всі вони були зважливі й рішучі.

Проте Доля не рокувала їм зустрітись, бо хоч і вистежували вони один одного, весь час – троє йдуть в один бік, а двоє в інший, двоє подались їх шукати, а троє повернулися до домівки, – і поводитись вони не однаково. Коли троє повернулись, як чамренні, розрозпалені передчуттям бешкету, то ураз вдалися до іспанців і хвалькувато розповіли їм, що накоїли, а один, ніби хлопчик-пустун, вхопив капелюх іспанця, покрутив ним та глузливо виширився на власника: "І вас, сеньйоре іспанцю, буде таке саме, якщо ви не виправитесь". Іспанець – хоч і обіхідливий, але хоробрий, як личить чоловікові, і силою його Бог не обділив – довго придивлявся кривдникові, потім, беззбройний, поволі підійшов до нього, замірився та затопив йому кулаком, і той гепнувся додолу, як бик від обуха, а інший негідник, такий же нахабний, як і перший, побачив це й поцілів у іспанця з пістоля. Щоправда, постріл схибив, бо кулі пройшли через волосся, проте одна з них зачепила кінчик вуха, і кров аж зацибеніла. Побачивши кров, іспанець подумав, що він поранений серйозніше, ніж насправді, і розхвилювався; доти він був абсолютно спокійний, але тут вирішив довести справу до кінця, нахилився, підняв мушкет першого англійця, якого збив з ніг, і вже намірився в іншого, який стріляв у нього, але тут з печери вибігли інші іспанці і, крикнувши йому, щоб він не стріляв, кинулися на двох англійців і обеззброїли їх.

Роззброєні розбишаки збагнули, що вони наструнчили проти себе і всіх іспанців, і своїх земляків, трохи прохололи і вже ввічливіше почали просити іспанців повернути їм зброю; але іспанці, пам'ятаючи про незгоду між ними та іншими двома англійцями, і знаючи, що це найкращий засіб попередити зіткнення, заперечили, що вони не завдадуть англійцям ніякої шкоди – і навіть, якщо ті будуть і далі поводитись чемно, охоче їм допомагатимуть, – але про повернення зброї нема мови, бо вони ж відверто нахвалялися вбити земляків, і навіть всіх іспанців погрожували уярмити.

Проте паскудники ніби збезглузділи: через відмову в поверненні зброї вони ошаліли й попленталися геть з грізбою, що й без зброї поквитаються. Але іспанці зневажили погрози й порадили їм бути обачнішими й не шкодити ні плантаціям, ні худобі, бо при першій же спробі їх пристрелять, як зажерливих тварюк, а якщо вони живими траплять до рук, їх конче повісять. Однак це поганців не вгамувало, – люті й дратливі, вони пішли геть. Аж тут прибігли двоє інших англійців, теж схвилювані й

обурені, хоча й з іншого приводу: вони встигли побувати на плантації й побачити, яке там плюндрування, і це вже через край. Не встигли вони розповісти про своє, як іспанці взяли своє переповідати: навіть дивно, що та трійця могла безкарно збиткуватися над дев'ятнадцятьма.

Іспанці зневажали їх, особливо тепер, коли ті були беззбройні, кпили з їхніх погроз, проте двоє англійців вирішили попри всяку ціну дати раду кривдникам на власний копил.

Іспанці й тут втрутилися й пояснили, що трьох лайдаків роззброєно, а тому, на їхню думку, не можна оружно переслідувати беззбройних, аби їх убити. "Але, – додав статечний іспанець, їхній губернатор, – ми спробуємо змусити їх шануватися, залиште це нам, бо, як погамуються, вони знову прийдуть до нас, тому що без нашої допомоги вони не виживуть. І ми обіцяємо вам не миритися з ними, поки вони усе не відшкодують вам; отож, обіцяйте не вдаватися до насильства, хіба що для самозахисту".

Обоє англійців пристали на це з великою неохотою і відразою, проте іспанці запевнили, що хочуть лишень запобігти кровопролиттю і налагодити стосунки. "Нас, – казали вони, – не так багато, і місця досить для всіх, дуже прикро, що ми всі не можемо жити дружно". Врешті-решт англійці поступилися і вирішили почекати, що буде, а тим часом на кілька днів оселилися в іспанців, бо власне їхнє житло було зруйноване.

Через п'ять днів троє бродяг, стомлені від блукви й ледь живі від голоду, бо харчувалися досі тільки яйцями черепах, підійшли до гаю, де зустріли іспанця, котрий, як я казав, був за губернатора, та двох його супутників, які шпацерували берегом бухти, й заходилися уклінно благати прийняти їх назад у товариство. Іспанці чемно відповіли, що вони так зле повелися зі своїми земляками і так грубо з ними самими, що вони не можуть відповісти, не порадившись з іншими товаришами і з двома англійцями; вони зараз же підуть і усе з ними обміркують і дадуть відповідь за півгодини. Вони, видима річ, погодилися на це, бо їм кінці були украй; ще й на очекання канючили передати їм трохи хліба; іспанці до хліба прислали ще чималий шмат козини й вареного папугу, що вони залюбки й спожили.

Після півгодинної наради їх запросили до дому, і там відбулося з'ясування стосунків; двоє їхніх краян звинувачували їх у тому, що вони знищили всі плоди їхньої праці й хотіли вбити їх; це все ті визнали раніше й не могли нині заперечувати. Іспанці виступали арбітрами між ними, і як перше вони вимагали від двох англійців не мститися кривдникам, поки ті беззбройні та беззахисні, так тепер вони зажадали, щоб винні відбудували краянам хатини – одну таких же, а іншу більших розмірів, обпарканили ділянку, посадовили дерев замість вирваних, скопали землю під новий посів, – одне слово, по спроможності відновити усе так, як було до плюндрування, бо все направити однаково не можна: згаяно час на сівбу, а дерева й живопліт ще мають вирости.

Винні підкорилися, а що їх весь час годували досхочу, працювали вони справно, і тим часом запанувала злагода, хоча несила було змусити їх щось і для себе зробити, – хіба що мали до того настрій. Іспанці попередили їх, що тільки якщо вони житимуть у

згоді й працюватимуть для спільного добра, то і їм з того буде користь, вони зможуть Віллно пересуватися й відпочивати; так у замиренні минув місяць чи два, і іспанці повернули їм зброю й дозволили скрізь бувати разом із собою.

Не минуло й тижня після повернення зброї й свободи пересування, як невдячні повернулися до свого зухвальства й нахабства. Але тут сталося щось, що загрожувало життю всіх, тож довелося відкласти усі порахунки й громадою подбати про виживання.

Якось уночі губернаторові, – іспанцеві, котрого я врятував і котрий був тепер за губернатора, – відчув уночі незрозумілу беннтегу, й сон йому пропав; фізично він відчував себе абсолютно здоровим, а в думках – нелад: ввижались люди, що билися і вбивали один одного, і це марево – не сон; він лежав, а неспокій зростав, і він, нарешті, вирішив підвестися. Спали вони всі на саморобних ліжницях чи на полу, а не в гамаку, як я, й тому вставати було легко – якийсь куцик одягнув, узуванку вдягнув і гайда. Отак він встав, визирнув за двері – ніч ніцька, нічого або майже нічого не видно, ще й посаджені мною дерева розрослися й усе затуляли; подивився вгору – зоряна ніч, ніде анішелесть; він повернувся й знову ліг, проте тривога не минала, без ніякої причини роїлися неспокійні думки.

Через вставання й ходіння ще один прокинувся й спитав, що діється. Губернатор про все йому розповів. А він одказує: "Знаєте, такими речами не слід нехтувати, – поруч коїться щось недобре". І ще губернатор поцікавився: "А де англійці?" А той: "У своїх хатинах, їх боятися нічого". Схоже, що після заколоту іспанці залишили собі головне житло, а англійців оселили окремо, щоб ті тут не товклись. "Атож, – каже іспанець, – досвід підказує, що це все недурно. Знаю, що наші втілені душі можуть спілкуватися й дізнаватися про новини від безтілесних душ, насельців невидимого світу, і такі звідомлення нам корисні, якщо ми зрозуміємо, що з ними робити. Ходімо на розвідини, а як не знайдемо нічого на виправдання передчуття, я розповім вам одну історію, яка переконає вас у слушності мого припущення".

Тож вони вийшли й рушили на вершину пагорба, того самого, на який і я часто ходив, а що були вони хлопці моцні й ішли гуртом (бо я ходив сам), то й знехтували обачністю й не втягували за собою драбину при переході з виступу на виступ, – спокійнісіньки пішли округи гаєм і раптом, собі на продив, побачили неподалік світло, ніби від ватри й почули людські голоси – не одного-двох чоловіків, а великої юрби.

Намагаючись убезпечитись від висадки дикунів, я пильнував, аби вони не виявили слідів перебування людей на острові, бо, як виявлять, не буде вже кому про це переповісти, – ми щодуху й без свідків тікали, за винятком того разу, коли до човна застрибнуло троє дикунів, і я потерпав, що вони повернуться додому й приведуть сюди підмогу. Чи це справді через їхню втечу тоді тепер така чисельна виправа, чи це випадковість, і вони навмання припливли чинити свої криваві діяства, – іспанці не знали; наразі треба було не виставлятися й не прагнути їх роздивлятися, а також не залишати слідів свого перебування, або вже наскочити й винищити всіх до ноги, задля чого треба було відсікти їм відступ, – однак на такий тверезий розсуд вони тоді не спромоглися й відтак мали клопіт надовго.

Звичайно, побачивши таке, губернатор з товаришем побігли назад й підняли на ноги всю колонію звісткою про небезпеку, – всі люди позбиралися га сполох, проте втримати їх у будинку було неможливо, бо кожного конозило все побачити на власні очі.

У темряві особливої небезпеки для них не було, і протягом кількох годин вони могли спостерігати дикунів при світлі трьох багать, розкладених на деякій відстані одне від іншого; іспанці не розуміли що робили дикуни й не знали на яку стати їм самим, бо, по-перше, ворогів було дуже багато, а по-друге, вони трималися не всі разом, але поділилися на гурти й розташувалися в кількох місцях уздовж берега.

Це видовище завдало іспанцям жаху, а що дикуни нишпорили по всьому березі, то конче незабаром вони наштотхнуться на оселю чи якісь сліди перебування людей, а ще більше потерпали за отару, бо якщо дикуни поріжуть кіз, колоністи примиратимуть голодом. Тому вони вирішили насамперед відрядити до світанку трьох осіб – двох іспанців і одного англійця – позаганяти кіз у велику долину, де знаходилася печера, чи навіть – у саму печеру.

Якби дикуни зібралися всі разом і подалі від човнів, іспанці напали б хоч на сотню прибульців, та дарма, бо два головних загони перебували на відстані двох миль один від іншого і, як виявилось потім, належали до двох різних племен.

Довго вони розважали, що ропочати і, нарешті, ухвалили, доки темно, послати старого дикуна (батька П'ятниці) у розвідку і побільше дізнатися: нащо вони сюди приїхали, які їхні наміри тощо. Старий радо згодився, розібрався й гольцем, – бо більшість дикунів були голі, – попрямував до них. Години за два він повернувся і розповів, що весь час блукав серед тубыльців, не збуджуючи підозр до себе, й дізнався, що їх приїхало два загони, з двох різних племен, що воюють між собою; що недавно у них було велике побойовище, і обидві сторони, набравши полонених, випадково з'їхалися на одному і тому ж острові, аби звеселитися та поласувати людським м'ясом, проте ця випадкова зустріч отруїла їм веселощі; що обидва племені заповзялися одне на одне і розташувалися так близько одне від одного, що, як тільки розвидниться, вони, напевно, поб'ються, але жодне плем'я, либонь, не підозрює, що на острові є люди, крім тубільців. Не встиг він закінчити оповідь, як знявся страшенний галас, з чого колоністи виснували, що дві маленькі армії почали криваву січу.

Батько П'ятниці переконував, як міг, наших людей сидіти тихо й не являти носа, він пояснював, що від цього залежить їхня безпека, – треба припишкнути, і дикуни самі переб'ють один одного, а вцілілі заберуться геть та й по всьому. Але хто ж би то втримав англійців: їх конозило подивитися на побойовище. Звичайно, попередливих заходів вони вжили: не повиставлялися перед оселею, а подалися далі в зарості й розташувалися так, аби безпечно все спостерігати й аби, як вони гадали, їх не виявили, та ба.

Точився запеклий побій, і хтось із англійців сказав мені, що, на його думку, були там свої сміливці, звияжці та добрі отамани. Свідки казали, що тільки за дві години побачили, хто переважає; аж ось той загін, що стояв ближче до наших осель, почав

знемагати й, трохи згодом, повертати навікача. І тоді наші нажахалися, що втікачі шукатимуть притулище в гаю біля домівок і мимоволі побачать житло, а за ними – і переслідники. Щойно тоді вони вирішили сховатися зі зброєю в руках за огорожею, а коли дикуни опиняться в гаю, вибити усіх до ноги, аби ніхто не розповів про бачене; англійці домовились також рубати їх або бити прикладами мушкетів, але не стріляти, щоб пострілами не привернути дикунів.

Сталося так, як гадалося: троє дикунів з переможеного війська забігли через ручай до гаю, зовсім не припускаючи, що там є житло, а просто шукаючи притулку в заростях. Наш дозорець на узліссі зараз же повідомив про це, додавши, що, на щастя, що втікачів ніхто не переслідує і що переможці навіть не бачили, куди вони подалися; тоді іспанський губернатор, людина вельми гуманна, не дозволив вбивати втікачів, а звелів трьом іспанцям обійти пагорб, зайти з тилу, зненацька напасти на них і взяти у полон, що й було виконано. Решта переможених кинулися до каное й вийшли в море; переможці не переслідували їх, а зійшлися до купи, двічі закричали криком, мабуть на знак звитяги; того самого дня, близько третьої пополудні, вони й собі посідали в каное. Таким чином, іспанці знову залишилися господарями острова і кілька років потім не бачили дикунів.

Коли всі відпливли, іспанці вийшли з укриття і, обійшовши бойовище, знайшли 32 полеглих: когось убили довгими стрілами, що досі стирчали в тілі, більшість – великими деревяними шпадами, – штук шістнадцять-сімнадцять шпад лежало на полі разом з луками й стрілами. Ці важезні шпади були якісь дивні, та й сили потребували, щоб їх підняти; у всіх убитих цим знаряддям були розтриті голови, тобто, як у нас ще кажуть, їм провалили голову, та поламали руки й ноги, – билися вони з винятковою люттю. Живих ніде не було: або вони добивали ворога на місці, або позабирали усіх пораних з собою.

Це вибавлення надовго погамувало завзятих англійців, видовище нажахало їх; а ще ж страшніше, що колись вони й самі можуть потрапити до рук цим істотам, які вбили б їх не тільки як ворогів, а й як ми вбиваємо худобу, щоб з'їсти, й вони зізналися мені, що сам думка про те, що їх, хоча й мертвих, з'їдять, як гов'ядину чи овечатину, була настільки страхітлива, що їх аж знудило, їм зле ставало на саму згадку, а думки поймав такий переляк, що люди протягом кількох тижнів не могли прийти до тями. Як я вже казав, саме це приборкала навіть наших лобуряк, і надовго після того вони припинили й досить сумлінно ходили на поденне – садили, сіяли, жали й пристосовувались до тубільного життя. Проте незабаром знов пошились у своє, й почався клопіт.

Я вже казав, що полонили трьох дикунів, кремезних молодиків, й навчили їх служити собі, – непогани вийшли раби; однак вони не поводитися з ними так, як я з моїм П'ятницею – не пояснили, що врятували їм життя, не привчали до цивілізованого життя, не потурбувались прихилити їх до релігії, не вдавались до лагідної людської направи. Щодня давали їсти, загадували роботу, й ті припадали до натувної праці, але через це раби не виховувались ні на помічників, ні оборонців, як мій П'ятниця, котрий став невідлучним від мене.

Тепер знов - про наше співжиття. Усіх подружила спільна небезпека, і люди замислились над своїм життєв'ям; найперше таке - якщо дикуни внадилися на цей бік острова, то є ж інші, віддаленіші, зручні й придатні до життя місцини, то може й справді гуртом туди переселитися, й ніщо не загрожуватиме ні збіжжю, ні худобі.

Радилися, радилися й ухвалили не переселятися, бо сподівались же, що колись озоветься їхній справжній губернатор, тобто я; міркували так: якщо я когось пошлю шукати, то, звичайно, на цей бік острова, а як усе тут стоятиме пустою, вони подумують, що дикуни всіх чисто вигубили, і пошуковці поїдуть геть, і допомоги не буде.

А от поля й худобу поклали перенести в долину біля моєї печери, де такої ж доброї землі вдосталь. Але поміркували й план цей частково змінили, поклавши перевести туди не всю худобу і не всі посіви, бо як ворог одне знищить, друге вціліє. Вони вчинили до пуття не розповівши полоненим дикунам ні про плантації в долині, ні про тамтешнє стадо, ні тим паче про печеру, яку вони приберігають, якщо знадобиться надійна і безпечна криївка, що до неї вони перенесли й послані мною при від'їзді дві бочечки пороху.

Вони ухвалили також не змінювати свій осідок, бо я ретельно обвалував його, обсадив деревами, що розрослися в гай, і тепер тут ніби безпечно, - треба тільки ще трохи поличкувати від чужого ока. Я ж колись просто повстромляв у землю патики перед оселею, що згодом вибуяляляк дерева, а вони тепер продовжили насадження до бухти, де ставали мої плоти, та до мочар, куди сягав приплив, - аби не виднілася ні земля, ні місце причалу; садовили вони вже не патики, а радше міцні й гінкі саджанці. Такі деревця ростуть швидко й щільно, і крізь них вже плантацію не видно. Мої дерева були вже на півобмаху завгрубшки, а вони між ними ще втулили саджанці, і на чверть милі витворився палісад: хіба що цуценя мале продереться, а людина вже не пролізе.

Але й на цьому не край; вони зробили це й по праву, й по ліву руку ген до пагорба, а далі залишили тільки собі прохід схилом по драбині, яку треба було щоразу переставляти дорогою нагору; тож коли драбини нема, то проникнути можна лишень на крилах чи відьомським якимось робом.

Чудовий задум, що згодом і підтвердилось; це ще раз переконує мене у тому, що людська обачність скеровується Провидінням, і якби ж ми прислухалися до його голосу, то змогли б уникнути багатьох небезпек, які життя готує нам через нашу нерозважність. Але це все до слова.

Повертаюся до перерваної оповіді. Протягом двох років наші жили цілком спокійно і не бачили дикунів. Щоправда, якось уранці вони пополошилися, бо кілька іспанців рушили рано на західний бік або, радше, на західний кінець острова, куди я сам не ходив, побоюючись викриття, й зі здивуванням побачили десь двадцять каное з індіанцями, які підпливали до берега.

Вони чимдуж побігли додому і зняли тривогу, а потім увесь цей день і наступний наші просиділи нишком, лише вночі виходячи на вивідки; цього разу їм пощастило, і їх не викрили: невідомо, куди прямували дикуни, але до берега вони не приставали, бо

мали якісь інші плани.

Розділ IV. Нове вторгнення дикунів

З трьома англійцями вони знову посварилися, бо один з них, найбільш завзятий, розсердився на котрогось неВілльника за те, що той не послухався його і виявляв упертість, – витяг з шабельтаса тесак і кинувся на бідного дикуна, не для того, щоб провчити, а щоб убити. Іспанець, що нагодився неподалік, побачив, як той жорстоко поранив дикуна, ціляючи в голову, а влучивши в плече, – і подумав, що той відрубав бідоласі руку, підбіг і, благаючи не вбивати нещасного, затулив собою дикуна.

Забіяка ще дужче розлютився і замахнувся тесаком вже на іспанця, присягаючись, що почастує його так само, як хотів почастувати дикуна; тим часом іспанець ухилився від удару і збив з ніг нападника заступом, який тримав у руці (вони всі працювали на лану). Інший англієць, який прибіг на допомогу першому, у свою чергу збив з ніг іспанця; двоє іспанців кинулися виручати товариша, і на них напав третій англієць. Вогнепальної зброї ні в кого з них не було при собі; та й взагалі, не було іншої зброї, крім тесаків і лопат; тільки у третього англійця виявився мій старий абордажний ніж, з яким він наскочив на двох іспанців, що прибігли останніми, і поранив обох. На шум прибігла решта іспанців, і трьох англійців зв'язали. Тепер треба було вирішити, що з ними робити. Вони так часто бунтували, були такі люті і відчайдушні горлорізи, що мали за ніщо життя людини, ще й такі ледарі, що жити з ними було вельми небезпечно.

Іспанець-губернатор докладно пояснив, що, якби це були його співвітчизники, він би їх повісив, бо всі закони та правителі мали оберігати суспільство, і тому небезпечних для суспільства людей слід усувати, але оскільки йшлося про англійців, а вони своїм життям та вибавленням завдячують англійцеві, то він їм наразі попустить, і нехай вирокують їхні співвітчизники – двоє чемних англійців. Тоді один з цих двох підвівся й попросив не перекидати на них присуд у справі. "Бо, – сказав він, – я певний, що їх слід засудити до повішання" й далі переповів, як Вілл Аتكінс пропонував усім п'ятьом англійцям об'єднатися і повбивати іспанців, коли ті спатимуть.

Почувши це, губернатор-іспанець звернувся до Вілла Аتكінса: "Оце ви, сеньйоре Аتكінсе, хотіли нас убити? Що ви на це скажете?" Закорінений кримінальник навіть не відмагався й визнав, що це щира правда і що вони це обов'язково зроблять, доки їх не замкнули. "Гаразд, сеньйоре Аتكінсе, за віщо ж ви хочете вбити нас? Який вам хосен із того? Як запобігти цьому? Тільки так: або ми вас, або ви нас? Нащо ви штовхаєте нас до цього, сеньйоре Аتكінсе?"

Сеньйор Аتكінс настільки розлютився, що іспанець обернув усе у жарт, що, якби його не тримали троє людей і він мав би зброю напихваті, зараз же і вбив би іспанця усім перед очима. Такий шал змусив усіх замислитись, що робити. Два англійці та іспанець, який врятував бідолашного дикуна, вважали, що одного з трьох слід повісити, аби інших не кортіло, і скарати треба саме того, хто двічі хапався за тесака, тому що все підтверджувало його повину, а нещасний дикун так потерпав від поранення, що міг

і не вижити.

Проте губернатор-іспанець висловився проти страти, бо їхній рятівник був англійцем, і тому він не дозволить страчувати його країнина, навіть якби той вигубив половину іспанців, а якби той англієць смертельно його самого поранив, ув останньому слові він просив би його помилувати.

І такий виявився губернатор непоступливий, що годі було йому суперечити; за такої ширості звичайно гору бере милосердя, і усі пішли йому навстріч. Проте однаково постало питання, як запобігти майбутнім підступам, і всі погодились, що треба вжити заходів, аби вберегти громаду від небезпеки. Після тривалого обговорення дійшли згоди, що лобуряк слід передусім роззброїти й заборонити їм носити рушниці, порох, набої, шаблі тощо; потім вигнати їх з громади й не хай живуть самі, де хочуть і як хочуть; відтепер ніхто з громади – ні іспанці, ні англійці – не ставатимуть з ними на мову і не залучатимуть ні до якої справи; заборонити їм наближатись до жител громади, а якщо вони усе-таки вчинять переступ – грабуватимуть, палитимуть, вбиватимуть, руйнуватимуть – збіжжя, насадження, будинки, огорожу чи ромадську худобу – страчувати їх на горло, просто відстрілювати, де не попадя.

Добросердий губернатор розважив присуд і звернувся до двох чесних англійців: "Слухайте-но, адже мине багато часу, перш ніж у них будуть свої збіжжя і худоба, – не вмирати ж їм з голоду, – треба забезпечити їх харчами". І він запропонував видати їм посівне насіння і зерна стільки, щоб вистачило на вісім місяців, припускаючи, що через вісім місяців вони жнивуватимуть на власному полі; крім того, дати їм шість дійних кіз, чотирьох козлів і шість козенят – зараз харчуватися й на схов, а також забезпечити рільничим реманентом, проте проте тільки за умови, що вони урочисто присягнуть не шкодити ні іспанцям, ні своїм землякам.

Отак викинули їх з громади й запропонували їсти власний хліб. Пішли вони похмуро і неохоче, ніби не хотілося їм ні йти, ні лишатися, але нема ради, й вони пішли, ніби намірившись вибрати місце, де оселитися; харчі їм видали, а зброю – ні. За чотири-п'ять днів вони повернулися ще по харчі та розповіли губернаторові, що напнули шатра, позначили собі обійстя та плантацію, – це зручна місцина на північно-східному кінці острова, мпайже там, куди мене прибило на берег після моєї дурної спроби обпливти острів.

Вони спорудили дві непогані хатини, ставлячи їх моїм робом попід горою, щоб з трьох боків вже росли дерева, а як ще посадовити трохи, то крізь зарості осель і видно не буде. Наразі вигнанцям були потрібні були сухі козячі шкури для ліжниць і вкривання, – їм і це дали; вони також пообіцяли нікому не дошкуляти й не талувати плантації, після чого їм видали тесаки й поділились реманентом, а також відсипали гороху, ячменю та рижу для посіву, – тобто задовольнили всі побажання ізгоїв, крім зброї та амуніції.

Так вони жили на відрубі півроку й зібрали перший врожай, хоч і невеликий, бо засіяли лише маленьку латку. Треба було добре рук докласти, аби загосподарювати плантацію; їм виявилось не до шмиги робити дошки й глиняне начиння, тому в добу

дощів навіть копаної ями не знайшлося в них ховати збіжжя від вологи. Через це вони постидилися й подалися гріти іспанцям поклони, аби ті допомогли, що й сталося: за чотири дні іспанці зробили у схилі пагорба прокіп, що міг правити за клуню й захищати від дощу; з моїм цей схов годі рівняти, бо мій іспанці значно розширили й додали приміщень.

Квартали за три після розриву у халамидників з'явився новий замір, через який, разом з попередніми їхніми витівками, вони напатали собі лиха й ледве не загапали всю колонію. Цій трійці допекла тяжка праця без ніякого просвітку, й вони надумали податися на континент, звідки приїздили на острів дикуни, та спробувати захопити кількох тубільців, доправити їх на острів і змусити працювати на себе.

Якби вони на тому й зупинились, то, може, щось із того вони могли б мати. Але ж вони нічого до пуття не робили й не пропонували, – тільки капость уже в самому задумі. Дозволю собі припустити, що був у тім і знак з неба, бо як не вбачати відвертого прокляття в очевидному злочині, неможливо узгодити розвиток подій з Божим судом.

Зрозуміло, що це їм така помста за злочини заколоту й піратства, які довели їх самих до такого стану; докорів сумління у них не спостерігалось, а натомість ставалося нове лиходійство у вигляді шаленої жорстокості, яка виявилася в пораненні бідолашного раба, бо той, бач, не зрозумів, чи не зміг зрозуміти, що йому загадували робити, і за це його скалічили на все життя, знаючи до того ж, що там нема ні лікаря, ні ліків, а відтак ото й визрів у них задум умисного холоднокривного вбивства – тому що таким воно і було – іспанців, коли ті спатимуть.

Якось уранці всі троє гуртом прийшли до іспанців і покірливо висловили бажання переговорити з ними. Іспанці охоче погодились їх вислухати, й вони заявили, що втомилися жити таким життям, що вони не здатні власноруч робити все необхідне і що без сторонньої допомоги їм доведеться примирати голодом, але якщо іспанці дозволять їм взяти одне каное, з тиз, у яких вони припливли, й дадуть їм зброю та набої для захисту, вони вирушать на материк шукати щастя і, таким чином, позбавлять усіх від турбот та потреби надавати їм підтримку.

Іспанці щиро зраділи, що зможуть спекатися їх, але однаково перестерегли, що така виправа небезпечна, й порадили подумати про те, що під час тієї затії на них чигатиме і голод, і смерть. На це іспанці надсміливо відповіли, що помруть з голоду саме, якщо залишаться, бо робота їх не бере, а у світах і надголодь дадуть собі раду; як судилося там загинути – то так і буде, адже дружин і дітей вони не мають, той плакати буде нікому, – тобто вони правили своє й наполягали, що рушатимуть навіть у тому випадку, якщо ми не дамо їм зброю.

Іспанці лагідно їм відповіли, що, звичайно, голими і безборонними їх не відпустять, і хоча зброї у них самих обмаль, вони виділять два мушкети, пістоль, абордажну шаблю й кожному по тесаку, – має вистачити. Одне слово, пропозицію прийнято; на додачу, їм напекли на місяць хліба, дали стільки козлятини, аби її вистачило на той час, поки м'ясо не почне псуватися, дали кошіль родзинок, глек із питною водою і живе ягня, – з цим вони відпливли у каное в тому місці, де море мало, принаймні, сорок миль

завширшки. Човен був чималий й міг би витримати душ п'ятнадцять-двадцять, через що й стернувати ним було важкувато, але їм пощастило, що якраз і бриз дув від берега, і почався приплив. З довгої жердини вони зробили щоглу, а з чотирьох висушених козячих шкір великого розміру, зшитих або зв'язаних шнурками – вітрило, і весело рушили в дорогу. Іспанці ще гукнули їм услід: "Щасливої дороги!", і всі остров'яни сподівались, що більше їх не побачать.

Іспанці полюблили собі й двом чесним англійцям, які залишилися, приказувати, як добре тепер їм житиметься, коли три заводіяки відпливли геть. Вони й у гадці не покладали, буцім ті можуть повернутися, аж ось, через двадцять два дні, один з двох чесних англійців, працюючи на плантації, побачив, що до нього ген-де йде троє дивних на вигляд людей з рушницями на плечах.

Англієць почув короля в жилі й щодуху дременув до іспанця-губернатора й сказав, що їм гаплик, бо на острові чужинці – казна хто. А іспанець йому на те по павзі: "Тобто як це "казна хто"? Звичайні дикуни. " "Ні, ні, – заперечив англієць, – вони одягнені та озброєні. " "Тоді, – відказує іспанець, – нема чого хвилюватися! Якщо не дикуни, то це друзі, бо християнин, до якої б нації він не належав, зробить нам радше добро, ніж шкоду".

Доки вони розмовляли, надійшли троє англійців, стали серед недавно посадженого лісу й узялися до них гукати. За голосом їх одразу впізнали, і диво щезло, але тепер постало інше питання: що сталося? Чом вони повернулися?

Їх привели в будинок та почали розпитувати, що та як, і ті, довго не говорячи, переповіли про свою подорож, – мовляв, дісталися землі менше, ніж за два дні, але, завваживши, що стурбоване їхнім прибуттям населення лаштується зустріти їх з луками і стрілами в руках, вони не посміли пристати до берега, а ще шість-сім годин пропливли далі на північ, поки не вийшли у відкрите море; тут вони побачили, що земля, видна з нашого острова, – не материк, а острів; на виході в море вони побачили ще один острів праворуч на північ і ще кілька – на заході, і оскільки їм треба ж було десь пристати, то й подались вони до одного з островів на заході і сміливо зійшли на берег. Тутешні люди повелися з ними дуже чемно й дружньо, дали їм їстівних коренів і сушеної риби і, очевидно, раді були їм і жінки, як і чоловіки, що здалеку на головах понаносили різних наїдків.

На тому острові вони прожили чотири дні, розпитуючи на мигах, що за люди живуть і там, і там, і дізналися, що майже скрізь навколо живуть люті і жорстокі людожери, бо саміх острів'яни, нібито, не їдять ні чоловіків, ні жінок, крім військовополонених, але тоді влаштовувалася загальна учта.

Англійці запитали, коли у них востаннє були такі гульбощі, і дикуни відповіли: два місяці тому, показавши спочатку на місяць, потім – на два пальці, і ще пояснили, що їхній великий король мав наразі двісті полонених, і тепер їх відгодовують для наступної учти. Англійцям закортіло поглянути на полонених, і вони спробували висловити це, натомість дикуни подумали, що вони хочуть узяти кількох з собою і з'їсти вдома. Тому вони кивнули спочатку на захід, потім – на схід сонця, і це мало означати, що на

світанку вони приведуть гостям кількох людей. І дійсно, наступного ранку англійцям привели п'ятеро жінок і одинадцятьоро чоловіків, аби вони взяли їх з собою в дорогу, як приводять на пристань биків і корів як запас провіанту для судна.

Хоч і були ці хлопці брутальними нелюдами, від такої пропозиції їх знудило, і вони не знали, на яку стати. У разі відмови від полонених панове дикуни нежартома образилися б, і англійці не знали, як зарадити справі. Вони погмоніли між собою й вирішили прийняти дар і на віддяку подарували дикунам один зі своїх тесаків, старий ключ, ніж і шість чи сім куль, призначення яких дикуни не розуміли, але вельми зараділи. Відтак, зв'язавши бідолашним полоненим руки за спиною, дикуни втягли їх у човен англійців.

Тепер англійцям залишалося тільки негайно відпливти, бо інакше дикуни, запропонувавши їм такий чудовий подарунок, напевно розраховували б, що їхні гості зранку стануть з ними до праці, вб'ють двох-трьох полонених і запросять дарувальників на обід.

Отож вони якомога чемніше відклонилися дикунам, висловивши їм свою пошану, наскільки це можливо зробити, коли обидві сторони зовсім не розуміють один одного, відчалили і попливли назад до першого острова, а, прибувши туди, випустили вісім полонених на свободу, бо їх було таки забагато. Під час плавби вони намагалися якось порозумітися з полоненими, але дарма. Англійці щось говорили їм, давали, робили для них, а ті в'одно чекали, що білі от-от їх заб'ють. Передусім їх розв'язали, але бідолахи взялися репетувати, особливо жінки, наче їм приставили ніж до горла, бо гадали, що їх розв'язали, аби вбити.

Те самісіньке з їжею: мовляв, бояться, що вони схуднуть і стануть неїстівними. Варто було на когось пильно подивитися – всі вирішували, що той або та, на кого дивляться, здається вгодованішим, і, отже, буде першою жертвою. Навіть через кілька днів, попри добре і ласкаве поводження з ними їхніх нових хазяїв, вони день при дні чекали, що когось із них заріжуть на обід або на вечерю.

Коли троє мандрівників переповіли чи, радше, звітували про свою виправу, іспанець поцікавився, а де ж ті бранці, й почув, що їх висадили на берег та розташували в одній хатині і що пригодиї прийшли просити харчів для них, іспанці й двоє інших англійців, тобто, вся колонія, вирішили піти поглянути на них, захопивши з собою й батька П'ятниці.

У хаті абсолютно голі полонені сиділи зв'язані: англійці на березі відразу зв'язали їм руки, аби вони не захопили каное та не втекли: троє гарних ставних чоловіків років тридцяти-тридцяти п'яти років та п'ятеро жінок – дві років тридцять-сорок, двом 24-25; а п'ятій, статурній красуні – не більше 16-17. Усі жінки – вродливі та гожі смаглявки; аби ж дві вродливиці були білими, то і в Лондоні вважалися б крالياми – і милолиці, і чемні, особливо, коли їх потім повбирали, хоча вбранням ту одежину назвати важко.

Іспанці, люди чемні, стримані й лагідної вдачі та вельми скромні, відчули себе наразі, як у сливах, бо ніяково було дивитися на трьох гольцем голих чоловіків і п'ятьох жінок, зв'язаних до купи і в жалюгідному становищі, – ще й чекали вони, що їх щомиті

можуть витягти, розтрощити голову і з'їсти, ласуючи ними, наче свіжою телятиною.

Тож спочатку наші послали в хату старого індіянця, батька П'ятниці, подивитися, чи не впізнає він когось і чи не зможе з ними порозумітися. Увійшовши до хижі, старий пильно придивився до них, але не побачив знайомих, і тільки одна жінка зреагувала на його слова і знаки. Але й цього вистачило, аби пояснити полоненим, що вони в руках християн, які не їдять ні чоловіків, ні жінок, і, отже, можуть не боятися за власне життя. Переконавшись у цьому, полонені страшенно зраділи й почали виражати свої почуття найдивовижнішими жестами, бо належали до різних племен.

Через жінку, яка служила їм перекладачкою, наші запитали, чи бажають дикуни їм служити й працювати на людей, які вивезли їх з полону і врятували їм життя? На ці слова полонені погналися в танок, завдаючи то те, то те собі на плечі на знак того, що вони охочі працювати.

Губернаторові спало на думку, що присутність жінок у їхньому середовищі може призвести до непорозумінь, сварок і навіть кровопролиття, і він запитав трьох англійців, як вони мають намір вчинити з жінками – трактуватимуть їх як служниць чи дружин? Один з англійців відразу вихопився: "І те, й інше". А губернатор йому на це: "Я вам цього не боронитиму, бо тут ви самі собі панове, але маю одне застереження, аби уникнути чвар поміж вами, а саме – я вважаю, що кожен з вас має брати собі за дружини лише одну жінку, і на неї, наче на шлюбну дружину, ніхто більше не претендуватиме". Ця вимога здалося всім слушною, і всі охоче погодилися з нею.

Відтак англійці запитали іспанців, чи бажає хтось із них взяти собі дружину, але все іспанці відмовились. Одні сказали, що у них дружини в Іспанії, інші, що їм неприємні не-християнки, і всі одноставно заявили, що вони не чіпатимуть цих жінок, – таких чеснот я в жодних своїх мандрах не зустрічав. А от п'ятеро англійців взяли собі по дружині, себто по тимчасовій дружині, і зажили по-новому. Бо іспанці ж і батько П'ятниці залишилися жити в моїй садибі, яку вони значно розбудували. З ними жили і троє слуг, захоплених в останній битві з дикунами, – і це було ядро колонії, яка постачала інших їжею і допомагає їм у міру спромоги.

Але найдивовижніше в цій історії те, як ці задержки й напасники поділили між собою жінок, ніхто ні з ким не посперечався, хоча дві або три полонянки були незрівнянно привабливіші за інших: вони помістили всіх п'ятьох жінок в одній хатині, а самі пішли в іншу і жеребкували, кому першому вибирати.

Той, кому випала перша черга, пішов до хижі, де знаходилися бідолашні істоти без одежі, і, вибравши собі жінку до вподоби, вивів її надвір; цікаво, що перша обраниця була найстарша й найнепривабливіша з п'ятьох, через що чоловік наразився на кпини, й навіть іспанці реготали, але розрахунок нетяги виявився немарний: він збагнув, що йому потрібна не стільки гарна, скільки тямуща й роботяща жінка – і вона таки виявилася найкращою з усіх.

Коли бідолашні жінки побачили, що їх садовлять рядком, а тоді виводять по одній, їхні страхи за життя повернулися, бо вони знову повірили, що їх пожеруть. Отож, коли англійський моряк вивів одну з них, решта узялась лементувати й голосити, ще й так

ревно припадали до обраниці, що людина не могла просто на таке дивитись, а переконати жінок, що їх не їстимуть, англійці не могли, доки не привели діда, батька П'ятниці, і той вже розтлумачив, що п'ятеро чоловіків виводять їх по-одній, обираючи собі дружин. Відтак жінки помалу заспокоїлися, а чоловіки стали до роботи, і іспанці в цьому їм допомагали, тож за кілька годин для кожної родини злагодили свою хижку або курінь, бо в старому приміщенні поскладали реманент, хатні речі та харчі. Троє розбишак оселилися подалі, а двоє чемних англійців – поближче, але весь осідок був у північній частині острова, і далі на відрубі; таким чином на моєму острові з'явилося три селища, або, можна сказати, засновано три міста.

Тут до речі зауважити, що, як це часто буває на світі (мені невідомі задуми Божі в такій ситуації), двом чесним англійцям дісталися найгірші дружини; а трьом несосвітним шибеникам дісталися розумні, працьовиті, дбайливі і спритні дружини; власне, й перші дві були не лихої вдачі, бо всі п'ятеро були потульчіві, спокійні, покірні й віддані істоти, радше рабині, ніж дружини; я хочу сказати тільки, що вони були не такі тямущі, спритні й підприємливі, ще й не такі охайні та чупарні.

На честь горливості, з одного боку, й на осуд недбальства, ледарства й гультьяйства, з другого боку, я мушу зауважити, що, коли прибув туди й поглянув на запроваджені вдосконалення, насадження та господарювання в кількох дрібних колоніях, то побачив, що здобутки двох чоловіків значно перевершили здобутки тих трьох. Розміри лану в обох групах цілком відповідали їхнім потребам, бо, на мій розсуд, Природа проти того, аби засівати понад міру, але ж відразу впадала в око відмінність в обробітку ріллі, влаштуванні огорож тощо.

Двоє чоловіків понасаджували багацько молодих дерев довкола своїх осель, і приходень за лісом нічого не бачив, і хоча двічі їхні плантації знищувалися, – одного разу співвітчизниками, а іншого – ворогом, як я оповім згодом, – вони все поновили й усе чисто квітло й пишалось знову; хоча й зроду-віку не виноградарі, вони рівненькими рядами посадили виноград, і лоза, і виногрона були такі, як мають бути. У лісовій гущавині вони влаштували собі пристановище; там не було такої печери, яку знайшов я, то вони доклали своїх рук і вирили притулище, де у лиху годину, яка випала незабаром, рятувалися дружини й діти і де їх неможливо були знайти, а ще ж повтормляли в землю кілки й дилі, що почали рости й зробили ліс непрохідним, і видістатися з криївок назовні можна було лише через перелази, які провадили тільки на їм віддомі стежки.

А троє шибеників, як я їх слушно називаю, хоч і мали цивілізованіші оселі, ніж колись, і чвар влаштовували менше за нових умов, зберегли давню ваду гулящого розуму – ледарство. Атож, вони сіяли збіжжя і робили огорожі, але їм пасували слова Соломона: "Йшов я повз виноградник ледарів і бачив, що весь він заріс тереном"[\[2\]](#). Коли іспанці прийшли подивитися на їхні вруна, то побачили самий бур'ян, в огорожі зяяли дірки, через які на лан пролізали дикі кози і скубли прорість; де-не-де огорожа залатана хмизом, але марно замикати стайню, коли коня вкрадено. А от господарстві двох інших англійців позначалося працьовитістю та турботою, кукіль хліб не вбивав,

огорожа скрізь щільна; це на виправдання слів Соломона в іншому місці: "роботяща рука збагачує"[\[3\]](#), у них все буяло, і живуть при достатку, худоби було більше, ніж у інших, хатнього начиння й усіляких надібок теж, і, звичайно, дозвілля їм не бракувало.

Щоправда, дружини тієї трійці були і умілі, і охайні. Вони вивчили англійські наїдки і куховарити – в того англійця, що за кухарчука був на кораблі, і відмінно ладнали своїм чоловікам присмаки, а їхні подруги так і не досягли цього, і тому той кухарчук сам собі куховарив. Що ж стосується чоловіків трьох працюючих жінок, то вони били байдики, діставали черепашачі яйця, ловили рибу і птахів, – будь-що, аби не працювати, що й позначалося на їхньому побуті. Роботящі жили добре і в достатку; ледарі – в злиднях і нестатках, – і так, гадаю, завжди буває у світі.

А тепер розповім про нечувану придибашку: якось удосвіта до берега причалило п'ять-шість каное з індіанцями або дикунами, кажіть як хочете; давнім звичаєм вони намірились попоїсти м'яса своїх рабів; ці завички тубільців ні іспанців, ні моїх земляків вже не дивували, – їх обходило одне – аби дикуни їх не помітили, адже вони не знають, що на острові хтось є, а тому любісінько зроблять своє й попливуть додому; тому на всіх трьох плантаціях людям сказали сидіти нишком, виставивши дозорців, які сповістять, коли човни дикунів відпливуть від берега.

Ніби й слухний рішенець, та ба – не пощастило і дикуни довідались про острів'ян, що призвело осельників до розпачу. Коли каное дикунів відчалили, іспанці повиходили за межі своїх ділянок, а деяким небайдужим кортіло подивитись, що ж там дикуни робили. На превеликий подив, вони знайшли трьох дикунів, що їх сон переломив. Чи то вони понаїдались до невпоїду та поснули, чи то ходили до лісу й не встигли повернутися вчасно.

Іспанці дивом дивувались і не знали, на яку стати. Так сталося, що з ними нагодився губернатор-іспанець, але й він не знав, що діяти. Рабів у них вже достатньо, а цих убивати ніхто не хотів, бо, як пояснив мені губернатор, вони не могли пролити невинну кров, бо ці небораки ніякого лиха їм не заподіяли, на майно не зазіхали, тобто, в цьому випадку, сварка на воротах їм не висить. Отож, треба віддати належне цим іспанцям, – хай там хоч що кажуть про жорстокість іспанців у Мексиці й Перу, – я не зустрічав деінде сімнадцять настільки ж стриманих, поміркованих, чеснотливих та ввічливих веселунів і зухів, як ці іспанці, а жорстокість була їм не до душі; їм чужа нелюдськість, варварство, розбишацтво, бо ці мужні люди сповнені високого духу. Їхні вдача і спокій виявилися у тій мороці з трьома англійцями, а наразі гуманність і справедливість – у випадку зі згаданими дикунами. Отож, порадилися вони й вирішили причаїтися ще на якийсь час і спробувати дочекатися, коли й ці троє попливуть. Але тут губернатор пригадав, що у дикунів не було човнів, а якщо їм дозволити блукати по острову, вони конче викриють житло і колоністів. Тому вони повернулися за деякий час і побачили, що дикуни й досі сплять, та вирішили розбудити їх і взяти в полон, – так і вчинили. Прокинувшись, бідолахи перепудились, коли їх хапали та зв'язували, бо, як і жінки, опасувалися, що їх повбивають і з'їдять, тому що їм здавалося, що увесь світ живе за їхнім звичаєм і їсть людське м'ясо, проте їх заспокоїли й забрали з собою.

Добре хоч не відвели їх одразу до укріпленого маєтку, тобто мого осідку попід горою, а – до садиби, де вони займалися господарством, – тримали кіз, порали лан тощо, – і відтам до оселі двох англійців. Там їх пристановили до справи, хоча робити їм, власне, було майже нічого, і вже не знаю чи через недбалість вартових, чи гадали, що бранцям нікуди подітися, але один з них накивав п'ятами до лісу, й більше про нього не чули.

Вважалося, що він незабаром повернувся додому човном або каное, бо тижні через три-чотири на острів знову прибули дикуни, побенкетували два дні й попливли геть. Це припущення насправді нагнало їм ляку, тому що, якщо утікач щасливо повернувся з товаришами додому, то, звичайно, розповів їм, що на острові є люди, що їх мало і вони слабкі, хоча, на щастя, йому ніколи не казали, скільки всього колоністів і де вони живуть, не стріляли при ньому з рушниць і не показували інші криївки, як от мою печеру або сховок, який спорудили двоє англійців.

Першим доказом утікачевих свідчень у себе вдома стало прибуття через два місяці шістьох каное, що в кожній було по сім, вісім або й десять дикунів, – вони провеслували здовж північного берега, куди раніше не потикалися, і через годину після того, як схопилося сонце, висадилися у зручній місцині приблизно за милю від житла двох англійців, де ото ж тримали утікача. Як зауважив іспанський очільник, аби всі колоністи нагодилися там, то шкоди було б менше, бо всі прибульців там і поклали б, але все випало інакше, тому що двоє не могли подужати п'ятдесятьох. Двом англійцям поталанило помітити каное в морі за лігу до берега, тобто понад годину до висадки, а висадилися дикуни за милю від поселення, а це ще якийсь час на дорогу. Оскільки наразі підтвердилися гадки про зраду, передусім належало зв'язати двох рабів, що лишилися, і наказати двом із трьох чоловіків, котрі були із їхніми жінками (які вже нібито довели свою відданість), відвести бранців, обох жінок разом з поклажею, яку подужають нести, до лісових криївок, про які я вже згадував, позв'язувати дикунам руки й ноги там і чекати на подальші накази.

Побачивши, що дикуни висадилися на берег і рушають у їхньому напрямі, вони повипускали молочних кіз із загороди й погнали їх у лісову гущавину, аби прибульці думали, буцім це дикі кози, але паскудник, який вів прибульців, усе гарненько їм переповів, і дикуни прямували просто до місця.

Отож настрахані колоністи притулили дружин і пожиток та послали одного з трьох рабів, який перебував з жінками, а тут нагодився цілком випадково, чимшвидше підняти по тривозі іспанців, а самі тим часом озброїлись, зібрали наявну у них амуніцію та рушили до того місця в лісі, де сховалися їхні дружини; пересувалися вони, витримуючи дистанцію, аби наглядати за тим, куди підуть дикуни.

Далеко вони не зайшли, і згори їм видно було, як невелике військо дикунів посунуло на їхнє селище, і ще за мить зайнялися їхні садиби, переймаючи людей скорботою і розпачем, бо цю величезну втрату вони не хутко надолужать. Вони стояли й дивилися, як дикуни, наче звірі, сипонули по всьому терену та заходилися все плюндрувати в пошуках здобичі та людей, що про них їм таки доповіли.

Як побачили обоє англійців лихого ворога, вирішили відійти на півмилі, бо

розбишаки могли й у цей бік завернути, і за ними ж сила, але, міркували вони, що далі дикуни посуватимуться, то більше розпорошуватимуться. Наступну зупинку зробили перед входом у чащобу, де стояло величезне здуплавіле дерево, – залізли в дуплище, аби розгледітися, як там. Аж ось прямцем на них біжать двоє дикунів, а за ними – ще п'ятеро, ген-ген семеро чи восьмеро кинулися в інший бік, – себто нишпорили скрізь, як мисливці за дичиною.

Сердеги губилися в здогадах: залишатися в дуплі й чекати або тікати, – проте вагались вони недовго й вирішили: якщо дикуни й далі так лютуватимуть, перш ніж надійде допомога, вони зможуть викрити лісовий схрон, і тоді все пропаде, й тому ухвалили боронитися, і як ворог наляже й буде притуга, доведеться видертися на дерево і відстрілюватися згори до останнього набою, якщо тільки дикуни, яких висадилося душ із п'ятдесят, – не підпалять дерево.

Далі взялися обговорювати, чи покласти відразу двох дикунів, що біжать попереду, чи почекати на трьох наступних і таким чином знищити середню ватагу, роз'єднати групи з двох і п'яти нападників, і вирішили перших двох пропустити, якщо тільки вони самі не помітять їх у дереві й не нападуть на них. Справді перші два дикуни самі подались убік, а от трійка й п'ятірка прибульців попрямували до дерева, ніби знаючи, що там англійці.

Коли дикуни наблизилися, вирішили відстрілювати їх по черзі, причому один постріл міг покласти відразу трьох, бо в кожний набій вкладався три-чотири кульки, а дупло утворювало ніби стрільницю й дозволяло, залишаючись невидимим для ворога, добре наміритися і, аби краще влучити, підпустити наскочника ярдів на тридцять.

Чекаючи отак на нападників, оборонці розгледіли, що один з них – той самий утікач; вони впізнали зрадника і вирішили, що не спустять його з уваги, хоча б для цього довелося стріляти їм обом: другий стояв наготові, щоб, якщо дикун не впаде від першого пострілу, покласти його другим. Але перший англієць теж був гарний стрілець, і коли дикуни опинились в одній лінії, він вистрелив і влучив у двох одразу, – першого поцілило в голову й він загинув на місці, а другому – індіянцеві-втікачеві – куля вийшла упростріль, але не вбила, ще й поранила третьому плече, і він упав на землю так гидко так кричав кричма не стільки через біль, скільки зо страху.

П'ятеро, що бігли позаду, наче прикипіли до місця, перепудились радше від гуку пострілів, ніж від усвідомлення небезпеки, бо гучна луна в лісі ще помножується й стає громовою, переполохані птахи здіймаються з гамором та кожна ж кричить на свій манір, – так було й тоді, коли я вперше вистрілив на острові.

Коли все знову принишкло, дикуни, не тямлячи, що воно таке було, безбоязко підійшли до того місця, де в жалюгідному стані лежали їхні товариші. Бідолашні нетіпаки не підозрювали, що й на них чигало таке ж лихо, і тому купчилися біля пораненого, – гомоніли межі собою й розпитували потерпілого, як це сталося, а той їм відказав, мабуть, що спочатку блиснув вогонь, а потім їхні боги вбили громом перших двох і поранили його. Либонь, так і було, бо поруч вони нікого не бачили, пострілу ніколи в житті не чули й не чули нічого про рушниці, про вбивання і поранення на

відстані за допомогою вогню й куль, тому що якби вони щось колись чули, то наразі так безпечно не товклися б, спостерігаючи стан товариша і зовсім не дбаючи про себе.

Англіїці визнали мені, що їх засмучувала думка про необхідність повбивати стільки бідолах, які й не підозрювали про небезпеку; у кожному разі перевага була над дикунами, і вже перший стрілець перезарядив рушницю, тож обоє вирішили стріляти випадом, розподіливши цілі між собою, – гримнули постріли і впали четверо дикунів, вбиті або важко поранені, з ними гепнувся зі страху й п'ятий, хоч його не зачепило, а наші побачили, як вони усі гуртом попадали, подумали, що вони їх усіх повбивали.

Гадаючи, що всі дикуни перебиті, наші сміливо вилізли зі схрону в стовбурі, не зарядивши рушниць, а дарма, бо на місці з продивом побачили, що принаймні четверо живі і з них двоє поранені дуже легко, а п'ятий відбувся переляком. Довелося добивати їх прикладами мушкетів: першими порішили утікача, через котрого все це сталося, та пораненого в коліно дикуна, поклавши край його стражданням, а той, що вцілів, упав навколінці, підняв догори руки і з жалюгідним стогоном жестикулював, знаками благаючи зберегти йому життя, бо жодного зрозумілого слова промовити до них не міг. Вони знаками наказали йому сісти на землю попід деревом, і один з англійців мотузкою, яку випадково знайшов у себе в кишені, зв'язав йому ноги та руки за спиною; англійці покинули бранця там, чимшвидше кинувшись навздогін за першими двома дикунами, побоюючись, що вони чи ще якісь їхні товариші знайдуть криївку в лісі, де переховувалися їхні дружини та врятовані пожитки. Одного разу вони побачили двох дикунів, але тільки здалека, проте зраділи, що ті бігли видолинком до моря, в протилежний бік від схрону; тоді повернулися до дерева, де лишили бранця, але його самого не було, – зВіллняли товариші? – тільки дві мотузки, якими він був зв'язаний, валялись біля дерева.

Отож, у них знову клопоти й невикрут, та й хтозна, де вороги і скільки їх, – тому поклали йти до схрону й заспокоїти дружин. Виявилося, що були вони переполохані, бо хоч дикуни – їхні краєни, і саме тому, що жінки занадто добре знали цих співвітчизників, їм було справді страшно. На місці з'ясувалося, що дикуни блукали поблизу, але схрону не знайшли, бо в цій гущавині його не знайти, – хіба що якийсь проводир покаже; тобто все гаразд, лише жінки перелякані.

До схрону на підмогу англійцям підтяглося семеро іспанців, бо решта десятеро разом зі слугами і старим П'ятницею, цебто батьком П'ятниці, гуртом пішли захищати свій осідок, лан і худобу, якщо дикуни раптом подадуться на той бік острова, – та ба, так далеко вони не пішли. З сімома іспанцями прийшов один з їхніх дикунів-бранців та той дикун, якому англійці зв'язали руки й ноги й лишили біля дерева; схоже, що вони гуртом ішли повз, побачили сімох убитих, розв'язали восьмого й забрали з собою, але надалі знову довелося його зв'язати, тому що були ж іще ті двоє, коли третій полонений утік.

Наразі полонені ставали для них тягарем, і настільки великі були побоювання, що вони втечуть, що, навіть, подумували їх повбивати – з міркувань власної безпеки. Але очільник іспанців про це й чути не хотів та звелів допровадити бранців до моєї старої

печери в долині й поставити двох іспанців на варті та забезпечити всіх харчами, що й було виконано, і там бранців зв'язали по руках і ногах на ніч.

Коли прийшли іспанці, двоє англійців так розохотилися, що не могли всидіти на місці, й тому, взявши з собою п'ятьох іспанців та озброївшись чотирма мушкетами, пістолем та двома дубцями, рушили на пошук дикунів.

Найперше вони прийшли до того дереву, біля якого лежали полеглі; схоже, що тут побували інші дикуни – вони намагалися забрати трупи і два з них відтягнули досить далеко, але потім кинули. Звідси наші пішли на пагорб, з якого раніше спостерігали за розором свого осідку, і з гіркотою дивились на дим над згарищем де-не-де, проте дикунів видко не було. Звідтам вирішили сторожко піти на поталовану плантацію, але ще здалеку побачили узбережжя і дикунів, які лаштувалися відпливати в каное. Пошкодували, звичайно, що не виходило випалити на них з мушкетів на прощання, але ж добре, що хоч так спекаються їх.

Бідолашним англійцям біда лихо породила – усі їхні надбання пропали, але люди вирішили допомогти їм з відбудовою й постачанням; троє їхніх співвітчизників, досі не схильні до доброчинства, щойно тепер почули, що сталося, бо жили на східному краю острова, і відразу запропонували свою допомогу, та кількоро днів і справді старалися відбудовувати та сприяти в потрібних справах. старанно працювали на будівництві і взагалі поставилися до них дуже дружньо. Таким чином, потерпілі незабаром знову звелися на ноги.

Дні за два вони із сатисфакцією побачили три каное дикунів, які прямували до берега, а неподалік від них – двох потопельників, що свідчило про те, як поторсав їх шторм, бо й справді тієї ночі, як вони відпливали, лютував борвій.

Виходить, достатньо їх утекло, аби переповісти вдома і про свою виправу, і про свої вчинки та заохотити побільше людей до нового наскоку, що на нього самі вже зважились, хоча, на відміну від першого втікача, самі нічого не могли сказати про острів'ян, тому що самі їх не бачили, а втікача й усіх свідків убито.

Розділ V. Велика перемога

Місяців п'ять-шість сплило спокійно, і наші вже сподівалися, що дикуни або забули про свою невдачу виправу, або замислили щось приємніше, аж одного ранку до острова приплив цілий флот з 28 каное, напакованих дикунами з луками, стрілами, палицями, дерев'яними мечами та іншим військовим знаряддям; наскочників була така безліч, що острів'яни вжахнулися.

У той час як дикуни висаджувалися на крайньому східному кінці острова ввечері, наші радилися, що робити. Досі їх ховали хащі, але ж така силеча ворогів, що тепер доведеться знести нещодавно збудовані хатини для двох англійців і перегнати кіз в дальню печеру, бо коли задніє дикуни подадуться, аби знов узятися за своє, хоча терени вони знали ліг на дві – не більше. Далі вони перегнали отари зі старого осідку, що належав допіру іспанцям, залишаючи якомога менше слідів людського

перебування, а наступного ранку вони усі гуртом зайняли позиції на плантації двох англійців та взялися чекати. Як вони припускали, так і сталося: нові дикуни залишили каное на східному березі й рушили берегом, а було їх, як наші прикинули на око, душ двісті п'ятдесят. А наше військо невелике та й на всіх не вистачало зброї. Загальний розпис виглядав таким чином:

Чоловіки

17 іспанців

5 англійців

1 старий П'ятниця, тобто батько П'ятниці

3 невільників, що були разом з жінками, які довели свою відданість

3 інших невільників, які жили разом з іспанцями

А зброї у них було:

17 мушкетів

5 пістолів

3 мисливські рушниці

5 мушкетів або мисливських рушниць, відібраних мною у моряків, заколот яких я придушив

2 шаблі

3 старих галябарди

Рабама вони не дали ні мушкетів, ні фузей, – тільки галябарди, тобто довгі списи з залізними наконечниками та насадженими на них сокирами, а кожен з наших мав ще по тесаку. Дві жінки наполягали, що будуть битися, і їм дали луки й стріли, захоплені іспанцями після першої битви двох індіанських племен між собою, а також тесаки.

Команду очолив їхній зверхник-іспанець, про котрого я вже згадував, а його помічником – Білл Аتكінс, людина вкрай безчільна, але відчайдух. Дикуни наступали, як леви, і наші в цій притузі не мали жодних переваг; тим часом Білл Аتكінс виявився на своєму місці, – він передовий загін з шістьох чоловіків розташував одразу за чагарником і наказав пропустити перших і стріляти в наступний гурт, а після гуртового стрілу справно відступити в обхід нетрів і зайти в тил іспанцям, які з стояли на позиції відразу за заростями.

Дикуни бігли без усякого шику, і Білл Аتكінс пропустив душ п'ятдесят, а потім наказав трьом оборонцям випалити у юрму; мушкети їх були заряджені шістьма-сімома кулями кожен, що були завбільшки з кулі для пістоля. Казна скільки наскочників вони поклали, але їх обняв жах і подив; вони вжахнулися такому грому й тому, що невідомо хто повбивав і поранив їхніх товаришів; посеред такої зам'ятні Білл Аتكінс з іншими трьома бухнули ще раз у саму гущу, а тим часом перша трійця перезарядилася і відтак ушкварила втретє.

Якби Білл Аتكінс зі своїми людьми відразу ж після стрілу відступив, як їм наказано, або решта оборонців була тут же і могла б стріляти безперервно, дикуни, напевно, кинулися б навіч, бо перестрах їх і від грому пострілів, і від того, що вони не бачили, хто в них стріляє та вбиває, й гадали, ніби то боги вражають їх громом і блискавкою.

Але, перезаряджаючи, Аtkінс виявив підступ: дикуни, що здаля назирали за оборонцями, зайшли з тилу, і хоча Аtkінс із товаришами двічі чи тричі стріляли по них та, відступаючи, поклали понад двадцять душ, дикунам вдалося поранити стрілою самого Аtkінса, вбили одного з англійців, що були з ним, а тоді ще одного іспанця та одного раба з тих, які пришли разом із жінками. Цей мужній раб, озброєний лише кілком і топірцем, відчайдушно бився та власноруч поклав п'ятьох нападників.

Тиск зростав, Аtkінса поранено, двоє вбитих, – нашим довелося відступити на пагорб у лісі; іспанці, після трьох гуртових стрілів також відступили, бо дикунів була така сила й перебували вони в такому розпачі, що, хоча понад п'ятдесят душ було вбито і ще більше поранено, вони сунули й сунули попри небезпеку та випускали хмари стріл, а, на додачу, їхні поранені, якщо могли рухатись, ошаліли від ран та билися як скажені.

Відступивши, наші покинули вбитих іспанця та англійця, а коли дикуни прибігли, вони взялися нівечити трупи – ламали руки й ноги, розвалили голови дубцями й дерев'яними мечами; вони не схотіли переслідувати відступаючих, але своїм звичаєм стали у коло, й двічі покрики звитяги пролунали в повітрі, після чого вони принижено спостерігали як кілька їхніх поранених помирало від втрати крові.

Коли іспанець-губернатор зібрав весь невеличкий загін на пагорбі, Аtkінс, попри свою рану, наполягав, аби гуртом перейти у наступ на дикунів, але іспанець заперечив: "Ви ж бачите, сеньйоре Аtkінс, як б'ються їхні поранені, – заждімо до ранку, а завтра вони почнуть потерпати від ран та знесилення, і нам поменшає ворогів". Слушна була порада, однак Білл Аtkінс весело її відкинув: "Атож, сеньйоре, це й мого поранення стосується, і, доки є снага, я хочу битися". "Годі, сеньйоре Аtkінсе, ви вже довели свою хоробрість, і тепер ми за вас повоюємо, а наразі зачекаємо до ранку". Так і вчинили.

Але ніч була ясна, місячна, а дикуни розбрелися навсібіч, пораючись біля мертвих і поранених та зчиняючи галас у цій зам'ятні, і тому наші таки вирішили напасти вночі, спочатку випаливши на них; відтак той англієць, біля садиби якого почався бій, повів їх в обхід лісом і бережком на захід, а тоді – завернув на південь, і так оборонці безшумно підкралися до того місця, де лежав найбільший гурт дикунів, і, перш, ніж ті схаменулись, вісім наших випалили на них, завдавши страшних втрат, а через півхвилини випалило ще восьмеро, наміряючись таким чином, аби вигубити найбільше ворогів, причому дикуни не бачили, де ворог і куди тікати.

Іспанці знов завдали їм гарту, а тоді розділилися на три загони, щоб напасти на ворога разом з трьох сторін. У кожному загоні налічувалось вісім оборонців – двадцять двоє чоловіків і двоє жінок, які, до речі, також виявилися відчайдухами. Зброю поділили порівно між загонами, включно з галябардами й тесаками. Вони хотіли радше залишити жінок у прихистку, але ті схотіли загинути разом зі своїми чоловіками. Впорядкувавши таким чином своє маленьке військо, наші вийшли з нетрів і впритул наблизились до ворога, галайкаючи щодуху; розгублені дикуни збилися до купи, чуючи ревище з трьох боків. Вони б чинили опір, якби нас бачили; стріли полетіли тільки тоді, коли ми опинилися біля них, – бідолашного старого П'ятницю було навіть легко

поранено. Але наші, не давши їм отямитися, бухнули гуртом з трьох сторін майже впритул, а тоді ухопилися в саму гущу та взяли їх періщити прикладами мушкетів, шаблями, дубцями і сокирами, і так добре їх почастували, що ті з оглушливим зойком кинулися куди очі світять рятувати своє життя.

Наші були вкрай стомлені: у двох сутичках вони вбили або смертельно поранили понад сто вісімдесят дикунів, а решта, що перелякана на смерть, дременула щодуху через ліс і пагорби до узбережжя, де вони висадилися і де стояли їхні каное, а ми їх до пуття й не переслідували. Проте їхнє бідування на цьому не скінчилося, бо з моря дув буревій, і вкрай важко було відплисти, а деякі каное просто потрощило прибоєм.

Наші зраділи перемозі, але на спочинок часу не було: трохи під'їли й рушили до тієї частини острова, куди дременули дикуни, аби подивитися, що коїться. Отож довелося знову йти через побойовище, де залишилося ще кілька напівживих істот, – страшно на таке дивитися, тому що одне діло закони війни, а друге – оця мізерія.

Але наразі минулося без наказів: їхні слуги-дикуни подобивали нещасних тесаками.

Неподалік натрапили на ще одне місце, де знайшлися рештки розбитої армії дикунів душ із сто; більшість сиділа на землі, обхопивши голову руками й зіперши її на коліна. Коли наші наблизились на відстань двох пострілів з мушкета, губернатор-іспанець наказав двічі стрелити сліпими набоями, аби подивитись на їхню реакцію – ладні ще битися або вдалися у тугу й занепали духом, – і згідно з цим діяти.

Військова хитрість спрацювала: почувши перший випал і побачивши вогонь другого, дикуни в зам'ятні схопилися на рівні ноги, і, побачивши наш наступ, з зойком і виттям – наші досі такого не чули й не бачили – кинулись бігти угору схилом та вглиб острова.

Спочатку наші гадали, що ліпше була б погода й дикуни попливли б геть, і навіть не подумали, що тоді в них була б нагода повернутися з такою силою, якій не можна було б ставити чоло, або здійснювати великими загонами періодичні наскоки, аби талувати острів і голодити острів'ян. Найкращу пораду дав Вілл Аtkінс, який попри рану пішов з ними: скористатися ситуацією і відрізати дикунів від човнів, позбавляючи їх можливості будь-коли повернутися й нищити острів.

Вони довго радились, дехто був проти, бо боялись, що негідники поховаються в нетрях і становитимуть для острів'ян загрозу: доведеться полювати на них, як на диких звірів, господарство почне підупадати, плантації обкрадатимуться, свійські кози захирюють, і почнуться злидні.

Він казав, що краще мати справу з сотнею людей, ніж з сотнею племен, і що слід не тільки знищити човни, а й перебити дикунів, бо ті їх самих винищать. Його докази були такі переконливі, що всі погодились з ним і спочатку взяли за човни, – набрали хмизу й спробували підпалювати, але мокре дерево не хотіло горіти, хоча й так верхні частини обвуглилися, і човни стали непридатними для плавання. Коли індіанці побачили, що коїться, то деякі з них почали вибігати з лісу та, наблизившись до наших, падати на коліна, вигукуючи: "Оа, Оа, Варамоккоа" та інші слова своєю мовою і жестами благати пощадити човни й дати їм відпливти назавжди.

Але наші вже переконалися, що їм немає іншого способу врятуватися самим і врятувати колонію, як саме не дати дикунам повернутися, бо якщо хоч один повернеться, колонія пропаде, і тому, попередивши дикунів, що пощади не буде, вони знову взяли за човни та зруйнували їх всі, крім тих, які ще раніше потрощила буря, – через це дикуни в лісі зняли страшний лемент, який всі наші чули виразно, і з шалу заметушилися по острову, і невідомо було, що з тим робити.

При всьому своєму розумі, іспанці не зметикували, що, доводячи до розпачу дикунів, слід було водночас подбати про плантації, бо хоча худобу й встигли поховати, а індіанці не змогли знайти головне пристановище, тобто стару садибу під горою й печеру в долині, але плантацію біля кишла надибали, – усе поталували, знищили огорожу й насадження, витоптали збіжжя, вигубили врожай достиглого винограду й самі виноградники, тобто заподіяли нашим величезні збитки без будь-якої користі для самих себе.

Наші ладні були битися з дикунами за будь-яких умов, але переслідувати або полювати на них не могли, бо дикуни надто швидко бігають, порівняно з нашими, й була небезпека наштовхнутися на цій гурт наскочників. Добре, що хоч зброї в них не було: луки залишилися, а стріли скінчилися й не було з чого їх виготовлювати й бракувало різального знаряддя.

Нині їх спіткала велика біда і стан їхній був жалюгідний, але ж і нашим людям були непереливки, бо хоча криївки й збереглися, але їхні запаси знищено, врожай поталований, і хтозна, що з цим усім робити. Єдиний набуток, що лишився, – худоба в долині біля печери, трохи збіжжя, що там вродило, та ще плантація трьох англійців.

Товаришів у Вілліама Аткінса лишилося двоє, бо одного вбила стріла, влучивши попід скроню, і він замовк назавше, – це той варвар, котрий зарубав раба сокирою, а згодом намірявся перебити всіх іспанців.

На мою думку, їм було наразі гірше, ніж мені, коли я знайшов зернята рису та ячменю, вчився вирощувати збіжжя, доглядати приручену худобу, бо в них тепер, образно кажучи, сто вовків на острові, які ладні зжерти все, що вхоплять, але піймати яких дуже важко.

Розглянувши своє становище, наші насамперед вирішили, якщо вдасться, загнати дикунів у найдавший південно-західний куток острова, щоб, якщо на берег висадяться нові дикуни, вони не змогли знайти один одного, а відтак щоденно полювати на них і щоразу вбивати, аби зменшити загальну кількість, а якщо вдасться приручити їх і поставити до якоїсь роботи, – дати зерна, навчити рільництву й жити власною щоденною працею.

Для цього наші й узялися переслідувати дикунів і так залякали їх вогнепальною зброєю, що коли через кілька днів хтось стріляв з мушкета в індіанця, той, навіть не поранений, падав з переляку на землю. Тубільці так перепудилися, що дедалі намагалися не потрапляти на очі, але наші їх однаково переслідували й щодня когось вбивали або ранили, – дикуни не виходили з нетрів і виярків, їм бракувало їжі, й перегодом їх надibuвали в лісі померлими з голоду.

Дізнавшись про це, наші злагіднішали і перейнялися до них жалістю, особливо іспанський губернатор, – великодушнішої людини я в житті не бачив, – і ось він запропонував, якщо можна, захопити якогось індіанця живим і пояснити йому наші наміри, аби він міг служити перекладачем, а потім піти до дикунів та з'ясувати, за яких умов ми зможемо зберегти їм життя і вони не завдаватимуть нам шкоди.

Довго ніхто з індіанців не попадався, але, нарешті, одного, ослаблого і ледве живого від голоду, вдалося зненацька захопити в полон. Спочатку він замкнувся – не їв і не пив, але згодом побачив, що ставляться до нього добре, приносять харчі, не б'ють, і підхилився нам. До нього на перемовини направили старого П'ятницю, який пояснив йому, як добре до всіх них ставитимуться, що їм збережуть життя й віддадуть частину острова, якщо вони не переступатимуть відведені їм межі та завдаватимуть шкоди острів'янам; їм дадуть зерно на посів, аби вони порали власний лан, і хліба для прожитку; старий П'ятниця звелів хлопцеві піти й побалакати зі своїми кривцями, пояснивши, що, якщо вони не погодяться, їх усіх переб'ють.

Прийнявши сараки, яких залишилося тридцять сім душ, пристали на першу ж пропозицію й благали дати їм попоїсти; тоді дванадцять іспанців та двоє англійців уоружились, взяли з собою трьох рабів-індіанців, старого П'ятницю та рушили до них; троє індіанців принесли їм чимало хліба і перевареного рису, висушеного на сонці, та ще трьох кіз; відтак їм наказали піти на схил пагорба, де вони посідали на землю і з вдячністю поглинули всі харчі, а в подальшому й справді трималися свого слова й ніколи не виходили за відведені їм межі, хіба що питалися про харчі або вказівки, – там вони й жили, коли я прибув на острів і відвідав їх.

Їх навчили сіяти й жати, пекти хліб, приручати й порати кіз; тепер їм не вистачало тільки дружин, щоб розростися в ціле плем'я.

Їх оселили на косі на південному сході острова, де високі скелі виположувались у напрямку моря. Земля гарна, родюча й вистачило на всіх: терен завширшки півтори милі й три-чотири – завдовжки.

Наші навчили їх робити дерев'яні заступи на зразок тих, які я собі робив, дали їм дванадцять сокир і три або чотири ножа; отак ці найбезневинніші істоти й ходили правим робом.

Аж до мого приїзду, тобто протягом двох років, колоністи мали спокій, – звичайно, час від часу до берега припливало кілька каное, і дикуни справляли на березі свої нелюдські бенкети, а що належали вони до різних племен і, либонь, не чули, хто й навіщо припливав сюди перед ними, то й не шукали своїх земляків, та якщо б і взялися шукати, знайти їх було нелегко.

Оце ніби й усе, що трапилося на острові до мого повернення, принаймні, все, що заслуговує на увагу. Дикуни, або індіанці, дуже скоро цивілізувалися під впливом колоністів, і останні часто відвідували їх, але індіанцям під страхом смерті був заборонений вхід у наші володіння, тому що острів'яни побоювалися нової зради.

Примітно, що дикунів навчили лозоплетінню, тобто плести кошики, і незабаром вони перевершили своїх вчителів й почали виготовлювати безліч мудрованих речей, як

от кошелі, сита, койця, мисники тощо, а також стільці, ослони, ліжка, ліжниці, виявляючи при цьому неабияку вигадливість.

Мій приїзд значно полегшив становище дикунів, бо ми дали їм ножі, ножиці, заступи, лопати, мотики та інше потрібне знаряддя. За допомогою цих знарядь вони стали вправнішими й заходилися споруджувати собі гарні хижі або будинки з плетеними стінами. Це було дуже винахідливо, хоча й дивакувато, проте це водночас забезпечувало укриття, захищало від спеки та паразитів, – наші подивилися й запросили дикунів і собі таке зробити; тож бо, коли я відвідував обидві колонії англійців, вони здаля нагадували вулики. А Білл Аتكінс, що зробився тепер дуже працюючим, корисним і тверезим, збудував собі небачену плетену хатину: зовнішній обвід – на 120 моїх кроків, стіни – з міцно й густо плетених панелей або прямокутників сім футів заввишки, ще міцніша конструкція усередині з обводом двадцять два кроки мала восьмикутну форму, що в кожному кутку її поставлено надійні дилі, до котрих плішками кріпився брус, на який спирався гарний пірамідальний дах з вісьмома надійно сполученими кроквами, хоча в нього не було цвяхів, а лише кілька металевих шпоньок, зроблених з брухту, що я покинув. Цей парубок виявив неймовірну винахідливість навіть у таких речах, про які раніше й гадки не мав: улаштував собі кузню з двома дерев'яними піддimalами для роздмухування вогню, понапалював собі вугілля для роботи і зробив ковадло з металевого ганшпугу. За допомогою цих надібок він викував чимало різних речей: гачки, цвяхи, клямки, плішки, прогоничі й завіси. Але повертаймось до самого будинку: після того, як засмолив дах внутрішньої хатчини, він щільно приладнав між кроснами плетені щити та вкрив їх стріхою з рисової соломи, захищеною листям з дерева, – у домі стало сухо, ніби дах був із черепиці чи шиферу. Зрозуміло, плетені вироби виготовлювали дикуни.

Над зовнішнім обводом внутрішнього приміщення зроблено дашок; з тридцяти-двох кутів кросна вели до вершечків дилів внутрішнього дому на відстань двадцяти футів, що створювало кругову галерею до зовнішньої стіни завширшки теж двадцять футів. Внутрішній простір він поділив плетеними щитами на шість частин, і вийшло шість кімнат, що кожна з них мала одні двері до середини, а інші – до галереї, внаслідок чого остання також ділилася на шість частин, що зручно було і для можливого відходу, і для зберігання якихось речей по господарству. Ці шість відсіків не займали всю площу галереї, й там утворювалося ще десять пристойних кімнат, що до шістьох з них доступ був тільки з внутрішнього приміщення і вони служили коморами для внутрішніх кімнат, а в решті чотирьох – по дві з кожного боку – великих коморах чи клунях був наскрізний прохід до дверей внутрішнього обводу. Від зовнішніх дверей ви прямували до внутрішніх дверей, а з обох боків проходу була плетена стіна з дверима до великої кімнати або клуні завширшки двадцять футів і завдовжки тридцять футів; наступний прохід був коротший. Ніхто в світі не бачив подібних чудових плетених будівель. У цьому величезному вулику жили три сім'ї: Білл Аتكінс, його товариш і вдова вбитого третього англійця з трьома дітьми (третім вона була вагітна, коли загинув її чоловік); вони охоче ділилися з нею хлібом, молоком, виноградом, а також упольованими дикими

козенятами та черепахами, – отак усі й жили в достатку, хоча й не були вони такими підприємлими, як сім'ї двох інших англійців, про що я вже згадував.

Ще одна питання, котре не можна оминати, – це релігія; не знаю, чи було в них щось такого, але, як і всі моряки, вони раз у раз згадували про Бога, коли клялися його ім'ям; їхні бідні, неосвічені дикунки-дружини теж на тому не знали, хоча й побралися з християнами, якими вони вважались; моряки про Бога знали мало і тому не могли балакати про це з дружинами, – і про Бога і про релігію.

Найважливіше, чого дружини справді навчилися від них, – це досить добре говорити по-англійському, і всі їхні діти, яких було загалом близько двадцяти, змалку починали розмовляти по-англійському, хоча спочатку й висловлювалися кострубато, як їхні матері. Коли я приплив на острів, діти були віком до шести років, бо ще ж і сімох років не минуло, відколи в острів'ян з'явилися ці п'ятеро дикунок; майже всі мали дітей, і на щодень були потульчіві, спокійні, працьовиті, скромні й чемні, охоче допомагали одна одній, спостережливі, віддані своїм чоловікам (хіба що шлюбними чоловіками я їх не назву) і якщо їм чогось справді бракувало, то це християнської науки та законного шлюбу, але незабаром я допоміг це надолужити, принаймні мій візит цьому сприяв.

Розділ VI. Порада французького ченця

Це я вам переповів усе про колонію та англійських ланців, а тепер треба сказати про іспанців, які складали ядро всієї цієї сім'ї та в житті яких теж було багато визначних подій.

Я багато бесідував з ними про те, як їм велося з дикунами. Вони раз по раз поверталися до того, що на острові для знання їхнього та вміння нема застосування; що вони бідні, нещасні й покинуті, і якби навіть у них з'явилася нагода поліпшити своє становище, вони настільки піддалися відчаю і так занепали духом від знедолі, що не чекали вже нічого, крім голодної смерті. Один з них, поважний і розумна чоловік, сказав мені, що тепер він переконався у своїй неправоті і зрозумів, що людям мудрим не личить піддаватися розпачу, – слід використовувати кожную нагоду – і в поточному житті, і на перспективу; він додав, що журба – безглузде й марне відчуття, бо здебільшого спрямоване на минуле, яке неможливо ні повернути, ні виправити, і нехтує майбутнім, спасінням, збільшує печаль і не дає розради, і ще він повторив до цього іспанське прислів'я, котре по-іспанському я не процитую, але для себе я переклав його так:

Не шукай собі турботи,
Бо вона додасть роботи.

Потім він висловлював захвати дрібними вдосконаленнями, котрі я поробив на самоті, – моєю невтомною працьовитістю, як він це назвав, і вміння перетворити умови мого життя, що спочатку були набагато гірші за їхні, на існування, набагато щасливіше за їхнє тепер, коли вони разом. За його спостереженнями англійці виявляють у скруті

більше присутності духу, ніж інші нації, а іспанці й португальці найгірше дають собі раду з негараздами, бо перше, що вони роблять при небезпеці, коли минається початкова реакція, – беруться розпачувати, занепадають під тягарем лиха і помирають, замість того, щоб зібратися з думками і придумати, як позбутися біди.

Я відповів, що їхній випадок і мій – зовсім різні, що їх викинуло на берег без найнеобхіднішого – без їжі й засобів для існування; звичайно, мені теж були непереливки, бо я жив один, але небо подарувало мені найнеобхідніше, викинувши корабель на берег, – така допомога будь-кого спонукала б діяти. "Сеньйоре", – заперечив іспанець, "якби ми, бідолашні, опинились на вашому місці, то, на відміну від вас, і половини всячини не врятували б з корабля. Ні", – вів він далі, "ми й плоту не спорудили б і перевезти речі на берег без весел і вітрила не подужали б, та й ніхто з нас сам усього того не переробив би!" Ну, я попрохав його, що – годі компліментів, а хай краще розповість, як вони опинились на цьому березі. Він розповів, як їм не пощастило прибитися до берега, де жителі не мали харчів, але вистачило глузду вчасно відпливти й рушити до острова неподалік, де була їжа, але не було людей; тобто їм так сказали, що їжа там є, а людей нема... тобто що туди вчащають тринідадські іспанці й завозять туди кіз і свиней, що вельми там розплодилися, а ще там багато черепак і морських птахів, – одне слово, м'яса по достатком, а хліба нема; натомість тут тубільці дали їм тільки якихось непоживних коренів і трав та й тому, бо як ми не людоджери – краще вони нас не трактуватимуть.

Вони мені переповіли про даремні численні спроби цивілізувати дикунів і привчити їх до людських звичаїв, а тубільці їм на те – це ж ви, мовляв, прибули сюди по допомогу й підтримку, а тепер прагнете повчати хлібодавців, бо вчити інших може лише той, хто сам собі дає раду.

Вони розповідали страшні речі про свої злигоди: іноді по кілька днів сиділи без їжі, бо на їхньому острові населення складалося з ледарів і тому мали набагато менше необхідних для життя засобами, ніж можна собі уявити в цій частині світу, хоча ці дикуни були менш хижі й ненажерні, ніж ті, які мали більше харчів. Вони також розказали про прояви мудрості й добра продуму Божого в усьому світі та в їхньому випадку: якби вони під спонукою біди й довколишнього пустища шукали кращої місцини для життя, то не змогли б скористатися наданою мною можливістю порятунку.

А ще повідали мені, як місцеві дикуни хотіли узяти їх з собою на війну, бо насправді з вогнепальною зброєю – аби ж то вони не розгубили всю амуніцію – можна було б і друзям допомогти, і налякати тих самих друзів і ворогів; проте так склалося, що нема ні пороху, ні куль, і відмовитись від походу ніяк; тому на бойовищі вони опинилися в ще гіршому стані, ніж самі дикуни, бо у них не було луків і стріл, а якщо дикуни й давали, то вони не вміли користуватися ними. Тому залишалося тільки підставлятися під стріли, доки справа не доходила до рукопашного бою, – тоді іспанці орудували трьома своїми галябарди та змушували до відступу ціле військо дикунів цією зброєю та ще загостреними палицями, вставленими в дула мушкетів.

Проте бувало, що їх оточували стовпища ворогів, які брали оборонців під обстріл;

тоді навчилися робити дерев'яні щити, обтягали їх шкурами якихось диких звірів й захищалися таким чином від обстрілу; якимось п'ятьох із них дикуни поклали дубцями, а одного забрали в полон, – того іспанця, що я зВіллняв. Спочатку гадали, що його вбито, а коли з'ясувалося, що він у полоні, їх прибило жалем, і вони радо пожертвували б власним життям задля його зВіллнення.

Хлопці живописали, як із цієї скрухи їх визволяли товариші, даючи ворогові відсіч, доки всі не приєдналися до гурту, крім того, якого вважали мертвим; відтак вже разом прокладали собі шлях галябардами й мушкетами, ідучи тісною лавою крізь тисячну юрбу дикунів, і поклали всіх перед собою, здобуваючи перемогу над нападниками; проте ніхто не радів, пам'ятаючи про втрату друга, котрого насправді разом зі ще кількома інший загін виніс із поля бою, про що я вже згадував.

Вони оповідали, як зраділи всьому тому, що я їм передав, і насамперед буханцям хліба, якого не бачили, відколи потрапили в цю діру, як на знаменували хліб хрестом та благословили, наче хліб небесний, та як залюбки споживали його разом з іншою рятівною поживою, але найбільше звеселили їм душу поява човнів та матросів, котрі мали доправити їх до їхнього благодійника.

Проте слів бракувало, і ця радість довела їх до справжнісінького шаленства: не знаючи, як інакше виразити свої почуття, вони крутилися, як в причині, – кожний на свій манір; одні на радощах плакали, інші – навісніли, а треті – втрачали свідомість. Я був украй вражений і згадав екстаз П'ятниці при зустрічі з батьком та людей, який я підібрав у морі, коли палахкотіло їхнє судно, про радість помічника капітана корабля, врятованого з безлюдного острова, де він мав загинути, та про свою радість, коли після 28-річної неволі на острові, капітан одного судна погодився доправити мене додому. І тому я чудово розумів настрої цих людей та переймався їхньою долею.

Отак стояли тут справи, а відтак я переповім, що я зробив для острів'ян і в якому стані залишив їх. Ми погодилися у тому, що дикуни більше не повинні їх турбувати, – якщо й полізуть, то дістануть відсіч, навіть якщо їх буде удвічі більше. Потім я докладно обговорив з іспанцем, якого я називав губернатором, їхню подальшу долю на острові, бо приплив я не для того, аби забрати усіх з собою чи вирішити, кого брати, а кого залишити, – тим більше, що сила їхня поменшила, й залишатися ніхто не поспішав.

З іншого боку, я сказав, що маю на меті допомогти їм охазяйнуватися тут, а не вивозити їх звідси, і оце ж привіз багато всячини для них, бо їх чимало треба і для господарювання, і для захисту, крім того, зі мною прибуло кілька ремісників, котрі охоче допоможуть їм робити те, чого їм досі бракувало.

Це все я пояснив, зібравши усіх докупи, і, перш ніж роздати привезені речі, запитував кожного, чи скінчився давніший розбрат і чи можуть вони тепер потиснути один одному руку та згуртувати усе товариство задля спільної мети – без непорозумінь і заздрощів.

Вілліам Аtkінс вельми щиро і добродушно сказав, що у них було достатньо випробувань, щоб протверезіти, і вдосталь ворогів, щоб зробитися друзями, і що особисто він може йти з товариством до кінця і не заміряти лихого проти іспанців, бо

вони йому нічого не зробили, і зрештою через скажену вдачу він сам на все напрохувався, за що він їх наразі й перепрошує – за всю дурість і заподіяну шкоду, а тепер нумо дружити та єднатися, і вже він докладе до цього всіх зусиль, а про Англію в найближчі двадцять років йому й думки шкода.

Іспанці сказали, що спочатку обеззброїли та виселили Вілліама Аткінса й двох його земляків за погану поведінку, – і цю ж справу вони порушували переді мною, – але він виявив таку мужність у битві з дикунами та кількох інших випадках, виявив таку відданість спільній справі, що вони пускають у непам'ять минуле, і на їхню думку, йому можна довірити зброю і видати частину запасів, а власне задоволення його поведінкою вони виявили в наданні йому повноважень нарівні з губернаторськими, а що вони поклалися на нього та його земляків, то й тепер відверто запевняють мене, що відтак інтереси у них спільні.

Після цих щирих і відкритих декларувань дружби, ми вирішили наступного дня разом пообідати, і насправді вчинили розкішну учту. Я наказав коку з помічником зійти на берег і разом з тим помічником старого кока, що був на березі, приготувати нам обід. Із судна ми взяли шість гарних куснів яловичини, чотири – свинини й мису для пуншу та все, з чого його роблять, десять пляшок французького клярету й десять пляшок англійського пива, що їх ні іспанці, ні англійці вже багато років не куштували і тому, мабуть, зрадіють такому почастунку.

Іспанці додали до учти п'ятеро ягнят, котрих кухарі засмажили, – трьох ягнят передали на борт матросам, аби вони поласували свіжим м'ясом з берега, як ми солониною з судна.

По учті, яка відбулася зі щирими веселощами, я поприносив паки з привезеними речами і, щоб уникнути суперечок при розділі, показав, що їх вистачить на всіх, – передусім ішлося ж про одяг.

Спочатку я розподілив матерію: рубок кожному на чотири сорочки, але – на вимогу іспанців – додав, аби вистачило на шість; це їх вельми влаштувало, бо вони вже й забули, що таке сорочка. Гребінного полотна я виділив на куцину, тобто камізелю, бо в ній у спеку не парить і легше працювати, а як обносяться – наказав шити нові такі ж; у такий же спосіб я ділив патинки, черевики, панчохи, капелюхи тощо. Аби ви тільки бачили вираз приємності на їхньому лиці, коли бідолаху бачили моє піклування і турботу. Вони сказали, що я їм – наче батько, бо легше жити в цій пущі, знаючи, щодесь далеко в них є такий добродій, і всі з власної волі пообіцяли мені, що ніколи не покинуть острів без моєї згоди.

Тоді я представив їм привезених фахівців, у першу чергу таких необхідних, як кравець, коваль, двоє тесль, і відтак, коли я пішов, мій основний майстер на всі штуки та кравець на доказ своєї готовності відразу взялися до роботи та насамперед зшили кожному по сорочці, а ще не тільки навчили жінок шити, стебнувати та володіти голкою, але й приохотили їх допомагати шити сорочки і для їхніх чоловіків, і для решти. Теслі теж стали у добрій нагоді, – вони розібрали мої незграбні меблі та поробили гарні й зручні столи, ослони, каркаси ліжок, мисники, шафи, полиці тощо.

Щоб показати зугарного місцевого мастака, я повів їх до плетеної домівки Вілла Аتكінса, і обидва теслі визнали, що ніколи не бачили такого удатного майстра й такої ловкої споруди, а один з них пороздивлявся якийсь час, а тоді й сказав мені: "Ми йому напевне не потрібні, – просто дайте йому відповідне знаряддя. ".

Відтак я приніс весь запас інструментів і дав кожному заступ, лопату й граблі (борін та плугів у нас не було), а ще кожному селищу – мотику, лом, теслярську сокиру й пилку і обумовив, що, як вийдуть з ладу, всі ці знаряддя мають без зволікання замінюватися новими з мого складу. Цвяхи, клямри, клямки, молотки, долота, ножі, ножиці та інші залізні вироби малися по достатком, та й ніхто більше не візьме, бо тільки дурень марнуватиме їх на пусту роботу, а для коваля я призапасив дві тонни ковного заліза.

Острів'яни могли вельми радіти привезеному великому запасу пороху і зброї, бо відтепер вони могли при нагоді, як я колись, вирушати з двома мушкетами за плечима та у вигідній ситуації давати відсіч хоч і тисячі дикунів.

Я взяв з собою на берег юнака, мати якого померла з голоду, і служницю, охайну, виховану і побожну дівчину, що її чемність викликала загальну прихильність. Згодом, побачивши, що на острові все налагоджується й перспективи гарні, та й справ з Ост-Індією не було, а тому й рушати в далеку плавбу нема рації, – обоє попросили в мене дозволу лишитися на острові і ввійти в мою сім'ю, як вони виражалися.

Я охоче пристав на це, – їм відвели невелику ділянку землі, на якій вони поставили три курені чи хатини, обгороджених тином і палісадом, як в Аتكінса, що його плантація до них прилягала. Кожен курінь мав по житловій кімнаті на особу, а в приміщенні посередині влаштовано склад і їдальню.

У теж місце перебралися й інші двоє англійців, і острів поділився на три колонії: іспанці зі старим П'ятницею та першими слугами – у моїй оселі під горою, – це така ніби столиця; попід горою й потойбіч вони все порозбудовували, забезпечивши собі і сховок, і достатній простір. Такого схованого лісового містечка досі в світі не було; ручаюся, що й тисячу людей могли шукати його по всьому острову цілий місяць, але, якщо не знали, де саме дивитись, то й не знайшли б. Дерева росли так щільно й швидко, що їх треба було б спочатку зрубати, аби побачити щось, крім двох стежин, – одна з них бігла ярдів двісті бережком понад затокою, а другою треба було дертися по схилу, ще й двічі приставляючи драбину; нагорі, на площі один акр, теж був густий ліс, що також приховував селище й мав один вузький прохід.

Інша колонія – селище Вілла Аتكінса, де жили четверо надісланих мною на острів англійців з їхніми дружинами й дітьми, три дикуни-раби, удова й діти вбитого англійця, юнак і служниця, яку ще до нашого від'їзду ми видали заміж. Тут же оселилися обидва теслі й кравець, яких я привіз, коваль, котрий був усім потрібний, насамперед як зброяр до їхньої зброї, і той, якого я назвав майстром на всі штуки, один був вартий двадцятьох, бо був не лише спритним і винахідливим, але й веселуном, і перед відплиттям ми одружили його з чемною дівчиною, яка пливла на кораблі разом з юнаком і про яку я вже казав.

Як ідеться про весілля, то доречно згадати про французького священика згорілого корабля, якого я забрав із собою. Він був римокатолик, і, може, когось образить, що я про нього говоритиму (аби вияскравити його постать), зокрема протестантів, а однак, по-перше, він був папістом, по-друге, папським ченцем, по-третє, французьким католицьким священиком. Але треба віддати йому належне – це був поважний, тверезий, побожний і глибоко віруючий чоловік, вимогливий до самого себе, добродійний і зразковий у своїх діях. Хіба ж можна заперечувати цінність такої людини, незважаючи на її віру? Хоча хтось із читачів може зі мною погодитись, що він не в усьому мав рацію.

Щойно він погодився пливати зі мною до Ост-Індії, ми розпочали наші бесіди, які справляли мені велику приємність, а почав він дуже тактовно з розмови про релігію. "Сер", – звернувся він до мене, – "ви не тільки Бога ради (тут він перехрестився) врятували мені життя, але й дозволили вирушити в плаву на вашому кораблі, ласкаво прилучили мене до своєї сім'ї, даючи нагоду Віллно розмовляти. Мою віру, пане, ви пізнаєте за моїм вбранням, а вашу я пізнаю за вашою національністю; гадаю, мій обов'язок – так і має бути – прилучати всіма способами душі людські до знання істини та визнання католицького вчення, але я скористався вашою гостинністю і допущений до вашої родини, і, завдяки вашій чемності, люб'язності та добрим манерам, перебуваю у вашій опіці, і тому без вашої згоди не торкатимусь спірних проблем релігії". Я йому на те відповів, що визнаю його тактовність і знаю, що нас називають еретиками, але він – не перший католик, з яким мені випало спокійно обговорювати різні проблеми, а тому нехай почуває себе Віллно при всій відмінності поглядів, і якщо виникатиме в розмові напруженість, то причина буде в ньому, а не в нас.

Він відповів, що в наших розмовах ми цілком можемо обійтися без суперечок, бо не обов'язково з кожним співрозмовником відразу порушувати питання про основи, і він радше бачитиме в мені співбесідника, а не релігійника, але як я йому дозволю, то він радо зачепить і релігійні теми, і при цьому я дозволю йому обґрунтовувати свою думку, але якщо я проти – то хай так і буде. Далі він запевнив, що продовжуватиме робити те, що належить йому за покликанням і з огляду на те, що він християнин, щоб благодіти доброї долі для корабля й усіх, хто на ньому, і хоча, мабуть, ми не з'єднаємося з ним у спільній молитві, він сам за будь-яких обставин молитиметься за нас. Отак ми й балакали, а людина він був чемна, обов'язкова, та, гадаю, розумна і освічена.

Він щиро розповів мені про своє життя та численні події й пригоди у широкому світі, особливо цікаво те, що під час нинішньої подорожі він п'ять раз сідав на корабель і п'ять разів пересідати, так і не допливши туди, куди прямували кораблі.

Спочатку він хотів пливати на Мартініку і тому сів на корабель у Сен-Мало, але через негоду довелося змінити курс на Лісабон, де буря викинула їх на берег у гирлі річки Тего, й треба було там вивантажуватися, проте знайшлося португальське судно, яке рушало на Мадейру, але мало перестріти корабель на Мартініку, і він сів на нього до Мадейри, але той капітан був байдужий до своєї роботи й збився з курсу, і вони потрапили у Фаял, де, щоправда, товар з судна, тобто збіжжя, добре продався, і тому

Мадейра відпала, а капітан вирішив завантажитися сіллю на острові Мей та прямувати на Ньюфаундленд. Вибору не було, і священник на кораблі гарно бавив час аж до риболовецької банки, де зустрівся французький корабель рейсом Франція-Квебек, а звідти, з провіантом, – на Мартініку, отож нібито з'явилася нагода потрапити за адресою, але в Квебеку капітан помер, і корабель застряг у порту, і тому далі він вже поплив до Франції на тому кораблі, що зайнявся в морі, і там ми його врятували, й він поплив з нам на Ост-Індію, як я вже згадував. Отак не повелось священникові в п'ятьох випадках, але на цьому, як ви побачите, його випробування не скінчилися.

Проте годі відволікатися на те, що мене не стосується, – повернімося до стану справ на острові. Якось уранці священник прийшов до мене (на острові він жив разом із нами усіма), коли я збирався йти до колонії англійців на протилежному кінці острова, і повідомив з дуже серйозним виглядом, що вже протягом двох-трьох днів шукав нагоди переговорити зі мною, сподіваючись, що й мене його тема зацікавить і деякою мірою сприятиме здійсненню головної мети, тобто добробуту моєї нової колонії, і, ймовірно, та Божому благословенню. Останнє мене вельми здивувало, і я відрубав: "Пане, ви вважаєте, буцім ми позбавлені благословення Бога, попри свідчення Його участі в допомозі й порятунку, що й вас стосувалися?" "Ласкаво прошу, – почав він чемно, але й рішуче, – вислухати мене, бо прикро щось це вам не завдасть і ви не гнівитиметесь на мене у серці своєму, ніби я заперечую, що ви за Божим благословенням мали й допомогу, й порятунок і що у вашого задуму велике майбутнє. Може, ви ще й на більше здатні, але серед вас є й такі, що ходять неправедними шляхами, а ви знаєте з історії про дітей Ізраїля, що такий собі Ахан позбавив їх благословення Божого, і Бог підняв на них руку, і тридцять шість із них, хоча й не причетні до переступу, стали жертвою помсти, і на них впав увесь тягар покарання".

Ці слова його зворушили мене, і я відповів, що розумію, про що йдеться, і що наміри його щирі й цілком релігійні, і перепросив за те, що перебив його, та запропонував продовжити, а що часу було обмаль, я сказав, що маю йти на плантацію до англійців, та запропонував піти разом та обговорити все дорогою. Він радо погодився мені сподорожувати, бо тема розмови саме стосувалася подій у тому селищі, – отож ми рушили, і я запропонував йому викласти все, не перебираючи висловів.

"Отож, сер, – почав він, – з вашої ласки я собі дозволю викласти кілька міркувань, передусім зазначивши, що в нас цілком можуть бути спільні засади, хоч і різні погляди на деякі другорядні речі. По-перше, пане, хоча наші підходи відмінні щодо деяких положень віровчення (а це прикро, з огляду на те, про що йтиметься нижче), загальні засади в нас спільні, а саме – ми віримо, що є Бог, і Він виклав нам деякі загальні правила служіння й покорі, і свідомим порушенням їх ми не можемо не ображати Його – чи через знехтування Його закону, чи через ламання Його заборони. Як би не відрізнялись наші релігії, всі ми поділяємо загальні засади, що благословення Бога відвертається від затятих грішників і що добрий християнин завжди дбатиме про те, аби його підопічні не зневажали Бога та Його заповіти. Ваші люди – протестанти, але що б я про них не думав, не зВіллняє мене від турботи про їхні душі й сприяння по

зможі тому, аби вони не ставили чоло Творцеві, хоча це і не в моїй, а у вашій компетенції".

Я ніяк не міг допнути, про що саме йому йдеться, але запевнив, що погоджуюся з ним на слові й дякую за небайдужість до наших справ, проте попросив докладніше все з'ясувати, аби я, як Ісус Навин, якщо вдаватись до його параболи, зміг вигнати порушників з-межи мого народу.

"Гаразд, – погодився він, – я скористаюся вашою ласкавою пропозицією. Три речі, на мою думку, перешкоджають благословенню Богом ваших починань тут, які я для добра вашого і ваших людей волів би усунути. Втішаю себе думкою, що ви зі мною в усьому погодитесь, коли я ці речі назву, бо я переконаю вас, що направити все зовсім нескладно. По-перше, сер, ви маєте чотирьох англійців, які взяли за дружин дикунок і ті народили їм багато дітей, проте вони не брали з ними законний шлюб, як того вимагають Божі та людські закони. Розумію, ви можете заперечити, що тут не було жодного священика до проведення шлюбного обряду, а ще не було ручки, атраменту й паперу, щоб укласти й підписати шлюбний контракт. Знаю також, що казав вам з цього приводу губернатор-іспанець, тобто я маю на оці угоду між ними перед вибором дружин, бо вони мали вибирати одну жінку і тільки з нею жити, але ж це не шлюб, не шлюбний контракт, а просто угода між чоловіками, щоб уникнути чвар. Проте, сер, таїнство матримонії (він так висловлювався як римокатолик) "полягає не тільки у взаємній згоді сторін стати чоловіком і дружиною, але і в підтвердженні контрактом формальних і юридичних зобов'язань визнавати й бути частиною один одного, що змушує чоловіка не вдаватись до інших жінок і не укладати інших контрактів, доки чинний цей, та по зможі чесно забезпечувати дружин і дітей, і це ж саме за контрактом стосується жінок. Натомість ці чоловіки, пане, можуть при бажанні чи нагоді кинути жінок, зректись дітей, залишити їх напризволяще, взяти інших жінок і пошлюбити їх ще за життя нинішніх". І тоді, розпалившись, вигукнув: "Невже таке свавілля може бути завгодно Богові? І як може благословення Боже зійти на ваші починання, навіть гарні й щирі, доки підвладні, що наразі перебувають у вашій цілковитій опіці, можуть відверто чинити перелюб?"

Все це вельми вразило мене, особливо переконливе обґрунтування; звичайно священика не було, але формальний контракт, укладений за участю сторін і в присутності свідків та за згодою символічно підтверджений ламанням ними палички, що підтверджувало зобов'язання чоловіків взяти цих жінок за дружин і не кидати ні їх, ні їхніх дітей, та зобов'язання жінок щодо того ж самого стосовно чоловіків, міг би зробити цей шлюб законним в очах Бога, і справді прикро, що цього не було зроблено. Проте хотілося водночас якось його погамувати, і я сказав молодому священикові, що все це сталося за моєї відсутності і що вони вже стільки років живуть разом, а тому такий ніби перелюб вже годі виправляти.

"Сер, – заперечив він, – чемно перепрошую, але ви маєте рацію лише в тому, що все коїлося за вашої відсутності, і ви не можете відповідати за ті злочини, але це не позбавляє вас відповідальності за те, що треба тепер покласти всьому тому край. Той,

хто завинив у минулому, одержить своє, але майбутнє залежить від вас. Тільки влада може покласти цьому край, а влада належить вам".

Я не відразу зрозумів, до чого він веде, бо гадав, буцім "покласти цьому край" означає розлучити їх і тим часом не дозволяти жити разом, і тому відповів, що не можу таке вчинити, бо острів'яни повстануть. Священик здивувався, що я так хибно витлумачив його думку.

- Ні, сер, - заперечив він, - я далекі не хочу, щоб ви їх розлучали, - тепер слід змусили їх взяти законний і дійсний шлюб. Я міг би сам їх законно повінчати, і досконалий мною обряд вінчання був би визнаний і вашим законом, але, може, їх важко буде переконати погодитись на це. Проте і ваш обряд міг би бути праведним перед Богом і людьми, я кажу про писаний контракт, підписаний чоловіком, жінкою і всіма присутніми свідками, - такий шлюб відповідатиме всім європейським законам.

Я був вражений, побачивши в ньому стільки щирої побожності й непідробного завзяття, - не кажучи вже про незвичайну неупередженість, виявлену ним стосовно свого костелу, та палке бажання утримати від порушення закону Божого людей, не тільки не близьких йому, але зовсім незнайомих. Беручи до уваги його слова про писаний контракт, до котрого й він пристав би, я віддав йому і його доброті належне та в усьому погодився, та пообіцяв побалакати з чоловіками, коли побачу їх, але не бачу причини, чому б їм не повінчатися у нього, адже мені відомо, що шлюб, укладений ним, буде вважатися в Англії таким же дійсним, як і обряд здійснений одим з наших священиків.

Потім я попросив його викласти іншу обставину, що перешкоджає благоденству моєї колонії, висловивши йому вдячність за перше вказівку. На це він відповів мені, що і в другому випадку буде таким же нескутим і щирим та сподівається на таку ж мою прихильність, а річ, власне, у тім, що мої англійські піддані, як він називав їх, прожили зі своїми дружинами сім років, навчили їх розмовляти й читати по-англійському, і це означає, що жінки здібні й тямущі, проте досі чоловіки не дали їм ніякого уявлення про християнство, навіть про те, що існує Бог і релігія, як треба служити Богові, не пояснили їм, що їхнє поганство - хибне і безглузде. Це, за його словами, невибачливе недбальство, за яке вони, без сумніву, відповідатимуть перед Богом і Він не доведе їх більше до цієї роботи. Він отак і говорив піднесено і з великою теплотою.

"Я впевнений, - казав він, - що, якби ці люди жили серед тубільців, звідки родом їхні дружини, то дикуни доклали б набагато більше зусиль, щоб повернути їх на поганство й навчити служити дияволу, ніж їхні чоловіки, наскільки я можу судити, до того, щоб навчити своїх дружин пізнання істинного Бога. Натомість ми з вами, не визнаючи релігію один одного, будемо однаково раді, якщо слуги диявола і насельці його королівства прийдуть до істинної віри, принаймні, почують про Бога й Збавителя, про воскресіння та майбутнє життя, - словом, про те, у що ми всі віримо; у кожному разі, вони стануть ближче до лона істинної церкви, ніж тепер, коли відверто сповідають поганство і служать дияволу".

Довше я не міг втриматися - обійняв його та з запалом вигукнув: "Який же я був

далекій від розуміння основних обов'язків християнина, а саме – х любов'ю ставитись до інтересів християнської церкви і дбати про душі людей! Виходить, я й не знав, що таке бути християнином..." "О, сер, не кажіть так; у цьому ви не винні". "Атож, але чому ж я не брав цього так близько до серця, як ви?" "Ще не пізно: не поспішайте засуджувати себе". "Що ж можна тепер вдіяти ? Мені ж час рушати". "Ви дозволяєте мені переговорити з цими бідолахами?" "Звичайно, ласкаво прошу, і я змушу їх взяти до уваги те, що ви їм скажете". "Нехай буде на це ласка Божа, але ви маєте їм допомогти, заохотити, і тоді з вашого дозволу та благословення Бога заблуклі душі повернуться до християнської спільноти, якщо не до конкретної релігії, ще за вашого тут перебування". "Я не тільки усе це вам дозволю, але ще й гречно дякуватиму".

Відтак я наполіг, аби він перейшов до викладу третього докору. "Це все про те саме, – почав він, – про підкорених вами дикунів, якщо можна так сказати. Християнська максима у будь-якій церкві передбачає, що християнство треба поширювати всіма засобами і при кожній нагоді. На цій підставі Костел виправляє місіонерів до Персії, Індії, Китаю, наше духівництво, навіть вищі клірики, доброВілно рушає у ризиковані подорожі і оселяється в найнебезпечніших місцинах, серед варварів і вбивць, щоб учити їх пізнанню істинного Бога та привести до християнської віри. Наразі, сер, ви маєте нагоду привести 36 чи 37 бідних дикунів-поган до пізнання істинного Бога, їхнього Творця й Збавителя, і, сподіваюсь, ви не змарнуєте можливість зробити добру справу, якій варто присвятити усе життя".

Мені достоту одібрало мову: ось переді мною шире християнське завзяття в ім'я Бога та релігії. Раніше мені спливала така думка, проте я нею не переймався, бо трактував цих дикунів як рабів, – цих людей, коли відразу не ставили їх до якоїсь роботи, ми везли світ за очі, у будь-яку країну, звідки вони вже ніколи не повернуться додому. Мене збентежили його слова, котрим нічого було протиставити.

Він побачив мою розгубленість і сказав: "Сер, я не хотів вас образити..." "Ні, це я на себе маю ображатись, однак хвилює мене не лише те, що досі я сам не брав це на увагу, але й те, що не знаю, що слід тепер робити. Розумієте, мені ж час рушати до Ост-Індії на судні, зафрахтованому крамарями і яке не випадає затримувати на острові, бо власники ж оплачують і харчі, і зарплатню. Мені за домовленістю дозволили пробути тут дванадцять діб, а далі я сам маю платити за перестій по три фунти стерлінгів на добу, і дозволити собі перестій понад вісім діб не можу, а вже ж я тут тринадцятий день, і тому не зможу взятися до цієї справи, бо вийде так, що доведеться тут лишитись, і якщо з судном без мене щось дорогою трапиться, мене спіткає тут та сама біда, з якої мене колись дивним чином врятували".

Він розумів, що в мене справді скрутне становище, але вважав що моє сумління має вирішити, чи не варто ризикнути всім, що мені ще залишилося на світі, заради порятунку тридцяти семи людських душ. Мені це не так боліло, як йому, і тому я заперечив: "Авжеж, сер, це, звичайно, почесно – бути знаряддям у Божій руці й сприяти наверненню на християнство тридцяти семи поган, але ж ви – ксьондз, і вам більше пасує це завдання, то, може, самі візьметесь до роботи?"

На цьому слові він різко повернувся до мене і, несподівано зупинившись, низько мені вклонився, кажучи: "Від щирого серця дякую Богові й вам, сер, за такий заклик до благої справи; якщо ви відступаєте мені це діло, я радо це зроблю і вважати таке звершення достатньою винагородою за всі ризики й небезпеки важкої та нещасливої подорожі".

При цьому в нього на обличчі з'явився вираз захвату, очі запалали, промінилось лице, і він то червонів, то блід, ніби його судомило. Одне слово, він на радощах не тямив себе, одержавши таке завдання. Я довго мовчав, обмірковуючи, що йому сказати, бо не міг вийти з дива при зустрічі з такою широю і завзятою людиною, яку пориває за межі можливостей пересічних людей будь-якого фаху. По довшій павзі, я спитав, чи він не ухилиться від цієї справи, бо через навернення бідолах він може залишитися на острові довіку, а водночас не відомо, чи буде їм від цього користь.

Він різко поцікавився, що я маю на увазі. "Пане, а навіщо, на вашу думку, я поплив з вами до Ост-Індії? ..." "Хтозна, - відказав я, - може, щоб звістувати слово Боже індусам". "Саме так. І тепер, невже ви гадаєте, що, якщо я можу повернути до Ісуса Христа тридцять сім душ, буду шкодувати, бо ризикуватиму назавжди залишитися на острові? ...адже спасіння цих душ набагато важливіше за моє життя або життя, скажімо, ще двадцятьох ченців! Так, я повсякчас дякуватиму Богові, якщо Він зробить мене своїм знаряддям порятунку бідолашних душ, хоча доведеться мені вік вікувати на острові й ніколи не бачити рідного краю. А що ви доручаєте мені це звершення, за яке я молитимуся за вас усе життя, в мене є уклінне прохання". "Яке?" - спитав я. "Залишіть мені вашого П'ятницю як перекладача, бо без допомоги я не зможу з ними спілкуватися".

Це прохання уразило мене в живе, бо я і в думці не покладав розлучатися з П'ятницею - з багатьох причин: він завжди сподорожував зі мною, був не тільки відданий, але й наче прикипів до мене, і я вирішив подбати про нього, якщо він переживе мене, що було досить імовірно. П'ятницю я виховував у дусі протестантизму, і з новою релігією він ні за віщо не повірить, що його старий хазяїн єретик і підлягає прокляттю; врешті-решт це може перевернути догори дригом його світогляди, й неборака повернеться до поганства. І тут з'явилася в мене світла думка: я сказав священикові, що з власної волі мені не хотілося б розлучатися з П'ятницею, хоча й поставлене завдання важить більше, ніж життя, чи утримання або відпускання слуги. З іншого боку, я був переконаний, що П'ятниця і сам не погодиться піти від мене, а до примусу вдаватися я не можу, тому що це несправедливо, та і я ж обіцяв ніколи не відпускати його від себе і він також прирікав ніколи не залишати мене, якщо я сам його не відішлю.

Це вельми збентежило священика, бо як він спілкуватиметься за таких умов з бідолахами, - адже не розумів ні слова з того, що вони говорили, а вони - ні слова з його казань. Щоб зарадити йому, я сказав, що батько П'ятниці вивчив іспанську - я в цьому пересвідчився - і цілком зможе перекладати. Священикові відлягло, і тепер він поклав лишитися на острові й спробувати повернути дикунів на християнство, проте

Провидіння вдало вирішило справу на свій копил.

Повертаюся до першого дорікання священика. Коли ми прийшли до англійців, я зібрав їх і розповів, що я вже зробив для них, – що привіз, як розподілив (що вони визнавали й за що дякували), а тоді почав казати, як несправедливо вони живуть, як на це вже звернув увагу священик, наскільки нехристиянське й бузувірське таке існування, а тоді запитав їх, одружені вони чи неодружені. Вони пояснили мені свою ситуацію й заявили, що двоє з них удівці, а решта троє нежонаті. Я поцікавився, що каже їм сумління, – оце взяли собі жінок, називають їх дружинами, понароджували дітей, і усе ж без законного шлюбу? Як я й сподівався, вони відповіли, що одружити їх було нікому, що вони узгодили з губернатором утримання цих жінок, як дружин, і вважали, що укладений ними таким чином шлюб такий же законний, як і формальне вінчання священиком.

Я сказав їм, що, без сумніву, перед Богом вони – шлюбні жінки, й вони зобов'язані поводитися з ними, як з дружинами, але людські закони інші і, скориставшись цим, вони можуть кинути бідолашних жінок і дітей, і ті залишаться без друзів і грошей та не зможуть себе утримувати. Тому я додав, що, поки не буду переконаний в чесності їхніх намірів щодо забезпечення жінок і дітей, я не можу нічого зробити для них, і якщо не запевнять мене, що вони пошлюблять їх, я не вважаю за можливе дозволити їм і далі жити з ними, як чоловік та жінка, бо це ганьба перед людьми та образа Бога, який надалі не зможе благословляти їх.

Як я чекав, так і вийшло: Білл Аتكінс, який, очевидно, говорив від імені інших, оголосив, що вони люблять своїх дружин не менше, ніж якби ті були їхніми співвітчизницями, і ні в якому разі їх не покинуть, вони також сподіваються на взаємність дружин, котрі в свою чергу піклуватимуться про дітей. Про себе Білл Аتكінс додав, що якби хтось запропонував йому забрати його з собою до Англії й зробити капітаном найліпшого військового корабля, він без дружини й без дітей не погодився б, а якби на судні був священик, то він залюбки вінчався хоч зараз.

Так я й сподівався. Наразі священика не було біля мене, але він був неподалік, і я, щоб випробувати Аتكінса, сказав йому, що зі мною є священик, і, якщо він говорить щиро, цей священик може повінчати його і його товаришів хоч завтра ж, і просив його подумати про це і переговорити з рештою. Аتكінс заперечив, що йому особисто думати нема чого, – він хоч зараз готовий вінчатися і радий, що з нами є чернець, а також вважає, що решта скажуть те саме. Тоді я повідомив йому, що мій друг священик не англієць, а француз, і не розмовляє по-англійському, але я зможу перекласти. Ураз Аتكінс поцікавився, хто цей священик – папіст чи протестант, чого я, власне, побоювався. На цьому ми й розпрощалися: я повернувся до свого священика, а Білл Аتكінс пішов балакати з земляками. Я хотів, щоб сам француз їм сам нічого не казав, доки справа не облаштується, й переповів йому про відповідь англійців.

Не встиг я ще піти звідти, як англійці гуртом прийшли до мене і сказали, що обговорили мою пропозицію і дуже раді чути, що в мене є священик, що вони охочі виконати моє бажання вінчатися якомога швидше, бо не хочуть розлучатися зі своїми

дружинами і брали їх з найчеснішими намірами. Я призначив їм зустріч на ранок, а доти нехай пояснять дружинам закон про шлюб, і що його слід виконувати не тільки заради пристойності, але також і для того, щоб їх чоловіки вже ні в якому разі не могли їх залишити.

Жінки любісінько все зрозуміли й залишилися дуже задоволені, маючи для цього всі підстави; наступного ранку англійці з'явилися у відведене мені приміщення, де на них уже чекав священик, на котрому, щоправда, не було ні англіканського убору, ні французького габіту, проте було щось на кшталт чорної рясни з паском, і тому вигляд в нього був цілком чернецький, а я при ньому виконував роль перекладача. Однак поважність його поведінки й прискіпливість до жінок через те, що вони ж не хрещені, викликали в них ще більшу повагу до нього, а тому ніхто більше не розпитував, якої він віри.

Власне, я побоювався, що він через усі ті дріб'язки не повинчає їх, і попервах він справді пішов проти мене і попередив, що відмовиться від обряду, якщо спочатку не поговорить з чоловіками й жінками, – я не знав, на яку стати, але незабаром погодився, розуміючи щирість його намірів.

Він подався до них і сказав, що я виклав йому обставини справи і що він охоче виконає свій обов'язок і повинчає їх на моє бажання, але спершу просить дозволу поговорити з ними. І він сказав їм, що, з погляду світу й законів суспільства, їхнє життя дотепер, непристойне і гріховне і цьому слід покласти край – або вінчатися, або розлучатися, однак і тут притичина, бо в законі про шлюб християн, який, на його думку, не в усьому досконалий, не дозволяє християнам брати шлюб з дикунами, болвохвальцями та поганями, і наразі нема часу схилити їхніх жінок до хрищення. Та й чоловіки, либонь, лише формально християни й мало знають про Бога і продум Божий, і, звичайно, жінкам про це не казали, і тому, щоб зараз узяти шлюб, вони повинні пообіцяти докласти всіх зусиль, щоб переконати дружин прийняти християнство, щозмога настановляти їх у вірі в Бога Творця і в Ісуса Христа Збавителя, – він просто не може вінчати християн і дикунів, це не відповідає засадам християнської релігії й забороняється Законом Божим.

Вони усе уважно вислухали, а я ще від себе сказав те саме, тримаючись якомога ближче слів священика, лише вряди-годи додаючи щось від себе, аби переконати їх у нашій спільній думці, намагаючись розмежовувати його та свої слова. Вони відповіли, що джентльмен має рацію і що вони, дійсно, лише формально християни і ніколи не говорили зі своїми дружинами про релігію. "Пане, сер, – втрутився Білл Аткінс, – як ми їх вчитимемо релігії? Ми й самі нічого не знаємо, а як почнемо розповідати їм про Бога та Ісуса Христа, про небо та пекло, вони глузуватимуть і питатимуть, чи ми самі в це віримо. А як скажемо, що віримо, – наприклад, у те, що добрі люди йдуть на небо, а грішні – до диявола, вони запитають, куди ж ми самі наміряємось потрапити – ми, ті, хто вірить у все це і все-таки залишаються грішними, бо вони ж бачать, які ми. Вже тільки це відштовхне їх від релігії, – людині треба перш самій стати релігійною, а потім вже братися вчити інших". "Біллі Аткінсе, гадаю, у ваших словах є слухність, але ж

однаково ви можете зауважити дружині, що вона помиляється, що є Бог і релігія кращі за те, у що вірить вона, що її боги – боввани, що не можуть ні слухати, ні промовляти, що є велика Істота, котра все створила й може знищити своє творіння, що цей Бог винагороджує добрих і карає поганих і що в кінці часу Він судитиме нас за наші вчинки тут. Ви самі це знаєте і природи підказує вам, що це правда, і мені достатньо знати, що ви вважаєте це правдою й вірите в це". "Це правда, сер, – сказав Аtkінс. – Але з яким обличчям я твердитиму дружині, що це правда, коли вона заперечить, що це неправда?" "Неправда? – перепитав я. – Що ви маєте на увазі?" "Ну, сер, вона відкаже, буцім не може бути правдою, ніби Бог, про якого я їй розповідаю, справедливий і здатний карати та винагороджувати, бо мене ж не покарано й не відіслано до диявола, а вона знає і про зло, яке я чинив у минулому, і стосовно неї та ще багатьох людей, і життя моє повинно було б бути стражданням, тому що я завжди йшов проти добра, про яке їй розповідатиму, і робив не те, що мав би робити". "Атож, Аtkінсе, либонь так і є", – сказав я і переклав усе священикові, який нетерпляче чекав дізнатися, в чому річ. "О! – вигукнув він, – скажіть йому, що він буде найкращим проповідником своїй дружині, бо тільки той може навчити покаті, хто покутує сам. Він бажає покутувати, і тим краще він навчить дружину; він навчить її, що не тільки є Бог – Відплатник за добро й зло, але Він і милосердний та через ласку свою та багатостражденність забороняє мститися за переступ, Він довготерпеливий і милостивий, і хоче не смерті грішника, а його покути і життя; Він часто відтерміновує Свій суд до Дня Відплати, – це яскраве свідчення того, що Бог є і що інколи тільки в майбутньому іншому світі праведники одержать свою винагороду, а грішники – покарання, – у такий спосіб чоловік зможе розповісти дружині про воскресіння і страшний суд. Нехай покутує сам, і стане чудовим проповідником покути для своєї дружини".

Все це я переклав Аtkінсові, який вислухав мене дуже серйозно і, як легко можна було помітити, вельми цим перейнявся й не міг дочекатися кінця перекладу. "Атож, хазяїне, – сказав він, – я знаю це і ще багато іншого, але сумління не дає проповідувати дружині, коли Бог і моя совість знають та й дружина буде наочним свідченням, що я жив так, ніби ніколи не чув про Бога і про майбутнє життя, а щодо покути...! (Він глибоко зітхнув, і сльози навернулися йому на очі) ... не про мене мова". "Чому, Аtkінсе? Чому ви так вважаєте?", – запитав я. "Я себе знаю, – відказав він. – Запізно для мене, і це щира правда".

Я дослівно переклав його відповідь священикові, і цей чуйний чоловік не міг стримати сліз, але опанував себе і сказав мені: "Запитайте його тільки одне: чи задоволений він тим, що вже пізно, чи засмучений цим, і бажав би, щоб було інакше?" Я так і переклав Аtkінсові, і той запально вигукнув: "Хіба може людина бути задоволена, знаючи, що рокована на вічну загибель? Йому тяжко, але однаково життя його прийде до руїни". "Що ви маєте на оці?" – запитав я. Він відповів, що рано чи пізно перетне собі горлянку, аби припинити весь цей жах.

Коли я переклав це священикові, він скрушно похитав головою і, швидко повернувшись до мене, сказав: "Якщо так, можете запевнити його, що ще не пізно,

Христос пошле його душі каяття, але, благаю поясніть йому, що тільки Христос може рятувати людей і Його терпіння спасе і його, – тому врятуватися людині ніколи не пізно. Чи він думає, що його гріхи можуть перевершити божественне милосердя? Благаю, скажіть йому, що може настати такий час, що милосердя, в котре не вірять, не подіє, але людям ніколи не пізно просити про милосердя, а нам, слугам Христовим, заповідано проповідувати милосердя в усі часи від імені Ісуса Христа всім, хто щиро кається, отож і покутувати ніколи не пізно покаятися".

Я це переклав Аtkінсонові, і він слухав мене дуже уважно, але, як решта людей, не слухав до кінця й сказав мені, що піде побалакає з дружиною, і ми продовжили розмовляти з іншими, а його якийсь час не було. Я помітив, що вони не знали про релігію найпростіших речей, і в цьому дуже нагадували мене на той час, як я втік з батьківського дому, проте вони чомно все вислухали й пообіцяли обговорити це з дружинами та докласти зусиль, аби вони перейшли в християнство.

Священик усміхнувся, почувши мій переклад, і довший час мовчав, а відтак рішуче хитнув головою і сказав: "Ми, слуги Христові, можемо лише переконувати і вчити, і коли люди підкоряються, реагують на дорікання та обіцяють виконати те, про що ми просимо; це все, що ми можемо зробити і можемо тільки прийняти добрі слова, але повірте мені, сер, що б ви не знали про Вілла Аtkінса, я гадаю, що він найщиріший неофіт на острові. Хоч і решта не безнадійна, але саме цей чоловік глибоко усвідомив своє минуле, і я не сумніваюсь, що він буде переконливим у своїй розмові з дружиною, бо навчання інших – найкращий спосіб вчитися самим. Якщо бідолашний Аtkінс принаймні раз поважно говоритиме дружині про Ісуса Христа, він сам ставатиме кращим неофітом і покаятником, котрий упевнений у своїй подальшій дорозі".

Після цієї бесіди і після почутих обіцянок докласти зусиль і переконати дружин стати християнками священик відразу обвінчав дві пари, але Вілла Аtkінса з дружиною все не було. Почекавши, священик дуже захотів знати, куди подівся Аtkінс, і він, повернувшись до мене, сказав: "Прошу вас, сер, ходімо з цього лабіринту і подивимося, де цей бідолаха і як він навчає дружину релігії". Мені вже й самому таке на думку спадало, – ми рушили разом і повів його нікому, крім мене, невідомою стежкою, через саму хащу, де через гушавину краще видко було назовні, ніж усередину, аж ось ми на узліссі побачили Вілла Аtkінса з його смаглявою дружиною, що сиділи під кущем і жваво гомоніли. Я зачекав, доки надійде священик, який трохи відстав, і вказав йому на бесідників, і ми довго стояли й дивились на них. Ми звернули увагу на його щирість, як він показує на сонце і на всі сторони світу, а тоді – на землю, на море, на себе, на неї, на ліс, на дерева. "Бачите? – спитав священик, – мої слова не змарновані: він їй проповідує; дивіться-но – ось він говорить їй, що Бог створив його, її, небо, землю, море, ліс, дерева тощо..." "Ніби так", – підтвердив я. Аж тут Білл Аtkінс скочив на рівні ноги, потім впав на коліна і звів руки до неба. Наче щось казав при цьому, але ми не розчули, – надто далеко. Через півхвилини він скочив і сів поруч з дружиною та звернувся до неї. Ми бачили, що слухає жінка дуже уважно, але чи відповідає вона – не видко. Коли бідолаха вклякав, я бачив, як священик вмивався слізьми і сам мало не заплакав, –

шкода лишень, що нічого ми не почули.

А що підійти ближче не можна було, щоб не сполохати їх, ми вирішили додивитися до кінця німу бесіду, зрозумілу й без слів. Отож, він підсів до неї й продовжив щиро говорити, двічі чи тричі гаряче обіймав її; раз вийняв з кишені носовичок і витер їй очі, потім знову поцілував з незвичною для нього ніжністю. Це повторювалося кілька разів, потім він знову схопився на ноги і, подавши руку, допоміг їй підвестися, потім за руку відвів її трохи в бік, вони обидва вклякли й залишалися так хвилини дві.

Мій друг не витримав і скричав: "Святий Павле! Святий Павле! Дивись-но, він молиться". Я боявся, що Аتكінс почує й тому трохи погамував його, аби ми могли додивитися всю сцену до кінця, – щиро кажу, що більш зворушливого видовища в житті в мене не було. Священик трохи поборовся з собою, але ж настільки він перейнявся тим, що поганка стала християнкою, що не стримався – і то плакав, то здіймав руки, то хрестився, то щось блендів – так ніби дякував Богові за чудесний успіх наших зусиль. Щось він промовляв тихцем, і я не дочував, а щось – латиною та французькою, двічі чи тричі захилювався слізьми, але я благав його опанувати себе, щоб ми могли ж спостерігати, що він насилу і зробив, бо сцена ще не добігла кінця, і коли Аتكінс із дружиною знову підвівся, ми бачили, як він знову палко до неї промовляє, вона порухами виявляла свій захват чоловіком, а тоді здіймала руки, клала руку собі на груди на знак серйозності та уваги, – так тривало з чверть години й на завершення сцени вони разом пішли.

Я скористався нагодою і висловив священикові свою радість від побаченого, бо, хоч зазвичай я не так швидко починаю вірити людям, але цей вияв почуттів був справді щирим – і з боку чоловіка, і його дружини, і, попри їхню необізнаність, віднині я сподівався на щасливе для них завершення. "Але, друже, – додав я, – чи дозволите ви з'ясувати одну складність? Я, далекі, не проти вашого завзяття при навершенні бідолах з поганства на християнство, але яка вам від того радість, якщо ці люди, за вашими словами, лишаються за рамцями католицької церкви, а без цього, на вашу думку, нема спасіння? Адже ви таких людей вважаєте єретиками, тобто такими ж пропащими, як і погани".

На це він з величезною зичливістю відповів: "Сер, я католик і належу до римо-католицької церкви і є членом ордену бенедиктинців та визнаю всі засади римо-католицизму, але, повірте, я вам не лещу й кажу безвідносно до моєї ситуації й вашої чемності, а також без жодного жалю ставлюсь до вашої реформатської церкви. Я не дозволяю собі казати (і в цьому ми з вами маємо згоду), буцім ви не можете спастися; у жодному разі я не обмежуватиму ласку Христа, гадаючи, ніби Він не може прийняти вас у лоно Своєї Церкви у невідомий нам спосіб; сподіваюсь, ви й до нас маєте таке ж милосердя: я щодня молюся за ваше поновлення в Христовій Церкві у такий спосіб, який Він у своєму всевіданні обере. Тим часом, звичайно, я розрізняю, де протестант, а де поганин, бо перший звертається до Ісуса Христа, хоч і не у згоді з істинною вірою, а дикун – варвар, який не знає ні Бога, , ні Христа, ні Збавителя, і якщо ви й перебуваєте за межами католицької церкви, то однаково ближчі до поновлення в ній, ніж ті, хто

нічого не знає про Бога і Його Церкву, і тому я радію з приводу цього бідолахи, який, – бувши, за вашим словом, розбесником і майже вбивцею, – стає на коліна й молиться, як ми гадали, до Ісуса Христа, ще при цьому не подолавши свого незнання, і я вірю, що Бога, яким усі сотворені, торкне його серце і приведе до знання істини у Свій час, і Бог сподобить цього бідолаху охрестити й навчити несвідому дикунку, його дружину, і я не вірю, що Бог його відкине. Тож хіба нема в мене приводу радіти через наближення людини до Христа, – їхнє входження у лоно римо-католицької церкви відбудеться не так швидко, як я хотів би, але однаково милостивий Христос довершить Свою роботу у Свій час відомим тільки Йому способом. Звичайно, я радів би, якби всі дикуни Америки стали до молитви Богові, і ліпше нехай вже стануть спочатку протестантами, ніж продовжуватимуть своє поганство і болвохвальство, бо їхня віра у те, що Він осяяв їх Своїм світлом, осяє їх сяйвом Його небесної величі та приведе їх у лоно Його Церкви, коли Він вважатиме, що це добре.

Розділ VII. Бесіда Вілла Аtkінса з дружиною

Мене вразили щирість і запал цього побожного папіста, але водночас і приголомшила сила його логіки, бо я збагнув, що, якщо такий запал опанує всіма, ми всі станемо католиками незалежно від того, до якої церкви справді належимо, дух доброчинства поверне нас до правильних засад, і на шталт того, як він сказав, що таке доброчинство поробить усіх католиками, я припустив, що якби всі церковники були такими ж добрими посередниками, всі поставали б протестантами. На цьому ми дискусію завершили, бо ніколи, власне, гостро й не сперечалися. Наостанок я вирішив висловити йому свою думку інакше й, узявши його за руку, сказав: "Якби то всі римо-католицькі священики мали такий хист переконувати й вашу схильність до доброчинства! Я з вами цілком згоден, проте мушу зауважити, що якби ви такі думки проповідували в Іспанії чи Італії, вас віддали б до суду Інквізиції. Суворість їх не робить кращими християнами, а я, власне, не бачу єретицтва в надмірі доброчинства".

Отож, як ішлося вище, Вілл Аtkінс з дружиною пішов, нам тут більше нічого було робити, і ми теж рушили назад своєї дорогою, а повернувшись, побачили їх біля входу. Я відразу спитав священика, чи будемо казати Аtkінсові, що спостерігали за ним і дружиною, коли вони бесідували під кущем, і він відповів, що не варто, але спочатку слід послухати, що він нам скаже, тому ми запросили його самого поговорити з нами наодинці, і я почав розпитувати його про батьків та освіту. Він щиро розповів, що батько був священиком і міг би дати синові гарну освіту, проте Білл ні вчитися, ні слухатися не схотів і своєю брутальною поведінкою змарнував батькові зусилля і вкортив йому віку, – так він ганебною невдячністю відповів на батьківську любов.

Мене вразило те, наскільки відверта покута звучала в його словах. Пригадав, що і я своєю поганою поведінкою та впертістю також укоротив віку доброму й чуйному батькові. І настільки я перейнявся почутим, що не мені вчити й напучувати Аtkінса, а він став моїм вчителем та напутником.

Усе це я виклав молодому священикові; вражений, він сказав: "Хіба ж я не казав, сер, що коли цей чоловік похреститься, то проповідатиме нам усім? Кажу вам: якщо він щиро покутує, то і я не буду потрібний, бо він усіх на острові введе у хрест". Опанувавши себе, я продовжив розмову з Віллом Аткінсом: "Але ж, Вілле, – спитав я, – чому ви саме зараз усім цим перейнялися?"

В. А. Ви мені загадали роботу, що поцілила в саму душу; я розповідав дружині, як ви й казали, про Бога й релігію, щоб зробити з неї християнку, а вона мені промовила таке казання, яке я до скону не забуду.

Р. К. Ні, ні. То не дружина промовляла до вас казання, а ваша свідомість так сприймала ваші власні слова, скеровані до неї.

В. А. І сила слів цих, сер, була невідпорна.

Р. К. Ну ж бо, розкажіть докладніше, що у вас там відбувалось, бо дещо я вже й так знаю.

В. А. Важко так усе відразу охопити: мене переповнюють почуття і бракує слів; але так чи інакше її слова, котрі я не ладен переповісти, спонукали мене перемінити своє життя.

Р. К. Скажіть-но хоч щось, бо це ж справді непересічний випадок. Схоже, вона дійсно виголосила казання, яке так сильно на вас вплинуло.

В. А. Ну, спочатку я розповів про наші закони про шлюб і нащо чоловікам і жінкам такі угоди, які жоден з них не зможе розірвати, бо в іншому випадку порушаться лад і справедливість, і чоловіки тікатимуть від своїх дружин та кидатимуть дітей, зіходитимуться хто з ким забажає, сім'ї зруйнуються і права на спадщину не вдасться врегулювати.

Р. К. Ви висловлюєтеся, як юриста, Вілле. А ви їй пояснили, що таке право на спадщину і сім'я? Адже такого в дикунів нема: вони беруть шлюб і не зважають на те, що це родичі, кривні, члени сім'ї, брат чи сестра, – навіть батько і дочка або син з матір'ю можуть побратися.

В. А. Гадаю, сер, вас дезінформували, й дружина запевняла мене в протилежному – їм таке не притаманне, бо, каже, з далекими родичами, може й бувають зв'язки, але з близькими – ніколи.

Р. К. І як же вона відповіла вам?

В. А. Вона сказала, що їй це до душі, бо це краще, ніж у них.

Р. К. А ви пояснили, що таке шлюб?

В. А. Атож, ми з цього почали нашу бесіду. Я спитав, чи побереться вона зі мною за нашим законом. Вона спитала, що це за закон, я відповів, що шлюб призначається Богом... ну, й далі ми балакали, як ото буває між чоловіком і дружиною.

NB – Цей діалог між Віллом Аткінсом і його дружиною, який я записав відразу після його розповіді, виглядав так:

Дружина: Призначається вашим Богом! У вашій країні є свій Бог?

В. А. Так, люба, Бог є в кожній країні.

Дружина: У нас такого Бога нема, бо нашого великого справданього Бога звать

Бенамукі.

В. А. Дитино, я не годен показати тобі Бога: Бог – у небі, Він створив небо, землю, море та все, що в них.

Дружина: Ні робити земля, Бог не робити вся земля, не робити моя країна.

[Вілл Аتكінс розреготався, як вона сказала "Бог не робити моя країна".]

Дружина: Не сміятися, чому сміятися мене? Сміху нема.

[Вона слушно йому дорікнула, бо спочатку була більш серйозною, ніж він.]

В. А. Авжеж, я не буду більше сміятися, люба.

Дружина: Чому ти казати, що Бог робити все?

В. А. Так, дитино, наш Бог створив весь світ, і тебе, і мене, і всі речі, бо Він – єдиний істинний Бог, і немає Бога, крім Нього. Він живе вічно в небі.

Дружина: А чому ж давно мені не казати?

В. А. Слушно, але я був нищий паскудник, і тому не тільки забув все пояснити тобі раніше, але й сам жив на світі без Бога.

Дружина: У вашій країні великий Бог, а ти не його знати? Не казав Йому нічого? Добра Йому не зробив? Неможливо.

В. А. Це правда, ми так живем, ніби немає Бога на небі або в нього нема влади на землі.

Дружина: Але чому Бог дозволити це зробити? Чому Він не робить тебе добре жити?

В. А. Це не його, а наша провина.

Дружина: А ти ж кажеш, що він великий, дуже великий, має багато влада, – хоче – вб'є, чом не вбиває, коли ти не служиш Йому? Не шануєш? Робити недобре?

В. А. Це правда, він може вбити мене, і мені слід на це чекати, бо я був покидьком, але Бог милостивий і ставиться до нас не за нашим розсудом.

Дружина: А чого ж ви не дякуєте Богові за це?

В. А. Атож, я не дякував Богу за Його ласку і не боявся Божої сили.

Дружина: Такий Бог – не Бог, Він єдиний, великий... а де та сила? Він навіть не вбивати, коли ти його злостити.

В. А. Моє грішне життя заважає тобі вірити в Бога? Який же я жалюгідний! Яка сумна правда в тому, що жахливе життя християн перешкоджає навертати поган!

Дружина: Як мені вірити у вас є великий Бог там [вона показала на небо], а ти не робити добре, не робити добро? Чи може Він сказати? Ге ж, Він не скаже?

В. А. Ні, він все знає і все бачить, чує нашу розмову, бачить, що ми робимо, знає, що ми думаємо, хоча ми й не говоримо.

Дружина: Невже? Він не чув як ти проклинаєш, лаєшся, розпускаєш язика?

В. А. Авжеж, Він усе це чує.

Дружина: А чого ж він тоді свою владу не використовує?

В. А. Він милостивий, – це все, що ми можемо сказати, і це доводить, що Він – істинний Бог, Він – Бог, а не людина, і це тримає нас на світі.

[І тут Аتكінс визнав, що вжахнувся тому, як він міг сказати дружині відверто, що

Бог бачить і чує, і знає таємні подуми серця, і все, що ми робимо, і притому що він наважувався робити ту гидоту, яку він робив.]

Дружина: Милосердний! А це що таке?

В. А. Він наш Батько, і Творець, він жаліє й береже нас.

Дружина: Тоді він і не вбиває, і не сердиться, коли ви робите погане, – або сам ні на що не здатний, або не все може.

В. А. Ні, люба, Він безмежно добрий і безмежно великий, і карати може, а іноді, щоб виявити свою справедливість, помститись. Він дозволяє собі гніватись задля знищення грішників і подання прикладу, багато хто загинув через свої гріхи.

Дружина: Але тебе не вбито, він, мабуть, попереджає, що вб'є, і ти з Ним домовляєшся про свої погані вчинки, – тоді на тебе Він не гнівається, а на інших гнівається.

В. А. Звичайно, тільки доброта Його попускає мої гріхи, і Він мав би слухність, знищивши мене, як зробив це з іншими.

Дружина: Ну, не вбив, не замордував, і що ж ти Йому за це сказав? Подякував?

В. А. Я невдячний, невдячний пес, це правда.

Дружина: Ти кажеш, що Він тебе створив, то чому ж не створив кращим?

В. А. Він мене зробив таким, як і решту світу: я сам собі занапастив життя, зловживаючи Його ласкою, та став отаким паскудником.

Дружина: Я хотіла б познайомитися з твоїм Богом: на мене Він не сердився б, бо я поганого не роблю.

[Тут Аتكінс сказав, що йому на серці похололо, як почув, що неосвічена сірома прагне пізнати Бога, а він – такий покидьок, що він ні слова не може сказати їй про Бога і що через всю його гидоту вона не могла повірити в Бога, бо Той його не знищив.]

В. А. Люба, отже ти хочеш, аби я навчив тебе пізнати Бога, бо тебе Бог вже знає, як і кожную думку в твоєму серці.

Дружина: Ну, тоді Він знає, що я хочу пізнати Його. А як мені знати, хто створив мене?

В. А. Сіромашна моя, – цьому не я, а Він має навчити тебе. Я молитися, щоб Він навчив тебе пізнати Його, і вибач мені, що я не гідний навчити тебе.

[Сарака так розпачувався через її бажання, аби він навчив її пізнавати Бога, що впав на коліна перед нею й молився Богові, аби Він просвітив її розум рятівним знанням про Ісуса Христа і вибачив йому гріхи та його нездатність викласти до пуття засади релігії, після чого він знову сів поруч із нею, і їхня бесіда продовжилась. Оце ж тоді ми бачили, як він вклякає і здіймає руки.]

Дружина: Нащо ти стаєш на коліна? Нащо здіймаєш руки? Що кажеш? До кого звертаєшся? Що це все означає?

В. А. Люба, я вклякаю на знак пошани до свого Творця; я сказав Йому "О", як ви здавна звертаєтесь до боввана Бенамукі, тобто, я молився Йому.

Дружина: І про що було твоє "О"?

В. А. Я молився, щоб Він відкрив тобі очі й дав розуміння, аби ти пізнали Його, і

Він прийняв Тебе.

Дружина: Він і це може зробити?

В. А. Так, Він може все.

Дружина: І зараз Він тебе чує?

В. А. Так, він велить молитися Йому і обіцяє почути нас.

Дружина: Звелів молитись? Коли Він звелів? Як він це зробив? Як ви чуєте Його?

В. А. Ні, ми не чуємо Його слова, але Він особливо проявляє Себе нам.

[Тут він не знав, як їй пояснити, що Бог проявив Себе нам через слово, і що то було за слово, але врешті-решт він розповів про це у свій спосіб.]

В. А. У давні часи Бог промовляв до хороших людей, навіть з неба, простими словами, Він надихнув хороших людей Своїм Духом, і вони записали всі Його закони в книзі.

Дружина: Не розумію: а де книги?

В. А. На жаль, люба, у мене нема цієї книги, але, сподіваюсь, колись дістану її для тебе й допоможу прочитати.

[Тут він обійняв її з великою любов'ю, але потерпаючи, що не має Біблії.]

Дружина: Але як же Бог навчив їх писати книги?

В. А. Тим же робом, що ми знаємо, що Він – Бог.

Дружина: Яким це робом? Звідки ти знаєш?

В. А. Бо Він вчить і накази його добрі, праведні й святі, Він прагне зробити нас досконалими й щасливими, і тому накладає заборони та вимагає уникати гріха, тобто зла як такого і зла, що з'являється через гріх.

Дружина: Здається, розумію і з радістю бачу, що коли Він навчає добру, то й робить добро, і все дає, і чує мене, коли я кажу Йому "О", як оце ти; Він зробить мені добро, якщо я захочу бути доброю, Він зглянеться і не вб'є мене, коли я схиблю; ти кажеш, що Він це робить у своїй величчі, і, здається, я починаю вірити, що Він великий, і разом із тобою, любий, промовляю до Нього "О".

Тут бідолаха не втримався, підвів її на рівні ноги, наказав уклякнути поруч і почав молитися голосно Богу, аби навчити її, як прилучитися до Нього і Його Духа, і щоб при добрій нагоді вона одержала Біблію і змогла читати Слово Боже та вчитися пізнавати Його. Оце ж ми й бачили, як він підвів її за руку, а тоді вони вклякнули разом.

Вони після цього ще багато про що гомоніли, і вона узяла з нього обіцянку, що, як він визнав у своєму житті огидні гріхи й учинки проти Бога, віднині все змінить і не гнівитиме Бога, щоб Той не зробив його мертвим, як вона висловилася, бо вона залишиться сама й ніколи не пізнає Бога краще, і щоб він не карався, як караються, за його словом, грішники після смерті.

Ця дивна оповідь дуже вплинула на нас обох, особливо на молодого священика; він достоту не міг вийти з дива і вельми потерпав, що не міг поговорити з нею, бо не знає англійської і її ламану англійську не розумів, – він звернувся до мене і сказав, що вважає, що жінці потрібно дещо більше, ніж одруження.

Я спочатку не второпав, але він пояснив, що вона має хреститися. Я погодився з

ним і запропонував йому зробити це відразу. "Ні, стривайте, сер, – заперечив він, – я, звичайно, за це, проте слід переконатися, що Вілл Аtkінс, її чоловік, дійсно підготував її чудесним чином до релігійного життя, правильно розповів їй про істоту Бога, Його владу, справедливість і ласку, і я хотів би знати, чи розповів він їй про Ісуса Христа, про порятунок грішних, про віру в Нього і Його покуту, про Духа Святого, воскресіння, суд Божий, і майбутнє життя".

Я знову гукнув Вілла Аtkінса і запитав його, але бідолаха відразу розплакався і сказав, що він дещо говорив їй про це, але ж він сам такий грішник і його сумління потерпає через його жажливе, несправедливе життя, і він побоюється, що вона ж усе про нього знає й тому сприймає все не так уважно і не зовсім так як треба трактує релігію, але безперечно вона все охоче сприймає, і якщо я також побалакаю з нею, це їй піде тільки на користь.

Отож, я покликав її і став за перекладача у бесіді священика і жінки, такої проповіді папіст ще не виголошував за останні сторіччя, і я відверто йому сказав, що йому притаманне завзяття, знання, християнська щирість без усіх римо-католицьких схиблень і що він мені нагадує римських біскупів до того часу, коли римо-католицька церква перебрала духовний контроль над людським сумлінням.

Одне слово, він розповів бідній жінці про Христа, Його покуту, і на зміну подиву й потрясінню прийшла радість і віра в Бога, рідкісне й достоту дивовижне розуміння, – відтак на її власне прохання її ввели у хрест.

Коли він готувався хрестити її, я попросив його бути обережним і не наголошувати на своєму римо-католицтві, аби розбіжності між нами не позначалися на людях на шкоду їхньому прилученню до християнства. Він відповів, що в нього нема ні освяченої каплиці, ні обрядових надібок, а тому навіть я не зможу побачити в цьому римо-католицтві, – він дотримався цієї умови й сказав до себе самого тільки кілька слів латиною, які я не зрозумів, а тоді вилив їй миску води на голову й голосно промовив по-французькому: "Маріє (так чоловіка просив мене назвати її, бо я був її хрещеним батьком), я хрещу тебе в Ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа", аби не виявити свою конфесію. А тоді благословив латиною, а Вілл Аtkінс або гадав, що то французька, або просто не звернув увагу.

Щойно хрищення звершилось, ми їх одружили, і після шлюбу він звернувся до Вілла Аtkінса та напутив його й далі зберігати свій лагідний настрій, змінити своє життя, казав, що покути не буде, якщо він не залишить свої злочини в минулому, пояснив, яка честь йому від Бога залучити дружину до християнства, і щоб він не змарнував благодать від Бога, який дивитиметься і, якщо побачить, що дикунка стала кращою християнкою за нього, то відкине його як знаряддя Своєї волі. Священик сказав їм багато хорошого, а потім ввірив їх ласці Божій, ще раз поблагословив (і це все я перекладав англійською) і завершив церемонію. Гадаю, це був найприємніший день у моєму житті.

Але священик цим не упинився, бо хотів похристити всіх 37 дикунів, задля чого він би й залишився на острові, проте я переконав його, по-перше, що цей намір відразу

здійснити не вдасться, і, по-друге, що й без нього тут усе владнається.

Давши раду справам на острові, я вже збирався повернутися на корабель, коли до мене підійшов юнак, котрого я врятував з голодуючого корабля, і сказав, що, наскільки йому відомо, в мене є священик, і я організую шлюби англійців з дикунками, а він саме знайшов собі дівчину до пари й сподівався, що я не заперечуватиму проти того, аби повінчати їх християнським звичаєм до мого від'їзду. Я припустив, що це та молодичка, що була в його матері за служницю, бо інших християнок на острові не було, і тому почав йому казати, аби він не робив нічого зопалу чи через свою самотність. Я пояснював, що він має у світі певне становище й гарних друзів, і це мала б і дівчина розуміти, до того ж вона не лише бідна служниця, а ще й не рівня, бо їй двадцять шість – двадцять сім років, а йому – сімнадцять-вісімнадцять, тим часом він з моєю допомогою відістанеться звідси і ще потрапить додому, й там шкодуватиме через свій вибір, і така ситуація зашкодить їм обом.

Я б і далі говорив, але він усміхнувся й перервав мені мову та з пошаною сказав, що я помилюся в своїх здогадах, бо він думав про інше... але йому приємно, що я дбаю про його майбутнє й можливість повернутись додому, і ніщо б його більше на острові не тримало, проте загрози моєї тривалої подорожі морем та тривала відірваність від друзів змушують його просити допомогти йому облаштуватись на острові – надати невеличкий маєток, пару слуг та деякі необхідні речі, і він собі житиме, як фермер, і чекатиме на щасливу днину, коли я повернусь до Англії та визволю його з острова. Він сподівається, що доти я його не забуду, а він передасть через мене листи до своїх лондонських друзів, де він розповість про мою доброту і про те, де та з чим я його залишив, а також пообіцяв, що всі його надбання на острові за час моєї відсутності він, повертаючись до Англії, перепише на моє ім'я. Як на його роки, він висловлювався дуже гарно, і ще більше припав мені до душі, коли рішуче заявив, що йдеться не про його вибранцю. Я всіляко запевнив його, що як випадє мені щасливо повернутись до Англії, я обов'язково доправлю листи та влаштую його справи, і при цьому – нехай не сумнівається – ніколи не забуду, в якому стані я його залишив на острові.

Тим часом мені кортіло взнати, про чий же шлюб ідеться, і він зрештою сповістив, що це мій Майстер на всі штуки та його служниця Сусанна. Я був приємно здивований, бо ці двоє дійсно були собі до пари. Про вдачу майстра я вже писав, а нареченої була чесна, скромна, розважлива і побожна, тямуща, вродлива, промовиста, але небагатослівна, чемна і вихована, слова не позичала і все до пуття, хазяйновита, ніби створена для того, аби всім островом керувати, ще й з манерами.

Таку чудову пару ми вінчали того ж дня. Я був весільним батьком нареченої і дав за нею наділок на острові, а також ґрунти молодим для плантації. З нагоди цього шлюбу та прохання юнака надати йому ґрунти на острові, я взагалі вирішив парцелювати острів, аби надалі уникнути земельних конфліктів.

Ділити землю я доручив Віллові Аткінсу, бо він тепер став іншою людиною, тверезим, поважним господарем, аж надто побожним і релігійним, – отже, дозволю собі виснувати, що покута його була щира. Він ділив як слід, усім на догоду, і мені лишалося

тільки записати перелік парцелювання на папері, підписати й покласти печатку, – тепер документ визначав межі та засвідчував надане мною право на власність і спадкування відповідних плантацій та фарм з усіма вдосконаленнями, здійсненими ними та їхніми спадкоємцями, а решту острова закріплював у моїй власності та визначав поземельне за плантації до сплати через одинадцять років, якщо я чи мій представник зажадають його отримати на підставі цього паперу. Щодо урядування та місцевих законів, я сказав, що вони їх собі встановлять краще за мене, тільки-но взяв у них обіцянку жити в любові й добросусідстві, – і по цьому вирішив лаштуватися у дорогу.

Ще одна важлива річ: громаду я облаштував, і вона могла братися до роботи, але ж на острові у закутку оселилося тридцять семеро самостійних безробітних індіанців, насилу здатних час від часу здобути якусь поживу, але ні господарства, ні маєтку в них не було.

Я запропонував губернаторові іспанцю піти до них із батьком П'ятниці та спонукати їх або перебратися в інше місце й самим братися до рільництва, або разом зі своїми сім'ями йти до острів'ян слугами з умовою відповідного утримання, але уярмлення у відверте рабство я б не дозволив, бо внаслідок капітуляції вони зберегли свою свободу, а правила підданства ніхто ж не скасовував.

Вони радо погодились і залюбки повернулися з ним: трьом чи чотирьом, які погодились, ми виділили ґрунти для за господарювання, а решта схотіла стати слугами кількох сімей осадників. Унаслідок цього моя колонія набула наступного вигляду: іспанці володіли моїм першим осідком, який став столицею, та розширили свої плантації здовж потічка, який утворював описану вже бухточку, – аж до мого фільварку; надалі вони загосподарьовували землі у східному напрямі.

Англіїці селилися на північному сході, де спершу жив Вілл Аتكінс із товаришами, й надалі посувалися в південному й південно-західному напрямі – у тил іспанцям; плантації при нагоді прирощувалися, й усім вистачало ґрунтів. Увесь схід острова лишався незаселений. Туди для своїх варварських учт могли припливати дикуни, і якщо вони нікого не чіпатимуть, то і їх ніхто не зачепить, і так вони згодом і чинили, а про їхні напади на плантаторів я більше не чув.

Розділ VIII. Рушаємо з острова до Бразилії

Аж тепер я згадав, що обіцяв своєму другові священику влаштувати так, щоб за його відсутності налагодилася справа навернення дикунів, і сказав, що справа вже стає до ладу, бо дикуни розподілилися між християнами, і все буде як слід, якщо кожен християнин опікуватиметься підлеглими йому дикунами.

Він одразу підкреслив оте "якщо". "Як же їх до цього спонукати?" – запитав він. Я відказав, що ми скличемо усіх і зобов'яжемо або обійдемо усіх по черзі, що священик визнав за краще. Ми розподілили роботу: він піде до іспанців, котрі були папістами, а я – до англійців, котрі були протестантами, і ми усіх їх зобов'язували й брали обіцянку не

ділити дикунів на папістів і протестантів, прилучаючи до християнства, а просто розповідатимем їм про істинного Бога та їхнього Збавителя Ісуса Христа, і всі вони пообіцяли ніколи не сперечатися між собою про релігію.

Прийшовши до дому Вілла Аتكінса, я побачив, що згадувана молодиця й Аتكінсова дружина стали товарками, й чесна, релігійна молодиця довершила Аتكінсову справу, – не минуло й чотирьох днів після описуваних подій, і новохрещена дикунка стала візницею християнкою, що рівні їй я у світі не бачив.

Уранці, напередодні відвідин, мені спало на думку, що серед найпотрібніших речей я ж не залишив їм Біблію, а тим часом дбайлива вдова, моя добра приятелька, надіслала мені з Лісабону вантаж на сто фунтів, що до нього вона запакувала три Біблії й молитовник. Цей даток доброї жінки виявився набагато важливішим, ніж вона припускала, бо Книги збереглися для науки тих, хто мав із них більший за мене пожиток.

Я поклав одну Біблію до кишені і, коли прийшов до намету чи оселі Вілла Аتكінса та побачив, як бесіднують про релігію молодиця й Аتكінсова хрещена дружина (бо Аتكінс радо мені про це сповістив), поцікавився, чи вони тепер тримаються свого гурту, та почув од нього у відповідь "Так", – тож ми з ним увійшли до приміщення, де справді обидві жінки бесідували. "О сер, – звернувся до мене Вілл Аتكінс, – коли Бог примиряє з собою грішників, відступників повертає додому, Йому не потрібні вістуні, і в моєї дружини новий навчитель: мені таке завдання не до снаги, і небо послало цю молодицю – вона здатна привести у хрест цілий острів дикунів". Жінка зашарілася й хотіла піти, але я попросив її лишитися і сказав, що це благородна робота, й Бог її за це благословить.

Ми трохи побалакали, а я тим часом пороздивлявся, але книжок не помітив, і тоді поліз у кишеню і витягнув свою Біблію. "Ось, – сказав я Аتكінсу, – такого посібника у вас ще не було". Йому з ураження аж мову одібрало, але, оговтавшись, він обережно взяв книгу обіруч і звернувся до дружини: "Дивись-но, люба, хіба я не казав, що Бог і в небі чує все, що ми кажемо? Ось книга, про якої я молився, коли ми з тобою стояли на колінах під кущем; бог почув нас і послав нам книгу". Відтак його поривала радість, і він палко дякував Богові та вмивався слізьми, наче дитина. Дружина його теж була вражена і цілком повірила, що сам бог послав їм цю книгу на прохання чоловіка. Власне, це й була для неї удача, і не важко було б переконати бідолаху в тому, що з неба навмисне був посланий вістун, щоб принести цю книгу.

Але у такій важливій справі не можна вводити в оману, і я пояснив молодиці, що ми не хотіли б, аби новонавернена зопалу неправильно все зрозуміла, і тому просили розтлумачити подрузі, що Бог, звичайно, може виконувати наші прохання, проте це особливий випадок, і, зрозуміло, на пряму віддяку з неба розраховувати не слід.

Молодиця так згодом і зробила, і втручання священика не знадобилося, бо то була б неприпустима облуда. Але, без усіляких оман, на Вілла Аتكінса це справило незгладиме враження. Ніхто за Біблію ніколи палкіше не дякував і ніхто кращих підстав не мав радіти їй: був він непутящий, свавільний, несамовитий та лютий, а нині

стан взірцем виховання дітей, бо батьки повинні постійно займатися вихованням і навчанням дітей, не зневірюватись у своїх заходах, не дозволяти дітям опиратися навчанням, – якщо Бог у своєму провидінні формує свідомість, освіта йде їм на користь, і початкова наука батьків не марнується, вона упродовж багатьох років може здаватися приспаною, а тоді раптом виявиться пожиточною.

Так сталося і з цим неборакою, неосвіченим у справах релігії та християнського знання, коли з'явився хтось, хто знає ще менше, і ось тоді йому знагодилася батькова наука.

Він розповів, що, поруч з іншим, йому пригадалося, як батько наполягав на непередаваній цінності Біблії, благодатності її для народів, сімей та окремих людей, але сам Аткинс досі над цим не замислювався, коли йому для бесіди з поганями, дикунами й варварами знадобилася допомога у вигляді Святого Письма. Наразі молодиця теж раділа, хоча ця книга була і в неї і в юнака й досі лежала серед їхніх речей на судні, котрих ще не перевозили на берег. А що вже я став на мову про цю молодицю, то не можу оминати однієї історії, що стала повчальною для нас обох.

Я вже казав про лихо, яке спіткало бідну молоду жінку, як її пані померла з голоду на бездольному судні, яке ми зустріли у відкритому морі, і як команда судна бідувала. Пані, її син і служниця спочатку діставали злиденне їдло, а потім зовсім нічого і почали примирати голодом. Якось бесідуючи з нею про крайнощі голодування, я поцікавився її відчуттями – як це гинути від голоду? Вона сказала, що спробує оповісти, і ось що я почув:

"У перші дні було вельми важко, і ми жили надголодь, а потім з їжі лишився тільки цукор, трохи вина і вода. У перший день без їжі надвечір скімлило в животі, а як споночіло з'явилися позіхання й хилило на сон. Я випила склянку вина й поклалася спати на канапці у великій каюті та проспала близько трьох годин; прокинулася відсвіжена й години три не спала, а біля п'ятої уранці почала відчуватися порожнява в животі і хворобливість; знову лягла, але сон не брав, нездужала й відчувала млості, й так перетривала другий день – спочатку голод, потім курчі й сильна нудота. На другу ніч довелося вкладатись обголодь – випила ковток води; снівся Барбадос і ринок, завалений харчами – і пані щось віднесла, і сама наїлася ущерть. Гадала, що живіт повний, як після доброго обіду, але, прокинувшись, підупала духом, бо сім'я бідувала. Я випила останню склянку вина, поклавши в неї цукор, бо він дає хоч якусь по живу, проте шлунок був порожній і від того лише в голові запаморочилося, і, як мені сказали, я лягла та якийсь час, наче п'яна, лежала бездумно і безтямно. На третій день, уранці, після ночі з неспокійними, сумбурними і уривчастими снами – то радше був півсон – я прокинулася у якомусь шаленстві й голодна; і я питаю, не контролюючи свій розсуд, якби я була матір'ю й мала дитятко, чи було б його життя у безпеці У цьому шаленстві, ніби в Бедламі, минуло три години, як мені казав і тепер може підтвердити мій молодий хазяїн.

Під час одного з нападів безумства й нестями я впала і вдарилася обличчям об кут койки, на якій лежала пані, і від удару з носа потекла кров; юнга приніс миску, я сіла, і

кров юшила в неї; від цього я опритомніла, лихоманки ослабла, і голод трохи вгамувався. Потім мене знудило, але риговиння не було, бо шлунок був порожній. Після такої крововтрати я знепритомніла, і всі вважали, що я мертва, проте я невдовзі опритомніла, і в животі виник несамовитий біль – не завійниця, а кольки через голод; проти ночі мені погіршало й неймовірно хотілося їсти. Я ковтнула води з цукром в цьому, але живіт цукор не прийняв, і я все це віддала; тоді я ковтнула води без цукру, і трохи відлягло; я поклалася на ліжко і щиро молилася Богу, щоб Він забрав мене; я зосередилася на цій надії й задрімала, а коли прокинулась, то гадала, що вже вмираю, бо випари шлунку давали відчуття легкості. Я душу свою ввірила Богові й бажала, аби хтось викинув мене у море.

Увесь це час моя пані лежала поруч і, здавалося, вмирала, але вона виявилася більш терпляча за мене, і віддала свій останній шмат хліба синові, моему юному хазяїнові, котрий відмовлявся брати, проте вона змусила його з'їсти, і це врятувало йому життя. Проти ранку я заснула, а коли прокинулась – зайшлася плачем, відтак – другий напад сильного голоду. Їсти хотілось, аж живіт до спини тягло; раз чи двічі збиралася власну руку гризти. Аж ось помітила миску, в яку напередодні юшила з мого носа кров, – я вхопила її й усе чисто вихлептала з такою ненатлістю, ніби дивуючись, що хтось не зробив цього переді мною, чи боячись, що хтось зараз відбере миску.

Допила, жахаючись власним думкам, але голод угамувався, і я ще води напилася, – це дало мені сили на кілька годин. Стояв четвертий день; до ночі якось дотягла, а тоді протягом трьох годин знову ті самі симптоми: нудота, ospalість, лютий голод, біль у животі, потім знову голод, нудота, безум, сльози, знову голод, і так щочвертьгодини, мої сили вичерпались; я пізно лягла, сподіваючись померти до ранку.

Після безсонної ночі голод перетворився на хворобу: жахливі кольки й курчі, вітер у шлунку замість поживи; у цьому стані долежала до ранку, коли мене збудили крики та голосьба молодого пана, який кричав до мене, що мати померла. Я трохи підвелася, бо встати не могла, і переконалась, що вона не мертва, але на тонку пряде. Тоді, через брак поживи, мені почало невимовно судомити живіт, набігали хвилі невтоленного апетиту, схожі на смертні тортури, і цієї миті я почула крики матросів 'вітрило! вітрило! ', – вони зіпали й ходили вистрибом, як навіжені. Я не могла встати з ліжка, тим паче моя пані; молодий пан заслаб і ледве дихав; через це ми не могли відчинити двері каюти й довідатись, що сталося; дванадцять діб ми нікого з команди не бачили, відколи вони повідомили, що в самих їжі ні крихтини нема; потім вже вони пояснили, що гадали, буцім ми померли. У цьому жахливого ому стані ви нас і врятували, а далі ви й самі все знаєте".

Це все були її слова, і такої виразної та повчальної оповіді про примирання голодом я більше ніколи в житті не чув. Гадаю, вона не лукавила, бо здебільшого юнак оповів те саме, хоча й не так виразно та емоційно, бо мати, щоб нагодувати його, віддала своє життя, – бідолашна служниця трималася краще, бо була здоровіша за власну пані, котра й років мала більше і слабувала; водночас біда молодицю зачепила більше, тому що старша пані останній шмат берегла до останку, для рятунку, але не служниці.

Зрозуміло, якби не наше чи ще якесь судно, то через кілька днів живих не лишилося б там нікого.

А тепер повертаюся до того, що відбувалося в острів'ян. По-перше, я не вважав за потрібне розповідати їм про свій налаштований шлюп, котрий спочатку гадав надати всім до користування, бо ще за перших відвідин зауважив незгоду поміж ними, і якби вони про той шлюп знали, то при появі перших же конфліктів роз'їхалися б нарізно або принадили піратів, перетворюючи острів на лігво злодіїв, а не громаду тверезих господарів і релігійних людей, як я хотів, і я не залишив ні ті дві мідні гармати, що мав на облавку, ні ті дві додаткові гармати з юту, які мені завантажив небіж. З таким обладунком вони дали б відсіч будь-якому нападникові, але не змогли б вести зачіпних дій, бо на них усе потім і окошилося б. Однаково я залишив гармати на шлюпі, але подбав, щоб вони острів'янам згодом стали у пригоді, – як саме виявиться трохи згодом.

Давши таким чином раду острівним справам, я залишив острів'янам багатообіцяюче господарство і 6-го травня зійшов на борт свого судна, провівши на острові 25 днів: усі колоністи вирішили чекати, коли я їх заберу, а я обіцяв прислати їм при нагоді з Бразилії додаткове постачання, передусім худобу – баранів, свиней і корів, бо дві корови з телятами, яких я віз із Англії, довелося зарізати ще в морі, тому що бракувало сіна.

Наступного дня я сальвував острів'янам на прощання залпом з п'ятих гармат, ми підняли вітрила і через двадцять дві доби прибули в бухту Всіх Святих в Бразилії; дорозі нічого особливого не відбувалось, хіба що – на третю добу ходу запанував штиль, і течія знесла нас на ост-норд-ост в напрямі в напрямі якоїсь бухти чи затоки, й пару разів наші матроси кричали: "Земля на сході!", але невідомо, був то континент чи острови. Проти вечора за доброї години море вляглося, й ми побачили, що поверхня до берега вкрита чимось чорним, але не могли розгледіти, що воно таке. Аж ось незабаром старпом з вантів подивився в прозору трубу та крикнув, що це військо. Я не второпав, що він мав на увазі під словом "військо", і зопалу почав сперечатися.

"Не гнівайтесь, пане, – відказав він, – насправді це і військо, і флот, бо там із тисячу каное – дивіться! – й тубільці щосили веслюють до нас".

Ми з капітаном, моїм небожем, трохи здивувались, бо він на острові наслухався про таке жахливих оповідок, а сам у цій стороні не бував, і розгублено – двічі чи тричі – мовив, що нас усіх, либонь, з'їдять. Мушу визнати, що й мені це було не до шмиги, тому що у штиль течія гнала нас до берега, однак я підбадьорив наших людей і наказав стати на якір, щойно з'ясується, що бою не укникнути.

Штиль тривав, і дикуни швидко наближались, тож я й наказав стати на якір і прибрати вітрила та пояснив, що треба пильнувати, аби дикуни не підпалили корабель, і тому треба спустити човни й прив'язати одного до носа, а іншого – до корми, матросам сісти по місцях і вважати, що буде далі; у човнах наготові тримали шкот і відра з водою, аби загасити вогонь, якщо дикуни спробують підпалити судно.

По цьому ми взялися чекати, і незабаром вони підпливли. Але такого жаху християни ніколи не бачили: старпом вельми помилився в своїх припущеннях щодо

кількості дикунів, бо тепер ми нарахували приблизно сто двадцять шість каное; в деяких було по шістнадцять – сімнадцять душ, в інших – або більше, або – по шість-сім.

Наблизившись до нас, вони зачудувались на судно, а тоді наважились підійти впритул та оточити нас, але ми дали наказ матросам у човнах не допускати їх надто близько.

Хоча ми цього й не хотіли, наказ став приводом до бою; п'ять-шість великих каное так наблизились до нашого баркасу, що матроси почали робити дикунам знаки руками, аби ті тримались подалі, що дикуни чудово зрозуміли і відпливли, але, відступаючи, послали близько п'ятдесяти стріл на наших, і один матрос на баркасі був тяжко поранений. Я гукнув нашим, аби вони не стріляли, а на баркас ми передали кілька дощок, і тесля тут же влаштував з них захисний щит для прикриття від стріл дикунів.

Через півгодини вони знову повернулися всій флотилією до корми, і тоді ми їх добре роздивилися: з такими ж дикунами мені випадало неодноразово битися. Трохи згодом вони відійшли далі в море і спробували зайти з борту та наблизилися настільки, що могли чути наші голоси. Я наказав людям триматися під прикриттям і вважати на стріли та налаштувати гармати. А що відстань між нами була невелика, я гукнув П'ятницю на палубу, щоб він запитав у дикунів своєю мовою, що їм треба. Не знати, чи зрозуміли його дикуни, але щойно П'ятниця звернувся до них, шестеро дикунів у найближчому каное трохи відпливли і, повернувшись до нас спиною, показали голе озаддя; ми не знали, що це – виклик, образа, зневага, сигнал до нападу, але П'ятниця відразу заволав, що вони стрілятимуть, і відразу полетіло близько трьохсот стріл, а що нікого, крім нього, вони на облавку не бачили, то нещасного П'ятницю першим і вбили. У бідолаху влучило три стріли, і ще три впали поруч, – отакі вони цілкі стрільці!

Мене настільки роззлостила втрата старого слуги й товариша, що наказав зарядити шість гармат дрібною картечню і чотири великою та дати гуртом бортовий випал, – такого частування вони не куштували ніколи в житті.

Під час випалу вони перебували на відстані півкабельтова від нас, і наші гармаші так добре прицілилися, що після першого ж пострілу перекинулося три чи чотири каное. Голе озаддя дикунів свідчило тільки про їхні погані манери й не вельми нас образили, а наше розуміння зневаги їм, мабуть, невідоме, і у відповідь я спочатку наказав стрелити з чотирьох-п'яти гармат холостими, аби налякати дикунів, проте коли вони з такою люттю нас обстріляли, ще й убили бідолашного П'ятницю, якого я так любив і цінував, на що він справді заслуговував, Бог і люди мене виправдають за те, що я був би радий потопити всі каное та усіх дикунів у них.

Хтозна скільки дикунів ми повбивали чи поранили бортовим випалом, але такого масового страху й зам'ятні світ не бачив: тринадцять-чотирнадцять каное розбито чи перевернуто, і люди з них опинились у воді, а решта ошаліла від жаху і вдарилася чимдуж навікача, покинувши напризволяще товаришів, чиї каное були розтрощені або пошкоджені; більшість дикунів, либонь таки потонула, бо через годину після втечі флоту дикунів наші виловили тільки одного вояка, який борсався у воді, рятуючи своє життя.

Лише один постріл з нашої гармати вбивав або завдавав поранень силі-силенній дикунів, і тому ми їх до пуття не рахували, а тікали вони так швидко, що десь за три години десь бовваніло тільки три-чотири каное. І того ж вечора знявся легкий бриз, ми підняли якір, поставили вітрила й попрямували до Бразилії.

Наш полонений був настільки приголомшений, що не хотів ні їсти, ні говорити, і ми думали, що він помре з голоду. Але я знайшов спосіб вилікувати його: звелів взяти його і знести у баркас та дати йому зрозуміти, що його знову кинуть у море в тому самому місці, де його витягли, якщо він не заговорить, а що він затявся, матроси дійсно кинули його в море, а самі попливли геть. Тоді він поплив слідом за баркасом – а плавав він як корок – і почав гукати до них на своїй мові, хоча вони не розуміли ні слова; врешті вони знову взяли його в човен, і відтоді він став піддатливий ший, хоча правда й те, що топити його я не збирався.

Ми знову вітрилили, але я не міг втішитися через втрату П'ятниці і розважав можливість повернутися на острів та вибрати собі когось навзамін... та ба, ми пливли далі.

Отже, як я згадав, у нас був полонений, і не так швидко він почне хоч трохи нас розуміти, однак наші матроси невдовзі навчили його англійської, і з'явилася можливість з ним спілкуватися. Тоді ми поцікавилися, з якого він краю, проте відповідь була незрозуміла: нова для нас горлова мова з великою кількістю велярних звуків, які ми не змогли повторити за ним, бо так говорять тільки коли задихаються; таке враження, що зуби, язик, губи, піднебіння не беруть участь у формуванні звуків, і тому звучання радше подібне до мисливського ріжка, котрий імітують відкритим горловим звуком. А коли пізніше ми його трохи навчили англійської, дикун розповів, що вони зі своїми королями лаштувались до великої битви. Коли він згадав про королів, ми запитали, скільки ж їх було. Він відповів, що п'ять племен рушили війною на два племені. Ми поцікавились, а чого ж вони підійшли до нас? Він відповів: "Дивитися великеє дивоо". Слід зауважити, що ці тубільці, як і африканці, коли вивчають англійську, починають подовжувати кінцеві голосівки та обов'язково наголошують їх; від цієї звички я дуже довго відлучував П'ятницю.

При цій нагоді я маю востаннє раз згадати про бідолагу: чесного сірому П'ятницю! Ми влаштували йому урочистий похорон – поклали його в труну та вкинули у море і відсалютували з одинадцяти гармат. Так скінчив своє життя найблагородніший, вірний, чесний і відданий слуга, який тільки був на світі.

Ми пішли з ходовим вітром до Бразилії і днів через дванадцять помітили землю на п'ятому градусі південної широти – північно-східний кінець цієї частини Америки. Чотири дні ми йшли на південний схід уздовж берега, обігнули мис св. Августина й за три дні стали на якір на рейді бухти Всіх Святих, де мене колись звільняли й де починались мої добрі й лихі пригоди.

Ніколи ще не прибував сюди корабель з меншими крамарськими інтересами, і однаково я насилу налагодив стосунки з владою на березі: не сприяли мені в цьому ні ще живий мій компаньйон, який користувався там чималим впливом, ні довірені особи

фірми, ні чутка про моє чудесне спасіння на острові. Але компаньйон пригадав, що я дав пріору авґустинського монастиря п'ятсот моїдорів на користь обителі і пожертвував 272 моїдори бідним, і подався до монастиря, аби спонукати пріора піти до губернатора і попросити, щоб мені було дозволено зійти на берег у супроводі капітана, ще одній людині та вісьмом матросам за жорсткої умови, що ми не будемо вивантажувати на берег крам з корабля і не заберемо з собою нікого без особливого дозволу.

Берегова сторожа так пильнувала, аби я нічого не розвантажив, що мені насилу вдалося доправити на берег три паки англійського краму: гарного тонкого сукна, в'язальної шерсті та полотна на подарунок компаньйонові. Це була вельми щира і щедра людина, і починав він, подібно до мене, з малого. І хоча йому не було відомо про дарунки, він ще раніше прислав мені на корабель свіжих харчів, вина і солодоців моїдорів на тридцять, включаючи сюди деяку кількість тютюну і три-чотири гарні золоті медалі, однак і мої дарунки були не менш цінні, бо йшлося про тонке сукно, англійську в'язальну шерсть, мереживо і тонке голландське полотно, а ще й іншого краму на сто фунтів стерлінгів; на додачу я доручив йому спорядити шлюп, привезений мною для моєї колонії з Англії й відправити на ньому різні припаси на плантацію.

Він дуже швидко найняв робітників і спорядив шлюп за кілька днів, бо вся корабельна снасть була готова, а капітану я докладно пояснив, як знайти острів, і він дійсно знайшов його, як повідомив згодом компаньйон. Скоро ми навантажили шлюп невеликою кількістю товарів, які я відправляв у колонію, і один з матросів, що супроводжував мене на берег, зголосився відправитися на шлюпі й оселитися в колонії, якщо я дам листа до губернатора-іспанця з проханням надати йому ґрунтець для плантації шматок землі і забезпечу його одягом і необхідними реманентом, бо він колись мав плантацію в Меріленді, а ще, виявляється, був піратом. Я погодився і забезпечив його всім, чого він бажав, і ще дав йому в слуги дикуна, якого ми взяли в полон, і наказав губернаторові-іспанцю приділити йому відповідну частку всіх потрібних речей.

Коли ми споряджали цього чоловіка, компаньйон сказав мені, що у нього є знайомий поважний бразильський плантатор, який відпав церковної ласки. "Не знаю, що там сталося, - сказав компаньйон, - але, гадаю, він єретик у своєму серці і йому доводиться переховуватися від інквізиції". І додав, що той чоловік був би радий при цій нагоді втекти разом з дружиною та двома доньками, якби я дозволив пустити їх на острів та приділив плантацію, а компаньйон дав би йому гроші на почин... бо інквізиція конфіскувала всі родинні статки й майно і в них залишили тільки якісь хатні речі та двоє рабів. Насамкінець компаньйон докинув: "Мені чужі його принципи, але я не хочу, щоб інквізиція його знайшла і спалила". Я відразу пристав на це і приєднав їх до свого англійця: ми переховували його з дружиною і доньками на судні доти, поки шлюп не був готовий до виходу в море, а коли шлюп - разом із повантаженим їхнім майном - вийшов із затоки, ми пересадили сім'ю на нього.

Наш матрос був дуже задоволений новим товаришем; вантажі в них обох були схожі за складом - переважно сільськогосподарський реманент і фермерське

причандаля; здавалося б, нічого особливого, але бразильський плантатор мав ще й те, з чим здавна був добре обізнаний – посадковий матеріал цукрової тростини.

Для колоністів я послав ще шлюпом три дійних корови, п'ять телят, близько двадцяти двох свиней, в тому числі три льохи, дві кобили і одного жеребця.

Для іспанців я, як і обіцяв, умовив поїхати в колонію трьох португалок, і написав іспанцям, щоб вони пошлюбили їх і ставилися до них добре. Я міг би заохотити й більше жінок, але пам'ятав, що бідний вигнанець має дві дочки, а іспанців, які потребували дружин, було лише п'ятеро, а решта й так одружені, хоча дружини їх і перебували деінде.

Весь вантаж на шлюпі дійшов до колонії цілим, і, як ви зрозумієте, дуже йому зраділи колоністи, яких було тепер близько шістдесяти або сімдесяти душ, не рахуючи малечі, якої було дуже багато. Уколи я повернувся нарешті до Англії, на мене в Лондоні чекали листи від колоністів, переслані через Лісабон.

Оце й усе про острів, бо хто хоче дочитати мої нотатки до кінця, повинен теж попрощатися з ним і надалі знайде лише розповідь про необачність старого, якого ні власні, ні чужі прогріхи не навчили розсудливості і якого не могли охолодити сорок років поневірянь і розчарувань, який не задовольнився несподіваним багатством і не заспокоївся після безприкладних нападів і випробувань.

Розділ IX. Злигоди на Мадаґаскарі

Мені так само потрібна була Ост-Індія, як безневинному й вільному чоловікові звертатися до в'язничника Ньюґейтської в'язниці й просити, щоб той його замкнув і заморив. Якби я невеличким суденцем рушив з Англії прямо на острів, узявши все потрібне для плантацій і колоністів, як я зробив це з іншим зафрахтованим судном, захопив би з собою урядовий патент на свою власність з підпорядкуванням англійській короні, взяв би на облавок гармати й амуніцію, слуг і майбутніх поселенців, що простісінько можна було зробити, я б і сам там оселився, відіслав назад корабель навантажений вирощеним рисом, що також подужав би зробити за півроку, заохотити друзів знову доправити до нас те судно з необхідними товарами, – якби я так зробив і оселився там, то, принаймні, діяв би як людина зі здоровим глуздом. Але мене поривав дух мандрів, і я, не дбаючи про вигоди, тішився тим, що опікувався людьми, поселеними мною на острові, і щедро обдаровував їх добром, наче якийсь монарх патріархальних часів, – засновник і родини, і плантації. Я діяв не в інтересах якогось уряду чи держави, не визнавав жодного володаря або своїх людей підданими іншої нації; я навіть не назвав острів і залишив його таким, як знайшов – нічийним, а його населення самотійним і нікому, крім мене, не підлеглим, і хоча я користувався впливом як засновник і благодійник, з цього ніякі владні функції не випливали, хіба що вони добровільно зі мною погоджувалися. Якби я там лишився, то й цього вистачило б, а що я поїхав назавжди, останні листи з колонії передавав мені компаньйон, який і сам написав мені листа, котрого я одібрав тільки через кілька років, після повернення в

Лондон, де йшлося, що вони ледве перебувалися, острівне життя стало за тягар, що Вілл Аткинс помер, що п'ятеро іспанців виїхали, що з дикунами вряди-годи відбувались сутички і що просили його нагадати мені мою обіцянку вивезти їх з острова, щоб вони могли ще раз перед смертю побачити батьківщину.

Але ж я повівся в світі за недосяжним, і той, кому цікаво знати, що було зі мною далі, має пережити зі мною новий ряд безглуздь, випробувань і небезпечних пригод, коли лишалось покладатись тільки на Провидіння, і ми ще побачимо як Небо виповнює нас бажаннями, робить наші поривання хворобливими і жорстоко карає нас тим, що ми уявляли собі нашим щастям.

Тож були в мене насправді справи чи ні, але я поплив: тепер не на часі розводитися про розумність або безглуздя моєї поведінки, – реальність полягає в тому, що я хотів подорожувати, то й знову вирушив у подорож.

Додам ще тільки пару слів про мого щирого папіста, бо що б римо-католики про нас не думали чи про всіх інших еретиків, як вони й нас називають, я вважаю, що він – правдива душа й бажає всім людям добра. Він завжди виважував свої слова, аби мене не образити, і через це не покликався на Святу Діву, не згадував св. Яго чи свого янгола-оборонця, як це їм властиво. Тож повторюю, я не маю найменших сумнівів у його щирості й побожності, і можна тільки бажати, щоб усі папістські місіонери були такими ж; тоді вони відвідали б і бідних татар і лапландців, які не мають чого давати костелові, та поспішили б в Індію, Персію, Китай і т. д., найбагатші поганські країни, і якби вони не шукали зиску для Костелу, то вже починали б включати китайських конфуціанців у свої святці.

Коли корабель на Лісабон приготувався рушати, мій побожний священик спитав мого дозволу пересісти на нього, бо, як він сказав, ще ні разу не сподобився відбути подорож до кінця. Який був би я щасливий, якби вирушив тоді разом із ним! Проте вже запізно: небо все робить на краще, тому що якби я поїхав з ним, мені не довелося б ще за стільки речей дякувати Бога, а читач так і не почув би про подальші подорожжй й пригоди Робінзона Крузо; тому годі з тими жалями й повертаймось до подорожі.

З Бразилії ми прямцем перетнули Атлантичний океан до мису Доброї Надії і дісталися туди нівроку, плывучи на південний схід, втім, на шляху траплявся і шторм, і супротивний вітер, проте наразі поневіряння мої в морі закінчилися, а нападi чекали на мене вже на суші, бо лиха на землі для нас виявилось не менше, ніж у морі.

Оскільки наше судно везли вантажі, на облавку перебував представник фрахтувальників, котрий керував усіма справами від часу прибуття до мису, тому що стояти ми мали тільки п'ять діб, і фрахтувальники також вже чекали на нас у кількох портах. Це все не мої справи, і я в них не втручався, ними опікувалися мій небіж, капітан і представник фрахтувальників. Отож, на мисі Доброї Надії ми простояли рівно стільки, скільки потрібно було, щоб запастися свіжою водою, і рушили далі – до Коромандельського півострова Нам сповістили, що в напрямі Ост-Індійських земель вийшли французький військовий корабель з 50-ма гарматами на борту і два великих торгових судна, а в нас же була з Францією війна, і деякі побоювання з цього приводу

виникали, проте вони пішли своїм курсом, і ми про них більше не чули.

Я не мучитиму читача нудними описами географічних місць, записами в бортовому журналі, показами компасу, вказівками широти й характеру вітрів тощо, – вистачить назв портів, місць висадки й розповіді про події під час переїзду.

Перша зупинка – на острові Мадагаскар, де спочатку ми добре ладнали з острів'янами, які назагал належать до людей жорстоких, зрадливих, сильно озброєних списами й луками, котрими чудово володіють. Вони гарно до нас поставились і за такі марниці, як ножі, ножиці тощо вони дали нам 11 вгодованих середнього розміру биків, частину м'яса яких ми використали для поточного харчування, а частину засолили й узяли з собою.

Отож, ми запаслися провіантом, і після того довелося ще кілька днів простояти на якорі, а я ж полюбляв до всього тицяти свого носа і якомога частіше сходив на берег. Якось увечері на сході острова ми зійшли на берег, і нас оточило більше тубільців, ніж звичайно, – просто стояли й здаля роздивлялись. Торгували ми перед тим мирно й тому ніякої небезпеки не відчували, але, побачивши таку юрбу, ми зігнули три гілки з дерева та встромили в землю на якійсь відстані від нас, що, схоже, в цій країні означає не лише перемир'я й дружбу: якщо інша сторона теж встромляє три дилі чи гілки, то це означає, що вони згодні на перемир'я, а за цим перемир'ям ви не повинні переступати за позначену ними межу, а вони – за вашу межу; ви собі в своїх межах почуваетесь вільно, а вони – в своїх, а простір між визначеними межами використовується для переговорів, купівлі та продажу. Входити в цю зону можна лише без зброї: вони списи й дрітки лишали біля дилів, а якщо наштовхувалися на ворожість протилежної сторони, то перемир'я втрачало чинність, і вони бігцем вертались і хапалися за зброю.

Якось увечері ми зійшли на берег, але юрба зібралася незвично велика, хоча й доброзичлива; люди поприносили різні харчі, за які ми віддячували різними цяцьками; жінки принесли молоко й коренеплоди – дещо нам навіть дуже сподобалось, і все було тихо; ми собі з гілок спорудили хатину чи намет і ночували на березі. Мені чомусь не пасувало лежати в хаті з усіма, а на відстані кидка каменя на якорі стояв човен з двома нашими чоловіками для нагляду; одному з них я наказав зійти на берег і нарубати гілляк, аби вкрити човен, на дно якого я постелив вітрило, і там собі поклався під зеленим накриттям.

Близько другої ранку на березі знявся страшенний галас – хто із наших репетував "пробі!" й благав швидше прийти їм з човном на порятунок, бо замордують усіх; водночас я почув постріли з п'яти мушкетів, що були з ними, – раз, а потім ще тричі по п'ять; отже ці тубільці не так лякались пострілів, як дикуни в Америці.

Увесь цей час я не міг збагнути, що коїться, – прокинувшись від шуму, я звелів чоловікові в човні негайно веслувати до берега і вирішив, захопивши з човна три запасні мушкети, зійти на берег і допомогти нашим. Наших було на березі дев'ятеро, але фузеї були тільки в п'ятьох, а решта були хозброєні пістолями й шаблями, і це мало допомагало. Ми підібрали сімох, що з них троє були небезпечно поранені, і, поки їх

перетягували до човна, ми стояли в ньому й піддавалися такій же небезпеці, як і ті, що лишалися на березі, бо тубільці обсипали нас хмарами стріл, а влаштовані нами на борту щити з лавок і випадкових дощок захищали погано.

При світлі місяця ми бачили їх погано під час шаленого обстрілу дрітками й стрілами, але приготували нашу зброю й стрілили гуртом та почули зойки поранених; їхні лави стояли на березі до світанку, бо, либонь, їм нас видко було ліпше.

У такому стані ми не могли ні підняти якір, ні розпустити вітрила, щоб рушити, бо для цього довелося б стати в човні на повний зріст, і тубільці могли б влучати в нас не хиблячи, як мисливець не хибить по птаху, що сидить на дереві. Ми почали подавати тривожні сигнали з відстані однієї ліги, і мій небіж, почувши постріли і розгледівши в прозору трубу, де ми стоїмо, і що ми стріляємо у напрямку до берега, зрозумів, у чому річ, якомога швидше знявся з якоря й підвів судно щонайближче до берега і вислав нам на допомогу інший човен з десятима матросами. Ми попереджали їх не підходити занадто близько, бо там таке коїлось, проте один матрос узяв буксирну линву і поплив до нашого човна, який закривав його від пострілів, а, допливши, прив'язав її, після чого ми відв'язали якірну линву і нас відтягли на таку відстань, що стріли вже не долітали; увесь цей час ми лежали у човні під захистом щитів. Як тільки ми відпливли з лінії вогню, наші розвернули корабель боком до берега і почастували дикунів бортовим залпом, наладованим картеччю з посіченого заліза, олива, дрібних куль тощо, який справив серед них страшне спустошення.

Коли ми зійшли на борт і опинилися поза зоною небезпеки, то почали розбиратися, через що виникла уся ця веремія; представник фрахтувальника не раз бував у цих місцях і пояснив мені, що тубільці не чіпали б нас після укладення перемир'я, якби ми їх не спровокували. Зрештою виявилось, що баба принесла нам вчора молоко в нашу зону й привела молодицю, як продавала чи коріння, чи трави; доки баба (котра, може, була матір'ю молодиці) продавала молоко, хтось із наших почав грубо залицятися до молодиці, через що баба зняла страшенний галас, але матрос не дав спокій кралі, а потягнув її на очах баби в темні зарості; отож баба пішла додому сама і збурила своє село, а селяни повідомили інших, і за три-чотири години проти нас зібралося ціле військо, і ми мало не загинули.

Одного нашого вбито дротиком на початку наступу, щойно той вискочив з куреня; решта вціліла, за винятком винуватця всієї колотнечі, який тяжко відпокутував за свою брутальність. Попри ходовий вітер, ми простояли ще два дні, давали сигнали, плавали здовж берега в один і другий бік на кілька ліг, дарма. Треба було б його покинути, аби більше ніхто не постраждав, – були б менші втрати.

Однак я не знав де приткнутися і вирішив ще раз зійти на берег та пошукати, і тоді на третю ніч була мені наука – якщо я взагалі здатний сприймати якусь науку, – які наслідки колотнечі та в якому стані індіанці. Аби на нас не напали, я завбачливо пішов тоді, коли посутеніло, і треба ж було ще пересвідчитися, що мої люди мене слухаються, перш ніж вдаватися шибайголов у небезпеку.

Я вибрав з команди двадцять зухів, узяв представника фрахтувальника, і ми годині

о десятій вечора висадилися там, де напередодні стояли лави індіанців. Місце висадки я вибрав таким чином, щоб можна було виявити, чи нападники пішли, чи є якісь сліди втрат, а коли при нагоді ще когось із тубільців налякаємо, то, може, вони погодяться на обмін полоненими.

Висадилися тихо й розділилися на два загони на чолі з боцманом і мною. Ознак якогось руху чи ворухіння не було, і ми, тримаючи між загонами дистанцію, рушили на місце. Спочатку було темно, хоч в око стрель, але ось боцман, який очолив перший загін, перечепився об труп і впав. Загін зупинився і, знаючи, що то була позиція індіанців, дочекався, доки ми підійшли. Вирішили зупинитися й чекати на схід місяця – менше як за годину, а тоді вже подивитись на втрати. Загалом ми нарахували 32 тіла дикунів на землі, що два з них досі не сконали, – комусь руку відірвало, комусь ногу, а комусь і голову; поранених, либонь, позабирали з собою. Отак ми все докладно роздивились, і я вже хотів був вертати на корабель, але боцман із своїм загonom повідомив мені, що вони підуть далі, в індіанське містечко, де мешкали ті собаки, як він їх назвав, та запросив приєднатися до його людей, бо там можна, мабуть, і здобич уполювати, і знайти Тома Джефрі (так звали чоловіка, котрого ми загубили).

Якби вони передусім спитали мого дозволу, то відповідь була б негативна, бо це небезпечно, а нам треба берегти корабель, вантаж, і без людей ми не зможемо завершити подорож. Однак вони лише повідомили мені свій рішенець і запропонували приєднатися, – тож я відмовився, підвівся з землі й почав лаштуватися до повернення. Пару матросів почали мене переконувати піти, а коли я заперечив, взялися нарікати й заявили, що я їм не командир, і вони підуть. "Ходімо, Джеку, – сказав один, – ідеш? Бо я йду". Джек пристав до нього, а за ним потроху й усі інші. Я умовив тільки одного лишитися й ще був хлопець у човні. Ми з представником фрахтувальника і цим матросом повернулися до човна, пообіцявши чекати на них і забрати тих, хто залишиться після виправи, бо я їм пояснював, що це божевільня й що на них чекає те саме, що й на Тома Джефрі.

Вони як моряки обіцяли бути обачними й про все подбати та рушили. Я ще вмовляв їх подбати про судно і подорож, тлумачив, що їхнє життя їм не належить, бо їм же доручили справу, що корабель без них може загинути, і не буде їм виправдання ні перед Богом, ні перед людьми. Але з таким же успіхом я міг звертатись до грот-щогли: вони ошаліли з приводу цієї виправи, отож наобіцяли мені й попросили не гніватись, а повернутись щонайбільше за годину, бо індіанське містечко, здавалося їм, лежало за півмилі, хоча насправді виявилось понад дві милі.

Отак вони вирушили, хоча справа й безнадійна і на таке йдуть лише божевільні, але маю віддати їм належне – вони показали себе не тільки відважними, а й завбачливими. Всі були чудово озброєні – кожен мав фузею або мушкет, багнет, пістоль, хтось – абордажні шаблі й кортики, боцман і ще двоє – бойові сокири, а ще ж і тринадцять ручних ґранат. Узброєні сміливці взагалі ніколи брудними справами не займались, і наразі йшли просто поживитися, бо дуже сподівалися знайти золото, проте одна непередбачувана обставина розлютила й налаштувала їх на помсту.

Підійшли, дивляться, а там не "індіянське містечко за півмилі", а дванадцять чи тринадцять хатинок, і не відомо, де те містечко. Тоді заходилися радитись, що робити: якщо наскочити на ці хатини, то треба всім поперерізати горлянки, але десять до одного, що хтось висковзне, бо надворі ніч, дарма що світить місяць; він побіжить і сполохає все містечко, й на них вирушить ціле військо, а з другого боку, якщо піти геть і сплячих не чіпати, то як взнати, де те містечко. Однак остання думка переважила, і вони пішли шукати навмання. Пройшовши трохи, побачили корову, прив'язану до дерева, – отож, зміркували, вона й приведе їх до котрогось містянина. Треба тільки відв'язати її й простежити, куди вона піде: якщо назад – хай іде, а як уперед, то треба йти за нею. Тож перерізали припону з крученого листя, і корова привела їх прямцем до містечка, котре, казали вони, налічувало понад двісті будиночків або хатин, що в кожній мешкали по кілька родин.

Скрізь тиша, всіх сон переломив, нападники ще раз зібралися на раду й вирішили поділитися на три групи й підпалити містечко з трьох кінців, а коли мешканці вибігатимуть, хапати та зв'язувати їх (як чинитимуть опір, спитати, що робити) та шукати, що де в домі можна взяти. Але насамперед вирішили тихцем пройти через містечко, аби оцінити розміри поселення та власні можливості.

Так і вчинили й таки налаштувалися на напад, але доки се та те, троє, що йшли попереду, гукнули, що знайшли Тома Джефрі; усі кинулися туди і, дійсно, побачили сараку, повішеного голим за руку на дереві, і з перерізаним горлом. Біля дерева стояв індіанський будинок, де мешкало шістнадцять чи сімнадцять призвідців попередніх сутичок з нашими, а двоє або троє мали навіть поранення. Наші піддивились, що ті не сплять, а балакають, тільки не відомо, скільки їх там.

При вигляді бідного замордованого товариша наші вкрай розлютилися й присяглися навзаєм помститися за нього на кожному індіанцеві, що потрапить до їхніх рук, і негайно взялися до справи, але, як не дивно, вельми обачно. Спочатку вони шукали щось запальне, але хутко виявилось, що цього не треба, бо низькі хатини мають стріху з місцевого очеретиння й листя, а тому нападники просто у жменях зробили з порошу запальну суміш та за чверть години підпалили містечко в чотирьох або п'яти місцях одразу, починаючи з тої хати, де індіанці ще не спали.

Щойно почалася пожежа, бідні перелякані істоти почали вибігати з будинків, шукаючи порятунку, але натомість знаходили смерть, – власне, їх і з дверей не випускали, а боцман сам галябардою зарубав одного чи двох. Будинок був великий, і людей в ньому багато, тому боцман не хотів заходити, а просто узяв ручну ґранату й жбурнув усередину, – вона спочатку налякала дикунів, а, коли вибухнула, наробила такого жаху, що вони там зіпали на усе горло. Тобто, більшість індіанців у відкритій частині будинку вбила або поранила ґраната, за винятком двох-трьох інших, які протиснулися до дверей, де на них вже чигали боцман і ще двоє з примкненими багнетами, аби знищувати все на своєму шляху. Однак у будинку було ще одне приміщення, де перебували принц або король, чи як його там, ще з кількома особами, – отож їх там усіх і тримали, доки вогонь усіх разом не знищив. Весь цей час вони не

стріляли, аби завчасно не розбудити людей, але вогонь швидко всіх розбуркав, і наші хлопці радше трималися разом, бо всі будинки робилися з легкозаймистих матеріалів, і пожежа не дозволяла їм особливо розпорошуватися. Доводилось пильнувати за поширенням вогню: люди тікали з тих будинків, що вже палали, і з переляку вибігали з тих, що ще не зайнялися, а біля дверей вже чекали наші матроси й били їх по голові, перегукуючись і під'юджуючи один одного на згадку про Тома Джефрі.

Щиро кажучи, увесь цей час мені було моторошно, бо серед ночі здавалось, буцім палає поруч. Матроси на кораблі, побачивши пожежу, розбудили мого небожа, капітана, і той дуже стривожився, не знаючи в чому справа, – він боявся за мене, бо вже й постріли почали долимати. Його непокоїла і моя доля, і представника фрахтувальника; зайвих людей у нього не було, але він турбувався про нас і тому взяв з собою 13 матросів та рушив на берег.

Він дуже здивувався, побачивши, що в човні я лише з представником фрахтувальника і двома матросами, і хоча він зрадив тому, що у нас все гаразд, йому кортіло взнати, що коїться, бо гук пожежі хутко зростав, – кожному цікаво було б довідатися що й до чого та й люди ж там у небезпеці. Одне слово, капітан сказав, що так чи сяк, а він піде на відсіч. Я заперечався з ним, як і з тими пригоді ями раніше, що, мовляв, ми відповідаємо і за судно, і за подорож перед власниками й купцями, навіть запропонував, що піду з парою охочих, здаля все роздивлюсь і про все йому доповім. Усе даремно: він вирішив іти та й годі. Тільки пошкодував, що на кораблі залишилося десятеро матросів, але тут же сказав, що свою команду без допомоги не кине, – нехай краще пропаде судно, змарнується подорожі сам він поляже тощо. І на цьому пішов.

Не зміг я відраяти ні його, ні матросів, і сам же не міг тепер залишитися. Тому капітан відрядив двох матросів на півбаркас та наказав їм привезти звідти ще дванадцятьох, поставивши баркас на якір, шістьом матросам залишитися вартувати човни, а іншим іти слідом за нами, так що на кораблі мало залишитися тільки 16 чоловік (весь екіпаж складався з 65 осіб, що з них двоє загинули в останній сутичці).

Ми рушили бездоріж, навмання, прямуючи туди, де палахкотіло. Якщо раніше нас вражав гук пострілів, то тепер ми чули інші жахливі звуки: репетування бідних людей. Направду, я ніколи не бачив, як плюндрують місто чи беруть приступом містечко. Я тільки чув, як Олівер Кромвель, захопивши ірландську Дрогеду, мордував там чоловіків, жінок і дітей, та читав як граф Йоган Церклас Тіллі взяв місто Магдебург і наказав скарати на горло двадцять-дві тисячі містян, але досі я собі не уявляв та й тепер не здатний описати жах від реально почутих зойків. Однак ми не зупинялись і нарешті дісталися до містечка, хоча увійти до нього не змогли – така лютувала пожежа. Спочатку ми нахопилися на руїни хижі або будинку чи радше попелище, бо все згоріло, а перед ними полум'я висвітлювало на землі сім трупів – чотири чоловічих і три жіночі, – далі ще двоє лежало на згарищі. Себто перед нами були сліди такої варварської розправи, такої нелюдської жорстокості, що нам здавалося неможливим, аби це вчинили наші матроси, бо якщо це вони, то їх треба люто покарати. На цьому не край:

пожежа розросталася, і в місці нового займання лунали нові крики, – в нас розгубилися очі. Ми пройшли трохи далі і, нам на подив, на нас, лементуючи, вибігли – ніби на крилах мчали – три голі жінки, а слідом за ними – 16-17 переляканих тубільців, що їх гнали троє англійців-людоджерів, а оскільки догнати втікачів убивці не могли, то взялися стріляти в юрбу, і один вбитий впав просто перед нами. Коли решта запримітила нас, то подумала, що й ми такі ж їхні вороги, – дикуни залементували, особливо жінки, й двоє з них впали на землю з переляку, як мертві.

Душа мені заціпеніла, і кров застигла в жилах; якби у цю мить англійці-переслідники наблизились до нас, я наказав би матросам пристрелити усіх трьох; тим часом ми якось розтлумачили втікачам, що не бажаємо їм зла, і вони негайно підбігли до нас, повклякали, зняли руки догори й почали жалібно благати рятунку, що ми їм і пообіцяли, після чого вони збились до купи поза нами, сподіваючись на захист. Я згуртував своїх людей і наказав нікого не ображати, але, якщо можливо, знайти наших і дізнатися, що це за бісова мана, передати їм наказ негайно зупинитись, бо інакше вранці проти них виступить стотисячне військо тубільців, а сам я пішов до втікачів, узявши з собою тільки двох людей, і побачив жалюгідне видовище. Дехто страшенно попик ноги на згарищі, інші – руки; одна жінка впала у вогонь і страшенно опалилася, видісталася звідти; у двох-трьох чоловіків були рани на спині і на стегнах, завдані переслідниками, у одного – рана упростріль, і він помер при мені.

Я дуже хотів дізнатися, у чому річ, але не міг зрозуміти ні слова з того, що вони говорили, але за їхніми жестами здогадався, що деякі з них і самі не тямали, що коїться. Ця ситуація настільки мене сколотила, що далі я не міг там лишатись і повернувся до своїх, вирішивши попри пожежу зайти в містечко та будь-яким коштом покласти край мордуванню, проте щойно я наказав матросам іти за мною, з'явилося четверо матросів з боцманом на чолі, – закривавлені й вкриті курявою вони, керуючись між мерцями, лаштувалися на тотальне винищення усього живого. Мої матроси почали щосили гукати їх, аж, нарешті, один з наших догукався: вони пізнали нас і підійшли.

Завваживши нас, боцман радо й звияжно закричав, бо подумав, що ми прийшли на допомогу. "Капітане, – звернувся він, – шляхетний капітане, який я радий, що ви прийшли. Ми й наполовину ще не впоралися. Мерзотні пекельні собаки! Я переб'ю їх стільки, скільки було волосся на голові у бідного Тома: ми присяглися не щадити нікого, ми зітремо з лиця землі все їхнє плем'я..." Він не вгавав і надавав нам мовити ні слова. Насилу, криком, я змусив його замовкнути: "Огидний пес, що ти накоїв? Під страхом кари я забороняю будь-кого чіпати. Як хочеш жити, забий каглу і стій струнко". "Але ж, сер, – заперечив він, – ви не розумієте, що вони тут наробили! Ходіть – самі подивіться!" І він показав мені повішальника з перерізаним горлом.

Визнаю, що це видовище мене вразило, і за інших обставин воно спонукало б мене до дії, але їхня помста однаково була понад міру, і мені згадалися слова Якова, сказані ним синам Симону й Левію: "Проклятий гнів їхній, бо сильний, та їхня лютість, тяжка бо вона!". Наразі в мене був новий клопіт, бо коли люди, що були зі мною, побачили те, що і я, мені важко було погамувати їх, як і інших. Навіть мій небіж пристав до них і при

них же сказав, що боїться тільки, аби дикуни не здолали їх, а саме це поріддя заслуговує на те, щоб його винищили, бо вони ж таки вбили нещасного матроса. Відтак вісім моїх матросів кинулися зараз же за боцманом і його зграєю, щоб довершити криваву справу. Побачивши, що зупиняти їх – марна справа, я, засмучений, пішов у журбі, бо для мене було нестерпним це видовище, особливо стогони і зойки нещасних дикунів, що потрапляли матросам до рук.

Я повернувся до човна з представником фрахтувальника й двома матросами, яких я умовив залишитися зі мною. Розумію, що це було необачно, бо вже розвиднилося, й по всьому краю поширилася тривога, а на тій ділянці, де раніше стояло 12-13 хат, тепер чатувало із сорок тубільців, озброєних луками й списами. Щоправда, я цю місцину обійшов і вийшов на берег, коли днина стояла в розповні; на борт я дістався капітанським півбаркасом, відіславши його назад про всяк випадок. Вже з борту я побачив, що пожежа пригасала й гамір вщухав, а ще за півгодини почув гук залпу й запримітив клуби диму. Це, як з'ясувалося потім, дорогою до берега наші матроси наштовхнулися на озброєних дикунів, що ото чатували на згарищі. Жінок і дітей матроси не чіпали, а вбили 16-17 бійців і допалили рештки руїн.

Коли півбаркас підійшов до берега, саме почали мало по малу повертатися матроси, але не двома загонами, як увійшли, а окремими купками, тож невеликий загін сміливців легко міг би їх перебити. Але вони нажахали всю країну, й дикуни були такі налякані, що сотня їх, мабуть, розбіглася б при вигляді п'яťох матросів. Та й ніхто взагалі особливого опору не чинив: жахлива пожежа і несподіваний напад наших у темряві справили серед дикунів сум'яття, бо як вони намагались тікати в один бік – наштовхувались на один загін, а як в інший – на другий загін. Тубільців мордували на кожному кроці, наші не дістали жодного поранення, – тільки один матрос розтягнув зв'язки, а друг трохи обпалив руки.

Розділ Х. Його залишили на березі

Я дивився лихим оком на усіх, але передусім на свого небожа, капітана, – і за те, що він порушив обов'язки командира корабля, відповідального за подорож, і за те, що він радше заохочував своїх засліплених матросів до такої кривавої виправи. Натомість небіж із великою повагою тлумачив мені, що, коли побачив тіло жорстоко вбитого бідолахи, втратив над собою панування; може командирові корабля й не пасувало таке робити, але як людина він не міг таке подарувати. Ну, а команда мені не підлягала й добре це тямила, а тому й не звертала уваги на моє невдоволення.

Наступного дня ми підняли вітрила, і більше ми про ці події нічого не чули. Всі подавали різні кількості вбитих, але назагал виходило, що замордували вони 150 чоловіків, жінок, дітей та знищили всі будівлі в містечку. Том залишився на острові назавжди (горло перерізано й голова ледь трималась), – труп лишень зняли з дерева, на якому він висів, підвішений за одну руку.

Що б собі люди там не гадали, але я усе це засуджував і відтоді завжди казав, що

Бог за все відплатить у дорозі, бо пролита тієї ночі кров була вигублюванням людей. Авжеж, дикуни вбили Тома Джефрі, але він – призвідник конфлікту й порушник перемир'я, він познущався з безневинної молодиці, яка до них прийшла, та зрадив довіру людей.

Але боцман на борту торочив своє. На його думку, тільки здавалось, ніби порушили перемир'я ми – насправді ж війну почали напередодні вночі самі дикуни, які першими почали стріляти в нас і вбили одного з наших без жодної провокації з нашого боку, і тому ми тепер мали право вдатись до такої жорстокої відплати, і що хоча бідолаха трохи перебрав міру з молодицею, він не заслуговував на смерть, ще й таку страшну, а тому ми мали право за Божим законом вчинити з ними, як з убивцями. Може б це все послужило б нам осторогою щодо виходу на берег до дикунів і варварів, але людство багатіє лише власним досвідом, і досвід цей має здобуватися найдорожчим способом.

Тепер шлях корабля лежав до Перської затоки, а звідти – до Коромандельського берега з зупинкою в Сураті, але назагал фрахтувальник визначив метою Бенгальську затоку. Звідти, якщо ми розминемося з експортним фрахтом, слід було йти до Китаю, а до берега повертатись вже тоді, як рушимо додому.

Перше лихо спіткало нас у Перській затоці, де п'ятеро наших матросів зішли на берег на арабському боці затоки, і там їх оточили араби й повбивали або забрали в рабство, – решта команди не змогла їх врятувати, бо сама насилу втекла човном. Я знову взявся дорікати матросам і нагадувати про Божу відплату, але боцман розпалився і заперечив, що це вже занадто і що я не знайду підтвердження в Святому Писанні, а він натомість послався на четвертий вірш тринадцятого розділу за Лукою, де Збавитель каже, що ті люди, на яких впала Силоамська башта, не були грішніші за інших галілеян, але мені довелося замовкнути головне тому, що жоден із загинувших матросів не брав участі у різанині на Мадагаскарі (я це так називав, хоча нашим матросам слово *масакра* було не до серця).

Але мої вичитування їм мали сумніші наслідки, ніж я очікував. Боцман, який був ватажком у цій різні, якось прийшов до мене і зухвало сказав, що я занадто часто кажу про одне й те саме, що я не маю рації та погано через це ставлюсь до людей і до нього самого, а що я тільки пасажир, не командую кораблем і не відповідаю за рейс, вони не хочуть далі все це терпіти, бо може я готую якийсь підступ стосовно їх чи готуюсь позов після повернення до Англії, – отож, якщо я не припиню, не дам йому спокій й далі тицятимусь у його справи, він залишить корабель, тому що з таким людиною, як я, на його думку, пливти небезпечно.

Я терпляче вислухав його, а тоді відповів, що я справді весь час обурювався різаниною на Мадагаскарі і не буду з цим критися, і що мав я на увазі не лише його, але й решту учасників. Я визнав, що не командую кораблем, не маю особливих прав, крім права відверто говорити про те, що всіх стосується, а щодо рейсу взагалі – це не його справа, тому що я належу до власників судна. І тому можу говорити навіть більше, ніж я робив досі, і звітувати ні йому, ні комусь іншому не буду, а сам він почав мене дратувати. На це він, власне, промовчав, і я вважав справу вирішеною.

У цей час ми стояли на рейді в Бенгальській затоці, і, бажаючи оглянути місце, я для розваги з'їхав у шлюпі на берег разом з представником фрахтувальника, а надвечір збирався повернутися на корабель, але тут до мене підійшов один з наших матросів і сказав, щоб я не здавав собі клопоту йти на шлюп, бо їм не веліли брати мене на борт. У відповідь на таке зухвальство я не міг вийти з дива й запитав матроса, хто дав йому цей наказ, а він відповів – стерничий у шлюпі.

Я зараз же розшукав представника фрахтувальника, повідомив йому про це і сказав, що сподівався на заколот, а тому попросив його негайно вирушити шлюпом на корабель і розповісти про все капітанові. Але це виявилось зайвим, бо в той час, коли я розмовляв з ним на березі, справа була вирішена на кораблі: щойно я поплив на берег, боцман, гармаш і тесля, одним словом, всі найважливіші чини команди прийшли на шканці й побажали переговорити з капітаном. Боцман виголосив довгу промову, повторивши сказане мені, і оголосив капітану, що своєї добровільною поїздкою на берег я рятував їх від необхідності вчинити наді мною насильство, але що вони вдалися б до насильства, щоб змусити мене покинути корабель, якби я не зробив цього сам. Тому вони вважають за потрібне заявити, що вони й надалі зобов'язуються вірно служити на кораблі під його командою, як вони умовлялися, але, якщо я не залишу корабля або капітан не погодиться висадити мене на берег, вони самі зараз же покинуть його. На цьому слові він подивився на ґрот, що було погодженням з командою сигналом, і матроси хором заволали: "Всі як один! Всі як один!".

Мій небіж, капітан, не стратив духу і, попри своє здивування, спокійно відповів їм, що розгляне справу, але передусім має обговорити усе зі мною. Він марно намагався довести їм недоречність і незаконність такого вчинку, – вони один одному присягались і вимахували руками йому перед лицем, змушуючи його вибирати між ними і мною.

Перед небожем постала складна проблема: він знав про свої обов'язки переді мною й не знав, як я до цього поставлюсь. Тож спробував знову стати з ними на розмову, пояснюючи, що зі мною як співвласником судна треба рахуватися, що їм це дорого коштуватиме після повернення до Англії, що судно моє і висадити мене він не має права, що він радше втратить судно і зневажить контракт, ніж порушить мої права і тому хай самі чинять на власний розсуд. А проте він попливе на берег сам, аби поговорити зі мною, може ще й з боцманом, щоб остаточно залагодити справу. Проте матроси одностайно заявили, що більше не бажають знатися зі мною, і якщо я зійду на борт, вони підуть з судна. "Гаразд, – сказав капітан, – як ви так вважаєте, дозвольте мені зійти на берег і поговорити з ним". Отож незабаром після того, як сповістив мені новину стерничий шлюпу, приплив небіж зі своєю оповіддю.

Я щиро йому зрадів, бо побоювався, що бунтівники його захоплять, налаштують вітрила і попливуть геть, залишивши мене в чужому краї без жодних засобів, – тобто наразі мені було гірше, ніж тоді, коли я сам опинився на острові. Але, на щастя для мене, вони не зважились на останній засіб, і коли небіж переповів мені про їхні слова, присягання і здійснення рук на знак спільної думки про те, що ладні зійти на берег, якщо я зійду на борт, я відповів, аби він не турбувався за мене, бо я таки залишусь на

березі. Я лише побажав, аби під його наглядом мені доправили мої речі на берег та дали кошти, щоб я міг без зайвих клопотів повернутися до Англії. Небожеві важко було це слухати, але йому лишалося тільки пристати на мою пропозицію; тож незабаром він повернувся на борт і сказав, що дядько пристає на їхні вимоги і хоче тільки, аби йому доправили його речі на берег; таким чином, справу було залагоджено за кілька годин, – команда повернулася до виконання своїх обов'язків, а я замислився над тим, що мені тепер робити.

Я був тепер один на кінці світу, майже на три тисячі морських ліг від Англії, тобто далі, ніж я був на своєму острові. Щоправда, звідси я міг дістатися суходолом через країну Великих Моголів до Сурату, потім – кораблем через Перську й далі до Басори^[4] і відтам караванним шляхом через Аравійську пустелю – до Алеппо та Скандерунського порту^[5], там знову морем до Італії та суходолом до Франції. Можна також було дочекатися на англійське судно рейсом до Бенгалії з султанату Атшех на острові Суматра, а тоді на ньому повернутися до Англії. Але зв'язків з англійською Ост-Індською компанією в мене не було, а без її дозволу на борт не візьмуть, – хіба що вдалося б домовитися з котримось капітаном або торговим агентом компанії, проте я нікого з них не знав особисто.

Тим часом я з гіркотою побачив, як корабель рушив у дорогу без мене. Щоправда, небіж залишив мені двох слуг, тобто компаньйона й слугу, що з них перший був клерком корабельного економа і тепер мав супроводжувати мене, а другий – слугою капітана. Я винайняв гарне мешкання в будинкові якоїсь англійки, де оселилося ще кілька крамарів – французи, двоє італійців чи радше євреїв, один англієць.

Тут я прожив понад дев'ять місяців, розмірковуючи, що робити. У мене було трохи дорогого англійського краму й чимала сума залишених небожем грошей: тисяча іспанських доларів та акредитив на суму, яка мені може знадобитися, аби за всіх обставин я не відчував жодної притуги. Крам я швидко й вигідно випродав і, як і раніше намірявся, накупив гарних діамантів, що якнайліпше відповідало моєму нинішньому станові, бо усі свої статки я міг відтепер завжди носити з собою.

Під час перебування там мені робили багато пропозицій щодо варіантів повернення до Англії, але найкращою була – від англійського крамаря, який жив у тому ж домі та з яким ми дуже подружилися. Якось уранці він приходить до мене й каже: "Земляче, я хочу поділитися з вами одним планом, бо мені він подобається і, може й вас зацікавить, коли ви його обміркуєте. Ми з вами опинилися так далеко від рідного дому випадково, як ви, або з власного вибору, як я; але саме в такій країні такі, як ми з вами, люди, що добре знаються на торгівлі й бізнесі, можуть заробити купу грошей. Якщо ви докладете тисячу фунтів до моєї тисячі, ми зможемо винайняти судно за нашим вибором. Ви будете капітаном, я – гуртівником, і ми разом вирушимо торгувати до Китаю, бо чого ми тут нидіємо? Весь світ щось робить, Божі створіння на небі і на землі працюють у поті чола свого, а ми ловимо г'ав і б'ємо байдики. У цілому світі немає таких дармоїдів, як люди, але навіщо нам бути дармоїдами?"

Мені його пропозиція дуже сподобалася, тим більше, що тон його був цілком

доброзичливий. Перебуваючи в підвішеному стані, я радо ухопився за цей план, як погодився б і на будь-який інший. І не стільки вабила мене торгівля, скільки – можливість нової подорожі, бо я завжди був охочий побувати там, де ще ніколи не був. Однак минуло чимало часу, перш ніж ми підшукали судно, а тоді виявилось, що нелегко знайти саме англійських матросів, аби й подорож забезпечити й мати змогу керувати матросами інших національностей. Згодом знайшли штурмана, боцмана і гармаша – англійців, голландця тесляра і трьох матросів-португальців. Цього досить, а решту команди можна набрати з моряків-індусів.

Багато мандрівників описувало свої подорожі й мандри у цій стороні, і тому читача навряд чи зацікавлять докладні описи тутешніх земель і людей, – це все є в англійських часописах і книжках, яких дедалі більше, і тому скажу тільки, що я вирушив до Атшеху на Суматрі, а звідти до Сіаму, де виміняли частину свого краму на арак і опій, який вельми цінують китайці і попит на нього в Китаї чималий. Далі ми витратили вісім місяців на рейс на північ у Сускан і назад до Бенгалії, – подорожжю я залишився дуже задоволений.

За моїми спостереженнями, люди в Англії часто-густо дивуються, як працівники компанії та крамарі, котрих відряджають до Індії, запрацьовують собі грубі гроші й везуть додому, часом, 60000-70000 фунтів стерлінгів.

Проте дива нема, якщо подивитися глибше та взяти до уваги всю ту безліч портів і місць вільної торгівлі, місцевий попит у портах, куди заходять англійські кораблі, й потреби розвитку тамтешніх країн, – оце ж і є експортний ринок і джерело зиску.

На тій подорожі я добре розжився і побачив, як можна тут заробляти гроші. Аби я був на двадцять років молодший, то напевно піддався б спокусі залишитися тут і не шукав в би кращого способу спромогтися на гроші, але ж мені переступило за шістдесят, мого маєтку мені вистачає, а в світі я подався не для заробітку, а через невтолиме бажання бачити щось нове, страшенну свою непосидючість. Удома я постійно поривався у подорож, а тепер, коли я подорожую, мені кортить додому, бо нащо це мені? Льюдина я багата й більше грошей мені не треба, і через це зиск не приваблював мене й не спонукав до нових підприємств. Ця подорож не дала досі нічого нового, бо, так би мовити, я повернувся до того, з чого виходив, тому що очі мої, як говорив Соломон, ніколи не вдовольнялися побаченням, і увесь час я хотів більше мандрувати й більше бачити. І ось я в тій частині світу, де ніколи не був, – тільки багато чув про ці краї й жадав побачити на власні очі, аби потім стверджувати, що я в світі побачив усе, на що варто подивитися.

Але мій співподорожній був іншої думки: він більше схилявся до крамарювання під час закордонних подорожей, бо це йому дає найбільший зиск. Він більше тримався земних речей і, як поштовий кінь, призвичаївся до одного шляху туди й назад, одного заїзного двору, аби тільки, як він висловлювався, рахунки були справні, а я, навпаки, хоч і на схилі віку, нагадував радше шибайголову, якого весь час на нове пориває. Але й це не все. Мені кортіло бути ближче до дому й тому постійно стояв перед якимось вибором. У процесі перемовин мій товариш продовжував шукати варіанти для свого

бізнесу й раптом запропонував пливти на острови Прянощів[6], щоб привезти вантаж гвоздики з Маніли чи околицьнього краю. Насправді у цій зоні торгували голландці, але острови частково належали іспанцям, і тому так далеко ми не забирались, а зупинились на тих місцинах, де вони були не всевладні, як от Батавія, Цейлон і т. д. Ми не барилися з приготуваннями; для нього головне було переконати мене, а мені теж не було особливо з чого обирати, а в цій торговій виправі передбачався чималий зиск та й цікаво було побувати в тих краях, тим більше, що понад усе я не любляв нидіти на одному місці. Отож, я пристав на його пропозицію, і подорож вийшла вдала: ми заходили на Борнео та ще кілька островів, що їхніх назв я не пригадую, й повернулися місяців за п'ять. Коріння – переважно гвоздики й мускатний горіх – ми спродали перським купцям, які везли їх далі до Перської затоки, а ми, з розрахунку п'ять до одного, заробили купу грошей.

Коли ми підбили рахунки, мій товариш усміхнувся: Ну, сказав він, аби тільки підшкільнути мене, хіба це не краще, ніж тинятися тут, як ловиґави, видивляючись на всі ті дурниці, які виробляють поганці? Авжеж, відповів я, друже, мені стають ближчими засади такого крамарювання. Але, додав я, ви мене не знаєте, бо щойно при звичаюсь до цього й візьмуся, попри свій вік, до справи впритул, я ганятиму вас по всьому світі до знесли, – я до всього ставлюсь із завзяттям і спочину вам не дам.

Розділ XI. Пересторога краянина

Трохи пізніше з Батавії прийшло голландське каботажне, а не європейське торгове судно тоннажністю приблизно 200 тонн; всі матроси удавали з себе хворих, і капітанові ні з ким було вийти в море, і він застряг у Бенгалії. Чи то вже заробив, скільки хотів, чи з якоїсь іншої причини поспішав повернутись до Європи, він подав оголошення, що продасть свій корабель. Я почув про це раніше за компаньйона і дуже захотілося купити судно, тож я пішов до нього і розповів про таку нагоду. Він обміркував мої слова, бо був чоловік обачний, і відповів: "Судно завелике, але ми його купимо". І ми зробили купчу та купили судно у власника, набувши права володіння. По цьому вирішили зберегти первісну команду та приєднати її до наших матросів, але раптом виявилось, що матросам не платили, і вони, отримавши якісь гроші після оборудки з продажем, просто знесли. Як згодом зсувалося, вони подалися суходолом до Агри, столиці Великих Моголів, і далі – до Сурату й морем до Перської затоки.

Довший час я переживав, що не приєднався до них, бо з ними я мав би і захист і якусь розвагу, себто й світ побачив би й додому повернувся б. Але за кілька днів я припинив шкодувати, коли довідався, що то за хлопці. У двох словах історія їхня така: людина, яку вони називали капітаном, був простим гармашем, на березі на них напали малайці та вбили капітана й трьох матросів, а решта одинадцятаро, побачивши, що капітана вбито, вирішили тікати на судні до Бенгалії, покинувши на березі помічника капітана і п'ятьох матросів, про яких ми більше не чуємо нічого.

Як би вони тим судном не заволоділи, нам воно нібито дісталось законно,

щоправда, ми особливо в історію, на жаль, не заглиблювалися, ми також не розпитували моряків, які могли б плутатися в своїх версіях і суперечити один одному. Тоді були б підстави, щось підозрювати, а так чоловік показав нам купчу на судно на ім'я такого Емануеля Клостершовена, що, схоже, була підроблена, і сам саме так назвався, і ми проти нього не могли сперечатись, і підозр особливих не було, то ми й підписали борудку.

Ми все-таки підібрали ще кілька англійських матросів і кілька голландців та приготувалися вдруге вирушити по корицю й інше коріння на Філіппінські та Молуккські острови. Аби не переобтяжувати оповідь поточними дрібницями, скажу лишень, що прожив у цій країні цілих шість років, займаючись торгівлею між різними портами з чималим успіхом. Оце й тепер, як і торік, ми поклали з компаньйоном пливти до Китаю, але спочатку зайти до Сіаму, аби купити рис. У цій подорожі супротивні вітри примусили нас тривалий час ходити то на північ, то на південь у Молуккській протоці та викеровуватися між островами, і не встигли ми вибратися з бурхливого моря, як помітили, що наш корабель почав текти, але саму тріщину знайти не могли. Довелося шукати якийсь порт, і мій партнер, який краще за мене знав цю місцину, звелів капітану увійти в гирло камбоджійської річки, – я кажу "капітанові", бо переконав штурмана, такого містера Томпсона, перебрати на себе обов'язки капітана, бо сам не хотів кермувати судном.

Річка впадає в море на півночі затоки, що простягається до Сіаму. Стоячи там, ми часто з'їжджали на берег для поповнення припасів, і ось якось підходить до мене на березі англієць, молодший гармаш на судні англійської ост-індської компанії, що стояло на якорі на тій же річці, і каже: "Сер, ми не знайомі, але я маю вам повідомити щось дуже важливе для вас". Я поглянув на нього пильно, й мені здалось, ніби десь ми зустрічались, але ж ні. "Якщо це стосується безпосередньо мене, а не вас, то чому ви вирішили попередити мене?" "Сер, – відповів він, – мене непокоїть небезпека, яка на вас чигає й про яку ви, схоже, не знаєте". "Вперше чую про небезпеку, – знаю тільки, що мій корабель почав текти, і ми не можемо знайти тріщину, але завтра я виведу його на мілину, і тоді, мабуть, знайду її". "Є теча чи ні, але, вислухавши мене, ви не захочете завтра таке робити. Ви, мабуть, знаєте, що місто Камбоджа лежить у п'ятнадцяти лігах вгору за течією, а в п'яти лігах стоять два великих англійських корабля й три голландських". "І який це має до мене стосунок?" "Адже ви досвідчений мандрівник, і оце приходите в порт і не цікавитесь, які ще там стоять судна і як можуть скластися ваші стосунки з ними? Гадаю, ви розумієте, що ви їм не рівня?"

Мене розважили його слова, але не викликали ніякого занепокоєння, бо я ніяк не міг зрозуміти, що він має на увазі. Я попросив його пояснити: "Пане, з якого дива боятися мені голландських кораблів або кораблів ост-індської компанії? Я не контрабандист, що їм до мене?" Він поглянув на мене трохи роздратовано, трохи вдоволено і сказав з посмішкою: "Що ж, сер, ви вважаєте себе в безпеці – щастя вам. Вам доки плужить, і через це ви не слухаетесь доброї поради. Але запевняю вас, що, як ви зараз же не вийдете у відкрите море, вас за першого ж припливу атакують

нападники на п'ятьох баркасах і, мабуть, тут же і повісять вас, як пірата, а вдаватимуться в деталі потім. Гадаю, сер, докинув він, – за таку важливу послугу ви могли б і краще до мене поставитись". "Я завжди віддячую, – відповів я, – за послугу чи просто люб'язність, але не можу втямити, чому вони на мене заповзялися. Але якщо ви кажете, що не можна гаяти часу, бо хтось на мене змовляється, я мерщій повернусь на борт і вийду в море, коли моя команда зашпарувала тріщину або коли ми можемо пливти із нею. Вже йду... але ви так і не скажете, у чім річ? Навіть не натякнете?"

"Я можу переповісти лише частину історії, – відказав він, – але тут у мене є голландський матрос, і, гадаю, можна його переконати доповнити решту... хіба вже часу бракує. Коротко йдеться про таке – і початок ви знаєте самі, – цей корабель стояв біля берегів Суматри, де капітана і трьох матросів убили малайці, і ви чи ті, що були на борту разом з вами, вирішили тікати на судні й стати піратами. Отаке. За це вас усіх хутенько арештують як піратів і без церегелів стратять, бо ви знаєте самі, що торгові кораблі не валандаються з піратами, коли ті потрапляють їм до рук". "Тепер розумію, – сказав я, – красно вам дякую, і хоча ми насправді нічого такого не робили й одержали судно у власність на законних підставах, бачу, що ви попереджаєте нас цілком щиро, і надалі я буду обачним". "Не про обачність ідеться, сер, – сказав він, – вам узагалі краще триматися подалі від небезпеки. Якщо вам дороге власне життя і життя команди, негайно з припливом виходьте в море, бо вони навздогін рушать не раніше наступного приливу, а що їм сюди ще 20 миль пливти, у вас до інтервалу припливу додасться ще дві години переваги, адже вони відрядять баркаси, а не кораблі, і далеко в море, особливо як зніметься вітер, вони не підуть". "Спасибі, – відповів я, – ви зробили мені велику послугу – як я можу віддячити вам?" "Сер, може це було б неправильно, – адже у вас немає доказів, що я кажу правду. Ось що я запропоную: я служу на англійському кораблі, на якому мені заборгували платню за 19 місяців, а моєму товаришеві з Голландії заборгували за сім місяців. Якщо ви обіцяєте виплатити нам обом ці заборговані гроші, ми поїдемо з вами, якщо ви не знайдете підстав для компенсації, ми не наполягатимемо, коли ви переконаєтеся, що ми врятували ваш корабель і життя вам і всій команді, то вчините на свій розсуд".

Я охоче погодився на це і поспішив повернутися на корабель, захопивши з собою обох матросів. Не встиг я зійти на борт, як партнер вибіг мені назустріч на ют і радісно закричав: "Ми зупинили течу, ми зупинили течу!" "Невже?! , – вигукнув я. – Дяка Богу! Тоді негайно підіймайте якір!" "Ми відпливаємо?" – здивувався він. – Що сталося?" "Не питайте зараз, – відказав я. – Всі до роботи і хутко підіймайте якір!" Він здивувався, але капітана гукнув, і той наказав знятися з якоря, і ми, користуючись бризом, вийшли в море, хоча не було ще повного припливу. Тоді я запросив партнера до себе в каюту і все йому докладно розповів. Після цього я запросив своїх нових знайомих, і вони доповнили решту. На ці розмови ми витратили багато часу, аж тут до каюти прийшов матрос від капітана, який повідомляв, що нас переслідують п'ять шлюпів чи човнів з матросами. "Гаразд, – сказав я, – отож це все правда". Я скликав усю команду на облавок і пояснив, що є план захоплення судна, тому що нас вважають піратами, і

запитав, чи всі матроси за нас. І всі вони один за одним сказали, що ладні покласти свої життя за нас. Тоді я спитав капітана, яка, на його думку, найкраща диспозиція, аби дати відсіч переслідникам, тому що я вирішив битися до кінця. Він одразу порадив спершу втримувати їх на дистанції гарматного пострілу, потім за допомогою малої вогнепальної зброї спробувати запобігти абордажу, ну а як це не спрацює – вдамося до рукопашного бою, бо схоже, що засобів для тарану в них нема.

Гармаш тим часом одержав наказ встановити дві гармати, щоб боронити носову частину й стернову, звільнити облявок і зарядити гармати мушкетними кулями та ще чим-небудь – на зразок картечі. Так ми готувалися до бою, але в той же час відходили з ходовим вітром далі в море, стежачи на відстані за п'ятьма баркасами, які переслідували нас на всіх вітрилах, що в них були. В прозору трубу ми бачили, що попереду вирвалися на дві ліги два перші англійські баркаси, котрі вже майже наздоганяли нас; тоді ми дали холостий постріл з гармати і підняли білий прапор на знак того, що ми бажаємо розпочати переговори, але вони не звернули на це жодної уваги і продовжували гнатися за нами, поки не підійшли на відстань пострілу. Тоді ми прибрали білий прапор, бо нам не відповідали, і підняли червоний, а потім знову вистрілили в них вже картеччю. Але і це не подіяло; вони продовжували тіснити нас і підійшли вже на відстань, коли ми могли говорити до них у рупій, – ми попросили їх триматися подалі.

Дарма: вони не зупинялись і спробували зайти з корми, щоб взяти нас на абордаж; зрозумівши їхній намір і зваживши на підкріплення, що наближалось, я звелів розвернути корабель до них бортом, і ми відразу пальнули в них з п'ятьох гармат, при чому одним ядром знесло корму останнього баркасу і там матросам довелося спустити вітрила й перебратися на ніс, аби човен не затонув, – їм про бій вже не йшлося. Проте перший човен лаштувався до бою, і ми вирішили зосередити на ньому вогонь. Тим часом три баркаси підпливли до підбитого човна й почали знімати з нього людей. Ми знову звернулися через рупій до першого баркасу й запропонували мирові перемовини, щоб з'ясувати, що вони хочуть, однак відповідь не надійшла, а сам баркас підійшов під корму. Тоді наш меткий гармаш садонув у нього з трьох кормових гармат, але не влучив, і матроси в баркасі почали кричати, вимахувати картузами й приготувались до абордажу. Гармаш швидко зарядив гармати вдруге й вистрілив: одне ядро трапило не в корпус човна, а в матросів, завдавши нападникам великих втрат. Ми знову розвернулися на чверть румба і вистрілили, достоту розтрощивши баркас – стерно і частину корми просто знесло, а матроси попускали вітрила й у них почалася паніка. На довершення гармаш зробив по них ще два постріли: важко сказати, куди він влучив, але човен почав тонути й деякі матроси вже бовтались у воді; тоді я наказав спустити півбаркас і врятувати, кого вдасться, та підняти негайно на борт, бо на підході вже були інші баркаси. Наші матроси виконали наказ і підібрали трьох осіб, що один з них вже тонув, і ми заледве врятували його. Щойно вони ступили на борт, ми розпустили всі вітрила й пішли далі в море, а човни переслідників, наблизившись до знищеного баркасу, вирішили відмовитися від погоні.

Позбувшись таким чином небезпеки, що була, попри моє нерозуміння її причин, більшою, ніж спочатку гадалося, я вирішив, що слід змінити курс, аби ніхто не здогадався, куди ми йдемо, і ми попрямували у відкрите море на схід, подалі від звичайного маршруту європейських суден, які прямують до Китаю чи взагалі цього регіону за контрактом європейських держав. Вже у відкритому морі ми стали на мову з двома моряками, аби з'ясувати причини нападу, і голландець підтвердив гармашеві історію про те, що продавець був звичайним злодієм, який викрав судно і втік на ньому, що капітана (він сказав, але я забув його ім'я) і ще трьох його підлеглих підступно вбили тубільці на малаккському березі, про те як цей голландець іще з чотирма моряками блукали довгий час у лісі, доки не вдалося йому втекти й допливти до голландського судна, котре йшло з Китаю й котрому довелося стати на якор неподалік від берега; з корабля послали шлюп на берег по прісну воду, але голландець не наважився вийти до човна у цьому місці, але коли той відплив трохи далі, аби набрати води, голландець поплив йому назустріч і його підібрали.

Далі він розповів нам, як він дістався до Батавії й зустрів там двох матросів з цього самого корабля; вони відділилися від своїх товаришів, покинувши їх у дорозі, і тепер повідомили, що ланець, який втік з кораблем, продав його в Бенгалії зграї піратів, які тепер розбійничають на ньому і захопили вже один англійський і два голландських корабля з багатим вантажем.

Ми зрозуміли, що остання частина розповіді безпосередньо стосується нас, хоча ми знали, що це неправда. Як слушно сказав мій партнер, якби ми таки потрапили їм до рук і вони за нас узялися, ми б себе не оборонили і годі було сподіватися тоді на гарний кінець, тим більше, що наші звинувачувані – це й наші судді, а розгнівані судді ладні на все. Тому, на його думку, нам слід зараз же повернутися до Бенгалії, у той самий порт, звідки ми вийшли, нікуди дорогою не заходячи, бо маємо повну можливість довести, що нас не було на кораблі, коли він прийшов у Бенгальську затоку, – і де ми купили його, і в кого. А якщо дійде до суду, то має відбутися справедливий процес, а не так, що нас повісять, а потім розбиратимуться.

Я спочатку погоджувався з ним, але після глибшого роздуму сказав йому, що, на мою гадку, нам надто ризиковано вертатися до Бенгалії, тому що ми перебували на протилежному боці Молуккської протоки і, якщо про нас усіх сповіщено, можна очікувати перехоплення судна, – тоді нас як утікачів ніщо не врятує. Я поцікавився також думкою англійського моряка: він сказав, що дотримується такого самого погляду й вважає, що нас схоплять.

Мій партнер і решта команди перелякались, і ми вирішили прямувати на Тонкін, а звідти – до Китаю, та при нагоді спекатися судна й повернутися на якомусь іншому судні. Цей вибір здався усім найліпшим з погляду безпеки, і ми взяли курс на noord-noord-oost, тримаючись на відстані 50 ліг від звичайних морських шляхів на схід. Проте були в цьому й свої незручності: по-перше, коли ми віддалилися від берега, вітер став постійно супротивним, – це, власне, пасатні вітри, які дмуть або зі сходу або з noord-noord-oost, як у нас кажуть, ; це затягувало подорож, а запасів харчів у нас було небагато.

Існувала також небезпека, що англійські й голландські кораблі, що їхні човни нас переслідували, випередять наше судно або повідомлять інформацію на інше судно, яке йтиме на Китай, і воно приєднається до переслідування.

Мушу визнати, мені було непереливки, і, беручи на увагу втечу від баркасів, я вважав, що перебуваю в такій небезпечній скруті, якої мені ще досі не випадало, бо хоч і влізав я в клопітне діло, мене ж ніхто не переслідував як злодія, ніколи я не вчиняв ні одного ганебного вчинку, тим паче злодійства. Якщо й були в мене вороги, то це передусім я сам, а тут така лиха година: мою невинність неможливо довести, і якщо мене схоплять, то обтяжать найбільшою провиною. Усе це й нашттовхувало мене на думку про втечу, хоча куди, в який порт тікати, я не знав. Мій партнер увесь час намагався підбадьорити мене й постійно розповідав то про той порт, то про інший, – про Кохинхіну, Тонкінську затоку, з подальшим курсом на Макао, де осіло багато європейських родин, особливо ченців-місіонерів, які зупинялись там на шляху до Китаю.

Отуди ми й подалися: шлях був довгий і тяжкий, харчів обмаль, але якось рано вранці ми побачили берег; зважаючи на наші останні злигоди, ми вирішили увійти в гирло маленької річки, котра була, однак, достатньо глибока, та розвідати суходолом чи на пинасі, які ще були кораблі в поблизьких портах. Цей крок нас врятував: відразу ми не побачили європейських кораблів у Тонкінській затоці, але наступного ранку зайшло два голландських судна, а третє, без розпізнавального прапора, – ми гадали, що воно теж було голландським, – пройшло лише у двох лігах від нас, прямуючи до берегів Китаю, у тому ж напрямі проти вечора пропливло два англійських кораблі; у такий спосіб ми побачили, що скрізь довкола нас – вороги.

Місцевість, де ми наразі знаходилися, була дика, варварська, населення займалося крадіжками; ми від них ні на що не розраховували, хіба що купили харчі, а решта нас не обходила, хоча інколи ми ледве втримувалися, аби не дати їм відкоша.

Ми стояли на річечці за кілька ліг від північної межі краю, човном добиралися на північний схід до берега Тонкінської затоки. Під час цих плавань ми й виявили наших ворогів: люди прибережжя вирізнялися особливим варварством серед місцевого населення. У них була така звичка: якщо біля їхнього берега розбивалося судно, вони команду й пасажирів брали в полон або обертали на рабів. Незабаром нам випала нагода переконатися, що таке їхня гостинність. Ось як це сталося.

Я вже згадував, що в морі в нашого судна з'явилася течя, й ми не могли її знайти, і сталось так, що несподівано вона припинилася напередодні погоні за нами голландських та англійських кораблів у Сіамської бухті. А що судно все-таки виявилось не дуже надійним, то, маючи час, вирішили витягти його на берег, почистити дно й пошукати течу. Для цього ми все, що можна було, включно з гарматами, перенесли на один бік, аби нахилити судно й подивитись на дно, проте трохи ще подумали й вирішили на сухе не витягати, бо й місця підходящого не було.

Розділ XII. Спритність теслі

Тубільці ніколи нічого подібного не бачили й повиходили на берег подивитися на дивогляд; побачивши перехилене судно, що зближувалося до берега, і не помітивши нашу команду, яка працювала на піднімних площинках і на човнах з протилежного від глядачів боку, виснували, що покинуте судно викинуло на мілізну. Прийшовши до такого висновку, вони за дві-три години припливли на 10-12 великих човнах по 8-10 душ у човні, намагаючись видертися на судно й програбувати його, а якби ще й нас там знайшли, то забрали б у рабство.

Коли вони підпливли й почали веслувати довкола, то побачила, що ми всі працюємо з протилежного боку, аби полагодити дно й борт, вичистити й вишарудити обшивку, як це зазвичай роблять моряки. Вони стояли й дивились на нас, а ми, трохи здивовані, не могли збагнути, що їм треба, але про всяк випадок дехто з нас видряпався на судно, аби подати решті зброю й набої, щоб боронитися у разі нападу. Так воно й сталося: тубільці порадилися з чверть години й нібито виснували, що корабель і справді розбився, а ми намагаємося його врятувати й самі рятуємось на човнах, а роздавання зброї вони потрактували, як вивантаження товарів. На цій підставі вони вирішили, що ми належимо їм, і наскочили на нашу команду зі зброєю в руках.

Наші всі перелякались, бо позиція для бою була невигідна, й почали гукати до нас і питати, що робити. Я скомандував нашим людям відразу опустити площинки й видертися на борт по обшивці, а тим, що були на човнах, обійти навкруги і також зійти на борт. Матроси на облавку докладали тим часом усіх зусиль, аби вирівняти корабель, але не встигли вони виконати наказ, як кохинхінці наздогнали наш баркас, узяли його на абордаж та почали хапати й забирати в полон матросів.

Першим вони вхопили англійського матроса; цей здоровега мав мушкет, проте він не стріляв, а наче дурень, поклав його на дно човна. Однак виявилось, що він знає свою справу не гірше за мене, бо голіруч ухопив нападника, перетягнув його в наш човен і тут, схопивши за вуха, з такою силою гепнув головою об планшир, що той врізав дуба. Тим часом голландець, який стояв поруч, підняв мушкет і взявся навсібіч гамселити прикладом, ще й так вдало, що поклав п'ятьох тубільців, які намагалися залізти в наш човен. Проте дати відсіч тридцятьом-сорока дикунам здавалось понад силу: вони безбоязко – не усвідомлюючи небезпеки – вдиралися в наш баркас із п'ятьма оборонцями, але наступна кумедна пригода подарувала нашим цілковиту перемогу.

Наш тесляр сама збирався шарудити обшивку корабля і заливати щілини смолою; для цього він приніс у човен два казани – один з киплячою смолою, а другий – з киплячим клеєм, салом і оливою, і, звичайно, коряк, який використовують для роботи корабельні теслі, а його помічник захопив з собою шполик. Двоє ворогів залізли в носову частину баркасу, де саме стояв помічник, який відразу почастував їх повнісіньким коряком смоли, тож ошпарені напівголі дикуни ревли, як бики, і обсмалені, пострібали в море. Тесля, побачивши це, закричав: "Чудово, Джеку, наддай ще!", а тоді вони узялися хапати ганчір'я, мочати його в казан із смолою та жбурляти в

човни нападників. Усі дикуни в трьох човнах так нещадно попеклися й зняли такий лемент, що я страшнішого ніколи в житті не чув. Від болю кричать усі люди, але крики в кожного народу різні, як різна і їхня мова. Я не годен описати зойки цих істот, але радше це було виття. Так, пригадую, вили вовки у лісі на окраїні Лангедоку.

Це вперше мене так втішила перемога, і не тому, що, зважаючи на розмір небезпеки, вона була несподіваною, а тому, що не пролилася кров, за винятком отого дикуна, що його моряк, на жаль, мав убити голіруч. Може це й справедливо, бо необхідно (в природі не буває необхідного переступу), але я вважав саму подію прикрою, тому що йдеться про потребу вбивати такі самі істоти, як і ми, задля порятунку власного життя. Я й досі так думаю, і радше прийму муки, ніж відберу життя в найгіршої людини, котра завдає мені страждань. Гадаю, що такої ж думки дотримуються всі ті люди, котрим випало чимало випробувань на життєвій ниві.

Але повернімося до нашої розповіді. Увесь цей час ми з партнером віддавали накази матросам на облавку, і нам таки вдалося вирівняти корабель на воді та розташувати гармати по місцях. Тоді гармаш попросив баркас трохи взяти убік, аби відкрити поле обстрілу. У відповідь я заборонив йому стріляти, заявивши, що тесля впорається й без нього, та наказав коку наварити ще казан смоли. Проте відсіч настільки перепудила ворогів, що вдруге вони вже не полізли, а дикуни на човнах, що були ще далеко, побачили, що корабель вільно гойдається на хвилях, і зрозуміли свою помилку та відмовилися від своїх планів.

Так завершилося для нас це веселе побойовище. За два дні до того ми встигли поповнити запаси харчів, – рис, коріння, хліб, шістнадцять свиней, – ми, попри все, вирішили продовжити наш рейс, тому що наступного дня цих лобуряк може виявитися стільки, що одного казана гарячої смоли на всіх не вистачить. Тож ми все повантажили на судно ввечері, а вранці були готові рушати; під ту пору ми стояли на якорі на певній відстані від берега, що – при появі ворога – було зручно і для оборони, і для початку руху.

Наступного дня ми завершили роботи на облавку й засмолили усі шпари й нарешті розпустили вітрила. Можна було б піти то Тонкінської затоки та подивитися, які там стоять голландські кораблі, але ж там не вдалося б стати на якір, бо раніше в тому напрямку вже пройшли кораблі, й тому ми подалися на північний схід до острова Формоза, так само боючис зустрітися з голландським чи англійським торговим судном, як голландська чи англійське торгове судно в Середземному морі боїться зустрітися з алжирським бойовим кораблем.

Отож у відкритому морі ми прямували на північний схід, ніби до Маніли або Філіппінських островів, аби не перестріти європейські судна, а тоді повернули на північ до широти 22 градуси 30 секунд й вийшли на Формозу, де стали на якір, щоб поповнити запаси води й харчів у тамтешніх чемних тубільців, котрі чесно виконували всі угоди та контракти на закупівлю. В інших народів такого нема; це, мабуть, залишкам місцевого християнства, насадженого тут голландським місіонером-протестантом. У своїх подорожах я неодноразово зустрічався з тим, що християнська релігія цивілізує людей,

змінює їхні манери, незалежно від того, наскільки довго ця віра в краї протримається.

Звідти ми подалися далі на північ, ідучи на однаковій відстані від китайського берега, доки не минули всі китайські порти, куди звичайно заходили європейські судна, бо якби вони нас там запопали, то все наше підприємство було б знищене. Досягши широти 30 градусів, ми вирішили зайти в найближчий торговий порт; коли до берега залишалось дві ліги, до нас під'їхав в човні старий португалець-лоцман, котрий зауважив європейське судно й вирішив запропонувати свої послуги. Ми зраділи й відразу взяли його на борт, і він, не чекаючи на залагодження домовленості, відіслав свій човен назад.

Мені здалось, що при цій нагоді можна побалакати зі старим і попросити його провести нас туди, куди ми хочемо. Я почав говорити про Нанкінську затоку на крайній півночі китайського узбережжя. Старий відповів, що добре знає Нанкінську затоку, але, усміхаючись, поцікавився, чим ми там займатимемось. Я сказав, що ми хочемо випродати наш крам і придбати китайські товари, бавовняні тканини, сирий і тканий шовк тощо, а потім цим же шляхом повернемось назад. Він сказав, що найкраще стати в Макао, бо там і опіумний ринок величезний, і китайський крам можна придбати так само дешево, як у Нанкіні.

Чванькуватого і самовпевненого діда перервати було неможливо, але я все-таки спробував йому пояснити, що ми не тільки крамарі, але й джентльмени й хочемо ще побачити величезне місто Пекін та славетний двір китайського монарха. "Тоді вам треба до Нінбо, - сказав старий. - там у море впадає річка, і ви великим каналом пройдете проти води п'ять ліг. Цей канал - судохідна водотока, що проходить через центр величезної китайської імперії, перетинає усі річки та чималі гори за допомогою систем шлюзів і веде до Пекіна. Його довжина - близько двохсот сімдесяти ліг".

"Гаразд, - сказав я, - то вже не наш клопіт. Головне - проведіть нас до Нанкіну, звідки ми вже зможемо дістатися до Пекіну". Він відповів, що, звичайно, може, і що великий голландський корабель нещодавно пішов туди. Ця звістка трохи збентежила мене: голландські кораблі стали для нас тепер кошмаром, і нам ліпше зустрітися з дияволом, аби тільки не дуже страшним, бо були впевнені, що голландський корабель погубить нас, - битися з ним ми не в стані, бо всі торгові судна в цій стороні й тоннажність мають більше, і озброєні краще.

Помітивши моє замішання на згадку про той корабель, старий сказав: "Пане, вам нема чого боятися голландців, адже вони зараз із вами не воюють". "Справді, - відповів я; - але бозна, на що здатні люди, коли вони недосяжні для закону". "Ви ж не пірати, то чого вам боятися? Звичайно, вони не чіпатимуть мирних купців". При цих словах я вже не міг приховати своє хвилювання, і португалець його зауважив.

"Сер, - сказав він, - мої слова ніби збентежили вас. Ви самі вирішуйте, куди вам краще йти, а я прислужусь вам, чим зможу". "Розумієте, синьйоре, - я йому на те, - сам ще не знаю, куди саме прямувати, ще й ви оце розповіли про піратів, а нам з ними зустрічатися не випадає, бо можливості в нас обмежені й команда невелика".

"Не хвилюйтесь, - заспокоїв він мене, - у нас тут років із п'ятнадцять не було

піратів. Оце всього лише й сталося, що в сіамської бухті місяць тому, але судно, кажуть, невеличке й подалось воно на південь. Судно не будувалося як каперське, а захопили його свої ж ланці, коли капітана з кількома матросами вбили малайзійці десь біля острова Суматра. "

"Як! – вигукнув я, вдаючи, що нічого не знаю про це, – вони вбили капітана?" "Ні, – відказав португалець, – я достеменно не знаю, що саме вони вбили капітана, але, оскільки вони втекли на кораблі, то це ж таки вони і зрадили капітана й віддали малайцям, які вбили його, можливо за їхньою намовою. "

"У такому разі, – сказав я, – вони заслуговують на кару смерті так, ніби вони вбили його власноруч. " "Атож, – погодився старий, – вони своє матимуть, якщо зустрінуться з англійським або голландським кораблем, бо всі капітани узгодили між собою не милувати негідників, коли ті потраплять їм до рук". – "Однак, за вашим словом, пірат пішов з цих морів, як же вони можуть зустрітися з ним?" "А вони і не розраховують на це, проте, пірата, як я сказав, упізнали в гирлі Камбоджі голландські матроси, які служили на ньому і були покинуті бунтівниками на березі; кілька англійських і голландських кораблів, що стояли в річці, мало не зловили пірата. Якби човни, послані за ним, вчасно отримали підтримку, його б схопили, але перш, ніж надійшла підмога, він встиг потопити їх і втік. Тепер всім судам дано точний опис пірата, і його впізнають скрізь, і вже, звичайно, не помилують ні капітана, ні матросів: негідників почеплять на реї".

"Як! – вигукнув я, – не вислухавши їх? Спочатку повісять, а потім будуть судити?" "Сер, – відповідав лоцман, – з такими мерзотниками не варто церемонитися, – зв'язати їх спинами та й – за борт. Це все, на що вони заслуговують".

Я розумів, що старий у моїй владі і не може завдати нам шкоди, – тому я відверто заявив йому: "Саме з цієї причини, сеньйор, я і хочу, щоб ви провели нас в Нанкін, а не в Макао або в якийсь інший порт, куди заходять англійські чи голландські кораблі, бо хочу, аби ви знали, що капітани цих кораблів – самовпевнені нахаби, які не виконують ні Божих ні людських законів, і, погано розуміючи свої обов'язки, самі стають вбивцями, гадаючи, ніби карають злочинців, ображають людей, на яких зведено безпідставне обвинувачення, і розглядають справи без будь-якого розслідування. Можливо, саме мені судилось притягти їх до відповідальності й довести, що з людиною не можна поводитися як із злочинцем, поки скоєння нею злочину не доведено з усією очевидністю". І тут я розповів йому, що атакували вони наш корабель, і про те, як відбувався бій з їхніми човнами, як вони підступно і нерозумно поводитись. Виклав йому історію купівлі судна, і що при цьому робили голландці. Пояснив, чому мені здається правдоподібною історія про вбивство малайцями капітана і подальшу втечу на кораблі. А далі – то вже їхня зумисна вигадка про піратів; їм спочатку треба було в усьому переконатися, а потім вчиняти несподіваний напад, що змусило нас дати відсіч. Кров убитих під час атаки буде на їхніх руках.

Старий був достоту вражений моєю оповіддю і сказав, що ми маємо рацію, вирішивши піти на північ. Він також порадив продати корабель у Китаї, що легко там

зробити, й придбати чи побудувати новий корабель. Та додав, що новий корабель, може, буде не такий гарний, але він зможе доправити вас із краєм назад до Бенгалії чи куди ми ще захочемо.

Я відповів, що скористаюсь його порадою, коли в якомусь порту зможу підшукати собі нове судно й продати це. Він натовість пояснив, що покупців у Нанкіні вдосталь, а повернутися можна в китайській джонці, і він подбає і про покупців, і про продавців.

"Але пане, – сказав я, – виходить, вони дуже добре знають це судно, і я з усією цією справою міг би завдати страшного клопоту чесним, безневинним людям, бо щойно хтось упізнає його, їм будуть непереливки – їх зможуть просто повбивати". "Я подбаю, – відказав він, – аби цього не сталося, тому що я знаю всіх тих капітанів і ще побачу їх, як вони тут з'являтимуться, тож і зможу до ладу витлумачити, що перші втікачі на кораблі не конче стали піратами і що ви, купуючи його, про все тоте не знали, – принаймні надалі вони зможуть зважити на всі ці обставини".

"Пане, – звернувся я до лоцмана, – ви можете передати їм мого листа?" "Авжеж, – погодився він, – якщо ви власноруч письмово засвідчите, що його писали саме ви, а не сам я все вигадав". Я відповів, що готовий це зробити; узявши ручку, атрамент і папір, я докладно написав і про баркаси, і про вигадані приводи, і про підступні зазіхання, а закінчив осудом капітанів за їхню ганебну поведінку, та додав, що якщо мені випаде зустріти їх колись в Англії, вони дорого за все заплатять, бо я сподіваюсь що закони моєї країни ще будуть чинні на час мого повернення.

Старий лоцман кілька разів перечитав написане, щоразу запитуючи, чи все так насправді й було. Щоразу я відповідав, що стоятиму на цьому до кінця й сподіваюсь колись їм за все відплатити. Проте згодом лоцманові не випала нагода доправити листа, бо він до нас більше не повернувся.

Доки ми з ним усе це обговорювали, судно пливло собі до Нанкіна, і за тринадцять днів ми стали на якор у південно-західній частині Нанкінської затоки, де я при нагоді збагнув, що нас випередили два голландські судна й цього разу я потраплю їм до рук. У такій притузі я порадився з партнером, який теж розгубився, – наразі він краще почувався б десь на березі. Я краще панував над собою й спитав старого лоцмана, чи нема поблизу гавані чи порту, де можна стати й спокійно торгувати з китайцями, не побоюючись нападу ворогів.

Він відповів, що за сорок дві ліги на південь є невеличкий порт Квінчан, де зазвичай швартуються місіонери з Макао, який прагнуть донести християнство до китайців, а європейські кораблі там не стають. Якщо я вирішу піду туди, то треба потім поміркувати, в якому напрямі рушати на березі. Порт цей не комерційний, проте інколи там влаштовують ярмарок, на який приїздить японські крамарі по китайський крам.

Отож, ми поклали пливти до цього порту; може, я його не зовсім правильно називаю, бо я цю назву разом з іншими записував до кишенькового нотатника, котрий під час однієї пригоди – потрапив у воду. Пригадую лишень, що китайські крамарі, з котрими ми листувалися, називали його не так, як португальський лоцман, який промовляв *Квінчан*. У кожному разі наступного дня ми знялися з якоря; на цій стоянці

ми тільки двічі зіходили на берег по свіжу воду, і в обох випадках тубільці ставилися до нас добре й пропонували нам до закупівлі найрізноманітніші харчі – різні рослини, коріння, чай, рис, навіть птахів.

Через супротивний вітер на дорогу пішло п'ять діб, але ніхто не нарікав. Ми з партнером особливо зраділи, бо тепер, на березі, можна буде все випродати хоч за якусь ціну, аби більше не повертатись на борт нещасливого судна. Мушу визнати, що ніщо в світі так не пригнічує людину, як постійний страх. Влучно сказано у Святому Письмі: "Хто людей боїться, той у сильце попаде"^[7]; це вже не життя, бо ні про що інше людина вже думати не може, – в неї нема спочину, притуплюються інстинкти, пропадає природна снага, яка підтримує людину в будь-якій притузі.

Страх також діє на уяву й перебільшує кожен небезпеку, і капітани англійських і голландських кораблів малювалися нам людьми, нездатними прислухатися до розуму і відрізнити порядних людей від негідників, між умисною вигадкою на порожньому місці та справжньою оповіддю про перебіг подорожі й задум, тому що ми ж тисячу разів могли б переконати людину зі здоровим глуздом, що ми не пірату, бо ось наш крам на борту, ось наш курс – ми ні від кого не ховались, заходили в такі й такі порти, та й просто взяти до уваги чисельність команди, кількість зброї, обмеженість амуніції, малий запас харчів, – усе це разом будь-кого переконало б, що ми не пірати. Опіум та інші товари доводили, що судно наше йшло з Бенгалії. Голландці, які нібито мали список усіх членів команди, могли б пересвідчитись, що на борту мішаний склад з англійців, португальців, індіанців і лише двох голландців. Ці та інші подробиці простісінько переконали б будь-якого капітана, котрий запопав би нас, що ми не пірати.

Але страх – сліпе й безглузде сильне відчуття – скеровував наші думки в інший бік і заморочував нас, малював нам тисячі неймовірних картин. Ми спочатку уявляли (як нам усі й казали), буцім англійські і голландські кораблі, особливо голландські, настільки озлоблені піратством, передусім затопленням човнів і втечею, що розправляться з нами, не слухаючи ніяких наших доказів. Ми й справді уявляли собі, ніби в них було стільки даних, що ми пірати: по-перше, те саме судно, відоме тим, які побували на ньому, і, по-друге, коли на камбоджійській річці нас попередили, що вони збираються влаштувати нам огляд, ми дали відсіч їхнім човнам і втекли.

Зрозуміло: їх влаштовувало думати, ніби ми пірати, а нас влаштовувала протилежна думка. Згодом мені вже доводилось казати, що я вчасно розставив би все по своїх місцях, якби ми тоді помінялися місцями і без жодного докору сумління порізав би всю команду на дрібні кавалки, не роблячи собі клопоту з їхніх доказів.

Хай там що, але так ми тоді собі це уявляли, і ми щоночі бачили з партнером уві сні пута, нок-рею, боротьбу, полон, убивства навзаєм, а однієї ночі уві сні я бачив, як голландці пішли на абордаж і як я убив одного їхнього матроса, і настільки сильною була ця з'ява, що я щосили вгатив у стінку своєї каюти й поранив руку, зламав собі кісточки й звередив шкіру, через що й прокинувся. Я навіть побоювався, що втрачу два пальці...

Іншим разом наснився кошмар, який міг би статись, якби ми втрапили їм до рук, і що голландці могли б повторити з нами тортурування й масове вбивство, як на острові Амбон, ще й катуваннями могли б видобути в когось із наших визнання неіснуючої власної провини та потрактувати усіх нас як піратів та вже на цій підставі стратити, а все для того, щоб заволодіти нашим судном і вантажем, що коштували чотири-п'ять тисяч фунтів.

Ті самі думки вдень і вночі мучили мене й мого партнера; тоді ми не думали над тим, що капітани кораблів не мали права так поводитись, тому що, якби ми здалися в полон, вони не змогли б ні вбити, ні катувати нас, бо відповідали б за такі дії за законом, повернувшись додому. Але розради це мені не давало: якби вони заподіяли нам лихо, що нам з того, що їх притягли б потім до відповідальності, або якби вони нас спочатку вбили, то яка сатисфакція для нас у тому, що їх покарають після повернення на батьківщину?

Тут я повинен розповісти про свої роздуми щодо ситуацій, в які я потрапляв: як тяжко було прожити сорок років у злигодах, перш ніж я потрапив до порту чи раю, до якого тяжіють усі люди, тобто туди, де я мав і відпочинок, і достатток, а тоді знов обрати доволі сумний шлях, – людина, і котра мала зазнати стількох небезпек замолоду, тепер на схилі віку загрожувала шибениця, вигнання за казна-які злочини у місці, де безневинність нікого не захищає.

Такі роздуми конче звертають на релігійний лад: я вбачав у цьому втручання провидіння і мав йому підкоритися; я згрішив не проти людей, а проти свого Творця; треба було в своєму житті знайти ті злочини, через які мене карає провидіння; цьому не можна опиратися, як годі опиратися аварії корабля, якщо Бог вже насилає таке лихо.

В таких випадках має прокидатися природна мужність і треба швидко зважуватись на щось, аби вас не знищила купа негідників; краще потрапити до рук дикунам-людоджерам, котрі залюбки поласували б мною, ніж до лютих нелюдів, які піддаватимуть вас тортурам і знущанням. Якщо йдеться про дикунів, то я радше загинув би у боротьбі... то чому б і тепер так не вчинити, коли мені загрожує полон у таких людей? Треба віддати дикунам належне: вони спочатку вбивають свою жертву, як ми вбиваємо бичка, а потім її їдять; натомість ці люди мають чимало способів катувати людину, не вбиваючи її.

Коли мене обсідали такі думки, мене усього лихоманило, ніби я насправду бився з ворогом: кров моя кипіла, очі блищали. Я не бажав жалю до себе: якщо не стане снаги чинити опір, я висаджу корабель, і ворогові однаково не матиме, чим поживитися.

Розділ XIII. Прибуття в Китай

Що більше ці тривоги гнітили нас у відкритому морі, тим більша була наша радість, коли ми опинились на березі. Мій партнер розповів, що йому наснилося, ніби йому треба на плечах винести на вершину пагорба величезний тягар, але раптом відчув, що

сили покидають його, однак у цей момент з'явився португальський лоцман і зняв тягар, пагорб зник і земля стала рівна і гладка. Та й справді, ми всі були схожі на людей, яким зняли тягар з плечей. Мені також відлягло від серця: вся команда вирішила більше на цей корабель не повертатись.

На березі старий лоцман, з яким ми заприятелювали, допоміг нам найняти квартиру і склад для нашого краму. Це була хатина з більшою прибудовою, оточеною палісадом від злодюжок, яких у цьому краї було чимало. Магістратура дозволила нам тримати охорону: біля дверей з невеликим списом стояв на варті солдат, якому ми давали пінту рису й давали монету вартістю три пенси на день, аби наш крам ніхто не чіпав.

Тутешній ярмарок нещодавно завершився, але ми на річці знайшли три-чотири джонки й два японські судна з крамом, придбаним у Китаї, – вони залишились, бо в крамарів були ще справи на березі.

Крім того, наш старий лоцман-португалець познайомив нас з трьома католицькими місіонерами, які від певного часу проживали в місті, наverting людей на християнство. Здається, їм не дуже велося, і результати їхньої діяльності були жалюгідні. Одним з місіонерів був француз отець Симон, веселун, гарної вдачі й приємний співрозмовник, – не такий поважний і статечний, як інші двоє – португалець і генуезець, а радше товариський і приятель. Португалець і генуезець були стримані й суворі та поважно трактували власну роботу, яка полягала в тому, щоб при кожній нагоді бесідувати з людьми й залазити їм у душу. Ми часто їли й пили разом із місіонерами; і хоча навернення, як вони це називають, китайців на християнство далеке від того навернення, яке справді привело б поган до віри в Христа, бо вся справа обмежується називанням імені Христа, кількома молитвами до Діви Марії та її Сина мовою, котру тубільці не розуміли, покладанням на себе хреста тощо; однак треба визнати, що релігійники, котрих ми називаємо місіонерами, упевнені, що ці люди врятовуються і що вони є знаряддям цього порятунку, і задля цього вони не тільки рушають у важку подорож і наражаються на небезпеку, але й гинуть у чужій стороні, потерпають від жорстоких тортур в ім'я своєї справи. Проте неслухно було б з нашого боку, – що б ми не думали про їхню працю й те, як вони її робили, – не віддати належне завзяттю й самовідданості людей, які не шукали для себе ніякого зиску.

Але знову повертаюсь до своєї оповіді: схоже, що отець Симон мав їхати, за наказом голови місії, до Пекіна, де осідок китайського імператора, і чекав тільки на іншого священика, який мав прибути з Макао й супроводжувати його. Ми були заледве знайомі, але він узявся запрошувати мене їхати разом з ним, обіцяючи показати мені всі дива могутньої імперії і, між іншим, Пекін – найбільше місто в світі. "Це місто, – сказав він, – більше за ваш Лондон і наш Париж, разом узяті".

Пекін і справді величезне місто і в ньому багато людей, але я дивився на все ще й очима інших людей, про що докладніше переповім тоді, коли описуватиму саму подорож. Якось я обідав зі своїм ченцем чи місіонером, ми чудово разом бавили час, але я не виявляв особливого бажання їхати з ним, хоча він докладав усіх зусиль, аби переконати нас із партнером. "Отче Симоне, – звернувся до нього мій партнер, – нащо

ми вам там? Ви ж тямите, що ми єретики, котрих ви не любите й не дуже хочете знатися". А він на те: "Може, з часом ви станете добрими католиками, – я тут із поганами працюю, то й вас міг би повернути". "Гаразд, отче, – сказав я, – але ж ви увесь час читатимете нам проповіді". "Я вам не дошкулятиму, – відповів місіонер, – наша релігія не позбавляє нас гарних манер. До того ж, ми тут ніби земляки, хоч і на чужині; ви можете бути гугенотами, а я католик проте ми всі християни. Принаймні, ми всі джентльмени й цілком можемо знайти спільну мову". Ці слова його сподобались мені, й він почав нагадувати мені священника, котрого я залишив у Бразилії, хоча вдача у них була зовсім різна: далєбі в отця Симона не було неприпустимої легкодумності, але й не було щирого християнського завзяття, суворої побожності й відданості релігії, як у мого давнішого знайомого, про котрого я стільки розповів.

Місіонер постійно нагадував про себе, хоч ніби й не дуже наполягав на спільній подорожі, але в кожному разі нам попередньо потрібно було залагодити справи, тобто продати судно й крам, що було нелегко за відсутності тут активної торгівлі. Я вже подумував пливти до річки Киламі й міста Нанкін, але провидінні наразі почало активніше втручатися в наші справи, й тому я дедалі більше замислювався над тим, як усьому цьому врешті покласти край та повернутися додому, хоч і невідомо було, як саме це робити. Проте провидіння усе ж таки нам сприяло: старий португальський лоцман привів японського купця. Той купив весь наш опіум за добру ціну, заплативши частину своїми дрібними золотими монетами, а частину – зливками по 10-12 унцій. Поки ми продавали опіум, мені спало на думку, що японець міг би придбати й корабель, і я наказав перекладачеві перекласти йому цю пропозицію. Спершу купець лише стєнув плечима, але за кілька днів він прийшов до мене з одним місіонером у якості перекладача і запропонував мені наступне: він купив у нас велику кількість краму, не знаючи, що ми хочемо продати також судно, і тепер у нього не залишилося більше грошей, проте, якщо я погоджусь надати в його розпорядження екіпаж корабля, щоб дістатися до Японії, а звідти спорядити його на Філіппіни з новим вантажем, то фрахт він сплатить до виходу з японського порту в зворотній рейс, а після повернення знов до Японії – купить корабель. Я схильний був прийняти його пропозицію і навіть сам вирушити разом з ним, аби з Філіппінських островів потрапити в південні моря, ще й запитав японського купця, чи не підрядить він нас до тих островів і там же залишить. Він на це не погодився, тому що в такому разі його вантаж йому не окупиться, але він міг би висадити нас в Японії після повернення судна.

Я вже ладен був пристати на пропозицію й зійти на борт сам, проте розумніший за мене партнер відраяв мене, згадавши про всі можливі небезпеки, про підступність тамтешніх морів та жорстокість і зрадливість японців, а ще про іспанців на Філіппінах, які ще підступніші, зрадливіші й жорстокіші.

Отож нам слід було в першу чергу проконсультуватися з капітаном та його командою, чи готові вони йти в Японію. Доки тривали мої перемовини, парубок, якого небіж залишив мені до супроводу, втрутився й сказав, що подорож виглядає дуже добре, що з неї може бути чимала користь, і він був би радий, якби я дав свою згоду, а

якщо – ні, то він із мого дозволу сам поплив би купцем чи ще в якій якості, і як згодом ще за життя нам випаде зустрітися в Англії, він щиро розповість про свої успіхи чи мої також, якщо я захочу. Мені дуже не хотілося розлучатися з парубком, проте, беручи на увагу справді великі перспективи й та, що йому цілком може поталанити, я наважився його відпустити, проте попередив, що маю порадитися з партнером, і остаточну відповідь дам наступного дня.

Я обміркував усе з партнером, і той зробив дуже щедрю пропозицію: "Ви знаєте, що з кораблем нам не пощастило, і ми обоє більше не хочемо виходити на ньому в море, – тож якщо ваш стюард (так він назвав чоловіка) зважиться вирушити в рейс, я віддам йому свою частку власності на судно і дозволю з користю нею порядкувати, а якщо ми доживемо й зустрінемося в Англії й хлопцеві пощастить з його підприємством за кордоном, він відзвітує нам за зиск від використання половини фрахту, а другу половину залишить собі".

Якщо вже партнер, котрого, власне, парубок ніяк не обходив, зробив таку пропозицію, то і я не міг не вчинити так само, а що команда також зголосилася пливати з ним, ми віддали йому у власність половину корабля та взяли з нього письмове зобов'язання згодом прозвітувати за все, і той рушив до Японії.

Пунктуальний японський купець повівся з парубком чесно: захищав його в Японії й здобув йому дозвіл виходу на берег, чого останнім часом із європейцями не траплялося. Він пунктуально оплатив фрахт і вирядив парубка на Філіппіни з японським і китайським крамом та дав на допомогу свого суперкарго[8], котрий, після торгових операцій з іспанцями, закупив чимало європейських товарів та присмаки. Вантаж добре окупився, і тоді новий власник не схотів продавати судно. Купець завантажив корабель своїм крамом і дав грошей та коріння на продаж. Вантаж добре випродався в Манілі. Власник налагодив у порту потрібні зв'язки й здобув нові автентичні документи на судно, а манільський губернатор винайняв його на рейс до Акапулько в Америці й забезпечив дозволом швартуватися там, а відти – діставатися до Мексики й з усією командою будь-яким іспанським кораблем – до Європи. Парубок щасливо доплив до Акапулько й продав там судно. З грішми він суходолом дістався до Порто Белло й знайшов спосіб з усім скарбом потрапити на Я майку, а ще за вісім років він справжнім багатирем прибув до Англії.

А тепер знову про наші справи: віддаючи корабель і прощаючись із командою, нам довелось якось віддячити тим двом матросам, які вчасно попередили нас на річці Камбоджі про ворожі задуми. Вони й справді стали нам у великій пригоді й заслуговували тепер на винагороду від нас, хоча, поганці, й вони повірили брехням, ніби ми пірати, що втекли на кораблі; власне, вони прийшли до нас не стільки для того, щоб попередити нас, скільки для того, аби приєднатись до нас як піратів. Згодом один із них визнав, що насправді він просто хотів зайнятися розбишацтвом. Тим не менше, вони нам допомогли, і ми мали віддячити. Передусім ми видали недоплачену їм господарями платню, а понад це ми дали їм ще невелику суму золотом. Потім я призначив англійця гармашем, гармаша – другим помічником капітана та економом,

голландця – боцманом. Усім це припало до душі, й хоробрі хлопці та здібні моряки надалі добре нам служили.

І от ми – на китайському березі. Якщо я відчував себе покинутим край світу в Бенгалії, звідки міг за свої гроші багатьма способами дістатися додому, то як тепер я почувався, коли опинився на тисячу ліг далі та без найменшої надії на повернення?

Лишалось сподіватись на ярмарок, що мав відкритися через чотири місяці; ми зможемо тоді придбати місцевий крам та знайти китайські джонки з Тонкіну, які відвезуть нас із крамом, куди скажемо. Мене така перспектива влаштовувала, і я вирішив чекати; підозрюваних серед нас не було, й коли з'являться англійські чи голландські кораблі, ми також зможемо їх завантажити й взяти курс на Індію – поближче до дому.

У надії на це, ми вирішили чекати, а для розваги двічі чи тричі подорожували по країні. Спочатку ми здійснили десятиденну подорож до Нанкіна, бо це місто варто подивитися; кажуть, у ньому мільйон жителів, проте, я цьому не вірю. Місто має правильну забудову – прямі вулиці перетинаються під прямим кутом, – таке планування має великі переваги. Але коли я порівнюю вбоге населення цієї країни з європейцями, то їхній лад, спосіб життя, уряд, релігію, багатство і велич (як дехто це називає) здаються мені майже не вартими згадки у цій книжці та уваги майбутнього читача.

Цілком очевидно, що ми подивляємо велич, багатства, пишноту, церемонії, уряд, виробництво, торгівлю й звичаї цього люду не тому, що всі це дійсно гідне подиву, – просто на тлі варварства в цій частині світу, грубощів і неосвіченості ми не очікували побачити щось подібне. Бо інакше – хіба вони рівня європейським палацам і королівським будівлям в Європі? Чого варта китайська торгівля в порівнянні з комерцією Англії, Голландії, Франції та Іспанії? Що таке китайські міста в порівнянні з нашими стосовно багатства, могуті, зовнішньої краси, блиску меблів і нескінченного розмаю? Що таке китайські порти з кількома джонками й барками порівняно з нашою навігацією, торговими флотами, потужним військовими флотиліями? Лондон-сіті має більший обсяг торгівлі, ніж половина китайської імперії. Один англійський, голландський або французький вітрильник, озброєний вісімдесятьма гарматами, може знищити всі китайські плавзасоби. Але нас дивує їхнє багатство, торгівля, влада уряду та військова потуга, бо ми хоч і вважаємо їх як поган вищими за довколишніх дикунів, однаково на таке в них не сподівались.

Тільки через це їхня міць і велич постають нам у вигідному світлі, а насправді вони – ніщо; сказане про китайський флот стосується й китайської армії. Їхні збройні сили, хоча б вони зібралися на полі битви два мільйони воїнів, були б здатні лише спустошити країну і загинути з голоду. Вони не могли б взяти найменше фламандське фортифіковане містечко або подужати дисципліновану армію; одна лава німецьких кірасирів або один ескадрон французької кавалерії змусили б тікати всю китайську кінноту. Мільйон китайської піхоти не міг би протистояти одній вишикуваній до бою військовій частині, яка убезпечила себе від оточення, – хоча чисельна перевага й була б 20 до одного. Скажу без перебільшення, що 30. 000 німецьких або англійських

піхотинців і 10. 000 французьких кіннотників побили б до ноги всю китайську армію; так само ми перевершуємо їх у мистецтві зміцнення міст, облоги і оборони фортець.

У Китаї немає жодного укріпленого міста, яке протягом місяця витримало б облогу європейської армії, яка організує штурм при підтримці артилерії; всі китайські армії ніколи не здобули б Дюнкерк і за десять років, – хіба тільки заморою. Вони мають вогнепальну зброю, але володіють нею невправно, а китайський порох заслабкий. Китайське військо не має польового вишколу, погано володіє зброєю, не навчене наступати й втрачає витримку при відступі.

Кажу щиро, що після повернення додому мені було дивно чути те, що в нас пишуть про можуть, багатство, славу, пишноту й торгівлю китайців, бо, за моїми спостереженнями, китайці схожі на нікчемну юрбу або стовпище неосвічених брудних рабів, підвладних гідному їх уряду. І хоча я трохи відхиляюсь від плану своєї оповіді, мушу сказати, що якби Московію не відділяла від Китаю така відстань, а сама імперія московитів не була такою ж грубою, бездарною й погано керованою юрбою рабів, то московський цар легко вигнав би китайців з їхньої країни та загарбати її за одну кампанію. І якби цар (влада якого нині зростає і починає загрожувати світові) не нападав на войовничих шведів, а зосередив би свої зусилля на Китаї, жодна європейська держава не ставала б йому на заваді, і він вже був би китайським імператором і його не розбив би під Нарвою шведський король, чисельність війська якого в шість разів поступалися російським військам.

Подібно до військової потуги й величі китайців, їхня навігація, торгівля і землеробство дуже недосконалі в порівнянні з тим, чого досягли європейці; те саме можна сказати про їхні знання, освіту й науки, хоча у них є глобуси й деякі відомості з математики; вони вважають, ніби знають більше за інших, але варто вам тільки трохи ближче познайомитися з їхньою наукою, і ви переконаєтеся, наскільки обмежені їхні наймудріші вчені! Вони мало знають про рух небесних тіл, а прості люди в них настільки різюче неосвічені, що сонячне затемнення пояснюють нападом на сонце великого дракона, який викрадає світило, і по всій країні починають калатати в барабани й казанки, щоб відлякати чудовисько, як ми робимо, коли хочемо загнати у вулик рій бджіл!

Це єдиний такий відступ, який я зробив ув описі моїх подорожей, і більше такого не робитиму. Мене це безпосередньо не стосується й не є складником мого задуму; я хочу розповідати лише про неповторні блукання світом, різні дивозміни, про котрі ледве хто з моїх наступників почує; тому я особливо не зупинятимусь на описах видатних місць, пустельних країн і багатьох людей, котрі зустрілися мені, – подаватиму тільки те, що стосується моєї історії та висвітлення важливих ситуацій.

За моїми розрахунками, я наразі перебував майже в центрі Китаю – тридцять градусів північніше паралелі нашого повернення з Нанкіну. У моїх планах було побачити Пекін, про який мені багато розповідали, і отець Симон щодня приохочував мене до цього. Нарешті визначився день його від'їзду, бо прибув інший місіонер з Макао, з яким він мав їхати, і нам треба було вирішити остаточно – їдемо ми чи не

їдемо. Я переклав рішення на свого партнера, той зрештою відповів ствердно, і ми почали лаштуватися в дорогу.

З початком подорожі пощастило: нам дозволили приєднатися до почту одного мандарина, тобто такого собі віце-короля або чільника провінції, які тримають свій побут на пристойній стопі, приймають дорогою хвалу й шанобу від людей, які бідують за їхнього панування й зобов'язані постачати харчі для них і їхнього супроводу під час подорожі. Ми, власне, їхали разом із валкою мандарина, і хоча дорогою нам і нашим коням поживи не бракувало, за все доводилося платити за місцевою ринковою ціною економіві мандарина. Отож допущення до почту мандарина, хоча й було вираженням великої люб'язності стосовно нас, не було великою пільгою, особливо, якщо взяти до уваги, що таким же заступництвом користувалося ще тридцять мандрівників. Населення віддавало мандарину харчі безкоштовно, а він їх продавав нам за готівку.

Двадцять п'ять днів їхали ми до Пекіна по густо заселеній, але не вельми цивілізованій країні; рільництво, економіка й побут народу в жалюгідному стані, хоча китайці й пишаються своєю працьовитістю. Жалюгідним цей стан, звичайно, є для тих людей, котрі знають, яким може бути інше життя, як от у нас. Пиха цих бідолах незмірна, – її перевершує лише їхнє убогство, що подекуди поглиблює їхні злидні. Гадаю, голі американські дикуни щасливіші за нещасних китайців, бо, нічого не маючи, вони й не бажають нічого. Китайці ж пихаті й нахабні, хоча живуть як обідранці й ланці. Неймовірна погорда виражається в одязі й будівлях, в ганебних юрмах непотрібних слуг або рабів та в презирстві до решти світу.

Маю визнати, що мені приємніше було мандрувати в пустелях і пущах Великої Татарії, ніж тут, хоча місцеві дороги добре вимощені й доглянуті та зручні для подорожніх. Проте увесь час мені не трималася купи пихи, відчуття імперської погорди й зухвалість цих людей на тлі разючого примітиву й невігластва; нас з моїм другом, отцем Симоном, бавили прояви гордоти цих жебраків. Так, наприклад, лігах у десяти від Нанкіна ми минали будинок одного сільського пана, як його назвав отець Симон. Ми мали честь їхати поруч із цим паном протягом двох миль: верхи він мав вигляд Дон-Кіхота – така сама суміш бундючності й бідності.

У нього одяг був, як у Скарамуша якогось чи блазня: теліпаються рукава балахону з брудного ситцю, китички, прорізи й діри з усіх боків, а згори – камізелька з тафти, засмальцьована, як у м'ясника, – це свідчило про те, що мостивий пан задрипаний нечупара. Кінь у нього – жалюгідний, худий, голодний, кульгавий; в Англії за таку шкапу дають 30-40 шилінгів. За ним чимчикують два раби й поганяють бідну тварину; сам вершник тримав батіг у руці й завзято батожив коня по голові, а слуги так само наддавали ззаду. Отак він з десятима чи дванадцятьма слугами прямував з міста до себе в маєток за півліги. Ми рухалися поволі, попереду бовванів мостивий пан; коли після годинного перепочинку в ми проїжджали повз панський маєток, то побачили його вже біля дверей його будинку: він трапезував. Перед будинком був садок, але господаря він не затуляв, і схоже, що чим довше ми дивилися на нього, тим йому це було приємніше.

Він сидів під пальмето, що захищало голову від сонця згори і з півдня, але під деревом була ще й парасоля, що додавала місцині затишку. Огрядний пан розвалився у фотелі, а дві рабині подавали страви. Послуги ще двох рабинь здалися б в Європі абсолютно немислимыми: одна годувала пана з ложки, а друга знімала рештки їжі, що падали на бороду й тафтову камізельку, бо вельможний опецьок вважав для себе принизливим робити те, що навіть королі і монархи воліють робити самі, щоб не дозволити торкатися себе грубим пальцях слуг.

Я собі тільки подумав, до чого може дійти людська пиха, і як має гидувати цим звичайний смертний. Отак ми постояли й справили бідоласі приємність, що люди зупиняються, аби помилуватися його пишнотою, хоча насправді ми шкодували і зневажали його, – а тоді рушили далі до Пекіна. Лише отцеві Симону цікаво було залишитись і довідатись, чим же ласує сільський суддя. Гадаю, що англійський хорт такого не їв би: варений рис із чисницями в ньому, якась упольована дичина з зеленим перцем, ще з якоюсь місцевою рослинкою на зразок нашого імберця, але з запахом пижми й смаком муштарди, і все це разом подавалося зі шматком баранини, звареної в цій суміші. Оцим і ласував мостивий пан, у той час як четверо чи п'ятеро слуг трималися віддалік. Якщо вони харчувалися ще гірше (не беручи коріння до уваги), доїдаючи після пана, то їм справді було скрутно.

Щодо нашого мандарина, з яким ми подорожували, то йому віддавали королівську повагу; в дорозі він був оточений своїми можновладцями й такою пишнотою, що ми ледь могли розгледіти його здаля. Усе ж таки я помітив, що почет їхав на жалюгідних шкапа, не до пари нашим в'ючакам, хоча судити важко, бо коней вкривало різне спорядження, збруя та попони, й ми насилу могли розрізнити, худі вони чи ні, тому що бачили тільки їхню голову та ноги.

На серці в мене було легко, всі нещодавні негоди й турботи минули, ніяких клопотів наразі не було, і я насолоджувався подорожжю, котра минала без пригод, за винятком одного разу: коли ми брели через потічок, мій кінь упав і скинув мене у воду. Було неглибоко, але я викупався з голови до ніг. Я згадую про це, бо мій записник, де я занотовував власні імена, які хотів запам'ятати, намок і, на превеликий жаль, записи стали нерозбірливими, й тому я не можу відновити точну назву деяких місць, де побував під час цієї подорожі.

Аж ось ми прибули до Пекіна. Зі мною залишився тільки парубок, якого небіж призначив мені слугою, – він виявився досить надійним і спритним; у мого партнера теж був тільки один слуга, ніби його родич. Ще ми взяли з собою португальця-лоцмана, якому дуже хотілося побачити китайський двір, і заплатили за нього всі витрати в дорозі, бо він міг служити нам перекладачем – розумів місцеву мову, добре знав французьку і трохи англійську. Тобто, старий скрізь був нам у пригоді; ми щойно тиждень пробули в Пекіні, як він прийшов до нас і сміється. "Слухайте, сеньйоре англійцю, – сказав він, – є для вас приємна новина". "Це ж яка? Що може приємного статися в незнайомій країні?" – поцікавився я. "Однаково – вам радіти, а мені – сумувати", – відказав він ламаною англійською. "Чого ж це вам сумувати?" –

перепитав я. "Бо двадцять п'ять днів ми їхали сюди разом, – відказав він, – а тепер мені доведеться вертати самому, і як же я тоді дістанусь до свого порту без судна, без коня, без *ресипе*? " Його англійський волапюк ряснів португальськими слівцями, що нас вельми смішило тоді. Власне, він повідомив, що до міста прибув чималий караван московських і польських купців, які нині готуються за чотири-п'ять тижнів повернутися додому в Московію сухоходом. Він був упевнений, що ми скористаємося цією нагодою і поїдемо, залишивши його самого в Пекіні, аби він сам повертався до свого порту.

Визнаю щиро, що від радісної несподіванки я аж занімів, а тоді перепитав: "Відки ви знаєте? Чому ви впевнені, що це правда?" А він на те: "Уранці я зустрів одного з них – вірменина, давнього мого знайомого, – ви вірмен греками називаєте, – який прибув з Астрахані й збирався вже рушати до Тонкіну, але передумав і піде з караваном до Москви, а звідти спуститься Волгою до Астрахані". "Сеньйоре, – відповів я, – якщо я насправді зможу таким робом повернутися в Англію, то тільки від вас залежатиме, чи поїдете ви зі мною, чи схочете повернутися до Макао".

Відтак ми продовжили наші консультації з приводу подальших дій, порадилися з партнером, наскільки це відповідає його планам. Він відповів, що вчинить так, як вирішу я, бо так добре злагодив усе в Бенгалії й передав кошти й майно у надійні руки, що як тепер вдасться порядити купців, він придбає китайський тканий шовк і сирець і залюбки подасться в Англію, а вже звідти кораблями компанії повернеться в Бенгалію.

На цьому й стали та сказали португальцеві, що візьмемо на себе витрати, якщо він схоче їхати з нами до Москви чи й Англії, бо ми справді багато йому заборгували, тому що він прислужився нам і як лоцман у морі, і як брокер на березі, а те, що він привів японського крамаря, дало нам кілька сотень фунтів готівкою. Отож ми прагнули йому віддячити, бо постійно відчували його допомогу, та віддати належне, що в перерахунку вартості золотих монет становить сто сімдесят п'ять фунтів стерлінгів, які ми узгодили виплатити разом з партнером, а також вирішили перебрати на себе всі подорожні витрати для нього і його коня, а він лише платитиме за коня, що транспортуватиме його крам.

Отак ми між нами ухвалили й покликали його, аби повідомити рішенець. Я нагадав йому його нарікання, ніби ми хочемо, аби він вертався додому сам, і сказав, що насправді ми пропонуємо йому взагалі не вертатися, бо оскільки ми вирішили їхати в Європу з караваном, то раді будемо запросити його до гурту, а тому й хочемо тепер знати його думку. Лоцман відповів, що подорож була довга, і в нього тепер нема *ресипе* на повернення й на прожиток у порту. Ми сказали, що розуміємо його стан, а тому хочемо, аби він відчув нашу вдячність за його сумлінну службу. І я розповів йому про нашу домовленість із партнером та сказав про розрахунки та пояснив, що, за бажанням, він зможе інвестувати свої гроші так, як ми це робитимемо із нашими коштами, а щодо поточних його витрат, то ми доправимо його до Московії чи Англії (без покриття витрат, пов'язаних із нещасними випадками в дорозі) і платитиме він лише за своє під'ючне.

Лоцман на радощах ледве не ошалів і оголосив, що ладен їхати з нами хоч довкола

світу, і ми всі заходилися лаштуватись у дорогу. Попереду і нам, і купцям було багато роботи, й остаточно всі були готові не за п'ять тижнів, а за чотири місяці й ще кілька днів.

Розділ XIV. Напад татар

Виїхали ми з Пекіна не через п'ять тижнів, як розраховували, а через чотири з гаком місяці, на початку лютого за нашим стилем; мій партнер з лоцманом ще хутко з'їздили в порт, де ми спершу висадилися, щоб випродати дещо з залишеного там краму, а я з китайським купцем, з яким познайомився в Нанкіні й який до Пекіну приїхав у своїх справах, подався до Нанкіну й придбав за домовленістю з партнером дев'яносто сувоїв тонкого адамашку, двісті сувоїв дуже тонкого шовку різних ґатунків, інколи з золотою ниткою, та доправив усе до Пекіну. Крім того, ми купили чимало шовку-сирцю та іншого краму, – лише цей товар коштував три тисячі п'ятсот фунтів стерлінгів; до цього треба ще додати чай, тонке сукно, паки з пижмом і гвоздикую вантажем для трьох верблюдів. Тобто весь придбаний товар умістився на 18 верблюдах, а ще були їздові верблюди, два-три коня для заміни в дорозі, два коня з вантажем харчів, – тобто у нашій валці було двадцять шість верблюдів і коней.

Наскільки пригадую, караван утворився чималий: триста-чотириста коней, понад сто двадцять озброєних і до всього готових чоловіків, бо на південні каравани нападають араби, а на ці – татари. Увесь цей гурт виявився багатонаціональним, але найбільше, понад шістдесят, було московських купців або москвичів, що з них кількоро було ливонцями, та п'ятеро шотландців, що особливо приємно, – всі вони надійні та досвідчені в підприємництві люди.

Наприкінці першого дня подорожі, гіді, котрих у нас було п'ятеро, запросили усіх караванників на велику раду, як вони її називали. На цій раді кожен зробив внесок у загальну скарбницю на подорожні витрати: закупівлю фуражу там, де його не можна було дістати інакше, на потреби гідів, добування коней тощо. Тут же, як вони це називають, спланували подорож: призначили ватагів та підмагачів, аби валка трималася купи, щоб усім передавалися команди в разі нападу і щоб командували дорогою усі по черзі, – доцільність такого урядження з'ясувалася згодом.

У цій частині країни вздовж шляхів живе чимало люду, зокрема посудників, мискарів і готувальників глини для китайської порцеляни. Дорогою лоцман-португалець, котрий завжди якось розважав нас, підійшов з ухмілкою до мене і сказав, що хоче показати мені найбільшу дивину і що після всього осудливого, сказаного мною про Китай, я змушений буду визнати, що бачив річ, якої нема більш ніде у світі. Мене конозило знати, що ж це таке, і врешті він сказав, що це поміщицький будинок з порцеляни. "Ну, – відповів я, – місцеві будинки – такий же китайський виріб, як і решта, а в них тут усе з глини". "Ні, – заперечив він, – це не просто глина, а гончарний виріб, як говорять у вас в Англії, або порцеляна, як називають це в Португалії". "Може бути, – вів я далі, – а які його розміри? Його можна транспортувати в ящику на верблюді?"

Якщо можна – ми його купимо". "На якому верблюді! ? – вигукнув старий лоцман, здіймаючи руки, – адже в ньому живе сім'я з тридцяти душ!"

Мені насправді закортіло побачити цей будинок, і коли я підійшов до нього, то побачив таке: сам будинок, або, як ми кажемо, житловий будинок, дерев'яний, його обшальовано, але не мазано глиною, – все вкрито китайською керамікою, що мала поливу з сонячного боку. Виглядав будинок гарно: увесь білий, з мальованими блакитними фігурками, як на китайському посуді в Англії, і випаляється ця плитка, як порцеляна.

Усередині стіни не хутрували й виклали мальованими квадратними плитками, проте не кам'яними, як в Англії, а – з тонкої порцеляни різного кольору, часом підзолоченої; самі плитки настільки щільно покладені, що утворюють суцільне покриття, на якому не видно місць з'єднання розчином і на якому не спотворюються завдяки цьому фігурні зображення. Така сама й підлога в кімнатах, тверда, як камінь, на кшталт долівки в деяких частинах Англії, наприклад, у Ланкаширі, Ноттінгемширі, Лестерширі та ін, і дуже гладкі, але не випалені і не розфарбовані, за винятком деяких менших кімнат або комор з керамічною підлогою. На стелі й скрізь, де мав би бути тиньк, порцеляна, дах встелений блискучою чорною порцеляною плиткою. Це радше такий порцеляновий склад, і якби мені не стояла на заваді подорож, я присвятив би кілька днів на ретельний його огляд. Мені казали, що в садку біля будинку є водограї й ставки, що в них дно й береги вкриті порцеляною, а вздовж стежок – ряди керамічних статуй.

Порцелянове виробництво – китайська дивовижа, то й зрозуміло, що китайці досягли в цій галузі досконалості, яку, здається, вони перебільшують у своїх оповідах, бо часом я таке від них чув про керамічний посуд, що купи не трималось. Наприклад, мені розповідали, буцім один робітник змайстрував з порцеляни цілий корабель з щоглами, такелажем, вітрилами, що вміщає 50 чоловік. Якби оповідач додав, що корабель цей був спущений на воду і здійснив рейс до Японії, я б може щось і заперечив, а що брехня була очевидна – я посміхнувся і промовчав.

Через цю дивину я на дві години відстав від каравану, і черговий ватаг наприкінці дня оштрафував мене на три шилінги; він також додав, що якби таке сталося на триденному маршруті без муру по дорозі, штраф був би у чотири рази більший й на наступній раді мені довелося б просити пробачення. Я пообіцяв не порушувати розклад руху, а згодом я переконався, що вимога триматися гурту абсолютна необхідна для загальної безпеки.

Два дні по тому ми пройшли Велику Китайську стіну, яку спорудили для захисту від татар. Цей грандіозний мур іде по горбах і горах нескінченним ланцюгом, де скелі нездоланні й провалля непрохідні для ворога, а там, де до муру можна підійти, навалу він не спинить. Кажуть, довжина стіни – близько тисячі англійських миль, а країна – по прямій лінії – простяглася на п'ятсот миль, і це свідчить про страшенну звивистість самої споруди. Заввишки і завширшки стіна сягає чотирьох фатомів.

Підкоряючись наказу, ядесь із годину простояв біля брами (стільки часу її

проходив караван) і мав нагоду роздивитися мур з обох боків і біля брами, і в далечині – скільки сягав зір, а гідові, який вихваляв споруду як диво світу, кортіло почути мою думку про неї. Я сказав йому, що це найкращий захист від татар; він не розчовпав, про що мені йдеться, і тому потрактував це, як комплімент, а от старий лоцман розреготався: "Сеньйоре англійцю, та й барвіста ж у вас мова!" "Барвіста? – перепитав я. – Що ви хочете сказати?" "Ваші слова можна потрактувати і так, і отак, – як кому до смаку. Ви йому кажете, що це гарний мур як захист від татар, а я розумію, що він лише на те й придатний, аби відлякувати татар. Я розумію вас, сеньйоре англійцю, я розумію вас; а сеньйор китаєць зрозумів вас на свій копил". "Ну, – я йому на те, – ви ж не гадаєте, що вона встоїть проти наших гарматних батарей та інженерів з двома ротами саперів? Десять днів – і по всьому, й військо устриває в справу, або просто висадити в повітря разом із підмурком, аби й слід пропав". "Атож, – відповів він, – я це знаю". Китайця аж конозило взнати, про що ми балакаємо, але я дозволив лоцманові сказати лише через кілька днів, коли ми вже майже залишили країну і сам гід невдовзі також мав піти. Почувши, про що йшлося, китаєць замовк, і ми більше не чули хвальби про китайську велич і потугу.

Коли ми залишили позаду це грандіозне ніщо, яке назвали стіною, – на зразок збудованого римлянами муру проти піктів[9] у Нортумберленді, – то побачили пустельний край, бо люди тулилися здебільшого в укріплених містах, ховаючись від спустошливих татарських набігів, коли величезні армії усе чисто грабували, тому що на відкритих обширах люди не могли голіруч від них боронитися. І тут я зрозумів потребу триматися гурту в каравані, бо ми побачили, як довкола нишпорять татарські війська, а коли вже краще роздивився тих вояків, то засумнівався, чи може згряя таких зухвальців подолати китайську імперію, тому що насправді це просто навіжена орда, яка не тямить, що таке порядок чи дисципліна. Їхні негодящі шкапи не дресовані; ми це в перший же день помітили, як зайшли на пустовщину. Наш черговий ватаг відпустив шістнадцятьох з нас полювати; власне, це було полювання на баранів, але, може, й це також полювання, бо дикі барани бігають досить швидко, але не довго, – погнавшись за ними, ви можете бути впевнені в успіху, тим більше, що вони пасуться отарами по тридцять-сорок голів разом і, як справжні барани, тікаючи, теж збиваються в купу.

Переслідуючи цю дивну дичину, ми наштовхнулися на сорок татар; не знаю, чи вони також полювали на баранів, чи на когось іншого, але щойно вони забачили нас, один з них подав огидний суремний сигнал за допомогою чогось на шталт рогу, – я такого не чув раніше, та й не бажав би почути. Ми всі здогадалися, що він кличе підмогу, і дійсно, менше, ніж за чверть години, на відстані милі з'явилося ще душ 40-50, але ще до цього нам вдалося впоратися з попереднім гуртом.

Сталося так, що з нами був шотландський купець із Москви; почувши ріг, він пояснив нам, що нам негайно слід напасти на татар, і, вишикувавши нас лавою, запитав, чи ми готові. Ми відповіли, що готові слідувати за ним, і він погнав конем до татар. Ті стояли юрбою й витріщалися на нас, але щойно помітили наше наближення,

випустили в нас хмару стріл та, на щастя, не влучили. І не тому, що татари не цілкі стрільці, а просто стріли не долетіли на таку відстань, бо якби ми були на двадцять ярдів ближче, вони кількох наших поклали б. Ми відразу зупинились і, попри велику відстань, відповіли на дерев'яні стріли свинцевими кулями, а самі побігли чвалом слідом за кулями з шаблями наголо, як наказав наш привідця – хоробрий шотландець. Насправді він був лише крамарем, але наразі поводився з таким завзяттям, сміливістю та холодною відчайдушністю, що я, либонь, ніколи не бачив відповіднішого командира. Ми наблизились впритул і стрелили з пістолетів просто їм в обличчя та почали наступ, але вони притьмом кинулися врозтіч. Лише на правому крилі троє татар пробували ставити чоло й закликали решту повернутися; в руках у них були ятагани, а луки вони перекинули на спину. Наш привідця сам учвал під'їхав до них – одного фузеєю скинув з коня, другого застрелив з пістоля, а третій татарин утік. Єдина неприємність полягала у тому, що, поки ми ганялися за татарами, наші барани повтікали. Убитих і поранених в нас не було, у татар було п'ятеро вбитих і казна скільки поранених, а також ми знали, що інші татари настільки перепудилися від наших пострілів, що повтікали й більше не наважувалися нас зачіпати.

Увесь цей час ми перебували в китайських володіннях, і татари ще не виявляли такого зухвальства, як ті, з якими ми зустрілися згодом, але через п'ять днів по тому ми перейшли у величезну дику пустелю, якою ми йшли три доби: воду везли в бордюрах, а на ніч таборилися, як це нібито роблять в Аравії. На питання, чиї це володіння, гіді пояснили, що це нічийне прикордоння я пустеля, власне, нікому не належить і становить частину великого краю Велика Каракатія або Велика Тартарія, який китайці вважають своїм. Ці терени ніхто не боронить від злодіїв і тому мандрівники вважають їх найгіршим пустирищем, хоча нам ще випаде подорожувати кількома більшими пустелями.

У цій страшній дичавині ми кілька разів бачили здалеку невеликі гурти татар, але ті, мабуть, були зайняті своїми справами і не мали супроти нас лихих намірів, а тому й ми, як людина, що зустріла диявола, не чіпали їх: їм нічого було сказати нам, а нам нічого було сказати їм. Хтозна, може вони розмірковували, чи варто на нас нападати, – про всяк випадок, минаючи їх на певній відстані, ми створили ар'єргард з сорока чоловік і тримались на сторожі, пропускаючи караван на півмилі вперед. Через деякий час вони подались геть, випустивши в наш бік ще п'ять стріл і поранили коня. Бідоласна тварина залишилась чекати на коновала. Більше тоді ні стріл, ні татар не було.

Відтак ми ще з місяць посувались володіннями китайського імператора, але шляхи були вже гірші й вели через селища, подекуди укріплені від татар. Коли ми підходили до одного такого містечка (два з половиною дні шляху до міста Цицикар^[10]), я хотів купити верблюда, яких, як і коней, продавалося безліч уздовж шляху, бо каравани тут не рідкість. Чоловік, з яким я домовлявся, міг би піти й привести верблюда, але ж я, як дурень, мушу скрізь пхати свого носа, і сам пішов з ним. Верблюди й коні випасались під охороною за дві милі від села.

Я рушив туди пішки разом зі старим лоцманом і китайцем, бо, бач, кортіло деякого розмаїття вражень. На місці ми побачили мочари, убезпечені муром з каменю, покладеного без розчину, а вхід до загороди охороняв невеликий загін китайських солдатів. Вибравши верблюда і сторгувавшись, я пішов у супроводі китайця, який вів мого верблюда, коли раптом на нас напало п'ятеро вершників-татар: двоє з них схопили китайця й забрали верблюда, троє інших кинулися на мене і лоцмана, побачивши, що ми беззбройні, – власне, у мене була шабля, але це не захист проти трьох вершників. Однак, перший татарин, що наблизився до нас, зупинився, коли я вийняв її, бо вони страшні боягузи. В цей час другий, під'їхавши до мене зліва, так вгатив мене по голові, що я впав, утративши тяму, а коли очуняв – не міг збагнути, що зі мною. На щастя, у лоцмана – він ще раз виручив мене у скруті – був у кишені пістолет, про який ні я, ні татарине підозрювали, інакше вони не напали б на нас, бо боягузи завжди нахабніють, коли гадають, що не ризикують нічим. Старий побачив, що я впав, хоробро підбіг до татарина, схопив його однією рукою, притягнув до себе й вистрілив йому прямо в голову. Тоді рвучко повернувся до того татарина, що спинив нас, і, доки той не отямився, завдав удару своїм ятаганом, але поранив не його, а коня – відрубав йому вухо й частину морди. Бідний кінь став дибки від болю і, попри вправність вершника, помчав разом із татариним геть, а там, віддалік, знову став дибки, скинув вершника і сам упав на нього.

Тим часом повернувся беззбройний китаєць, який втратив верблюда; побачивши цю сцену, він підбіг до татарина, вихопив у нього з за пояса бойову сокиру і розтросив йому голову. Третій татарин втік, коли побачив, що лоцман цілиться в нього з пістолета, і, таким чином, перемога залишилася за нами.

Під цю пору я трохи прийшов до тями і спершу гадав, буцім прокидаюся від глибокого сну; я був дуже здивований, побачивши себе на землі, і не розумів, як це сталося. Незабаром я оговтався і відчув біль, хоча не розумів, де саме. Помацав голову і побачив кров на руці, і аж тепер збагнув, що болить: до мене вмить повернулася пам'ять, і я згадав усі подробиці нападу, підвівся, вихопив шаблю, але ворогів довкола не було. Бачу: лежить мертвий татарин, а поруч стоїть кінь. Трохи далі – вертає з кортиком у руці мій рятівник, який ходив подивитися, що вчинив китаєць. Старий побачив мене на ногах, підбіг і радо мене обняв, бо турбувався за моє життя. Він роздивився криваву рану, але не знайшов нічого страшного, бо удар виявився не дуже сильний, – за два-три дні усе загоїлося.

Однак, не було багато пуття від перемоги: ми втратили верблюда, але здобули коня. Але цікаво, що коли ми повернулися до села, китаєць зажадав у мене сплати за верблюда. Я відмовився, і справу було передано місцевим китайському судді. Віддаю йому належне: він виявив багато розуму і неупередженості. Вислухавши обидві сторони, він строго запитав китайця, який ходив зі мною купувати верблюда, чий він слуга. "Я не слуга, – відповів той, – я тільки супроводжував іноземця". "На чие прохання?" – запитав суддя. "На прохання іноземця", – відповів китаєць. "В такому випадку, – сказав суддя, – ти був слугою іноземця; і, оскільки верблюд був вручений

служі, це все одно, що він був вручений хазяїну, і він повинен заплатити за худобу". Питання вичерпане, і я не міг заперечити ні слова; захоплений таким мудрим рішенням, я охоче заплатив йому за верблюда і послав за іншим; сам я, однак, цього разу вважав за краще не рушати з місця, бо мені й одного разу вистачило.

Місто Цицикар, до якого ми наближались, розташовувалося на кордоні китайської імперії й тому, на їхню думку, було укріплене. Дозволю собі припустити, що, звичайно, всі татари в Каракатії, – а їх там кілька мільйонів, – не зможуть зруйнувати фортечні мури за допомогою своїх луків і стріл. Але знавці такі укріплення вважають смішними, якщо йдеться про сучасні гармати.

Нам лишалось до міста ще приблизно два дні шляху, коли по всій дорозі з'явилися вістовці з попередженням, що мандрівникам і караванам слід зупинитися і чекати на охорону, бо за тридцять миль від міста бачили десятитисячне татарське військо. Для мандрівників це були кепські новини, але приємно було почути, що губернатор про нас турбується, і в нас буде охорона. І дійсно, за два дні нам надіслали двісті солдатів з китайської залоги, що розташовувалась ліворуч від дороги, та ще триста солдатів з Цицикару, і ми сміливо рушили далі. Триста солдатів рухалися попереду, двісті – позаду, наші люди – по боках верблюдів, тобто вантаж і весь караван опинився посередині. Таке шикування було зручне для бою, і ми вважали, що зможемо протистояти десятком тисячам монгольських татар, але наступного дня, коли з'явилися нападники, ситуація виглядала інакше.

Розділ XV. Опис знищеного боввана

Рано вранці, дорогою від зручно розташованого містечка Шангу до річкової переправи ми могли б сподіватися на напад татар, коли караван перейде брід, а ар'єргард залишиться позаду, та татари, схоже, доброї розвідки не мали. Однак вже за три години, коли дійшли до пустелі, що мала миль 15-16 завширшки, ми помітили, як здіймається хмара куряви, – це означало, що ворог зближується, підostroжуючи коней.

Передова китайська варта, яке ще так хизувалась напередодні, втратила рішучість, а солдати почали озиратися, а це свідчить про те, що вони лаштуються тікати. Мій однодумець, старий лоцман, гукнув до мене: "Сеньйоре англійцю, хлопці треба підбадьорити, бо ми через них загинемо, – солдати не зможуть дати відсіч татарам". "Згоден, – відповів я, – але що ж робити?" А він: "Нехай наші, чоловік по п'ятдесят, підтягнуться з флангів і підбадьорять їх. Тоді вони хоробро битимуться, а інакше дадуть драла". Я відразу під'їхав до командира і побалакав з ним. Він пристав на нашу думку, і тоді по п'ятдесят чоловік наших приєдналися до китайців з флангів, а решта вершників утворила помічну лаву. Рух ми продовжили, залишивши окремим загonom двісті солдатів на охорону верблюдів та, як виникне потреба, та для утворення допоміжної лави відсічі зі ста чоловік для порятунку п'ятдесятьох солдатів, що йшли позаду валки.

Татари не забарилися: їх було щонайменше десять тисяч. І ось їхній загін наштовхнувся на нашу передову варту, а коли татари під'їхали на відстань рушничного

пострілу, обидва наші фланги висунулися вперед і, за наказом командира, стрілили випалом. Татари зненацька зупинилися, повернули назад і подалися доповідати, як їх зустріли. Наш гуртовий стріл, схоже, протверезив татар: військо постояло, подумало й повернуло ліворуч, покинувши свій задум нападати на нас, а нам це якраз було наруч, бо наразі не вистачало ще битися з такою армією.

Два дні по тому ми прибули в місто Цицикар, чемно подякували губернаторові за турботу, зібрали з каравану близько ста крон і заплатили китайській охороні та вирішили добу перепочити. Це, власне було залогове місто на дев'ятсот солдатів. Спорудили його, тому що колись тут проходив кордон Московії, але московити покинули ці терени й відійшли миль на двісті на захід від міста, бо ці пустирища ніяк використовувати неможливо. Тим часом військо для охорони кордону в таку далечінь надсилати важко, – адже до Московії як такої ще дві тисячі миль. Відтам ми переправилися через кілька великих річок, пройшли дві жахливі пустелі – по одній з них ми йшли цілих шістнадцять днів (мені казали, що то нічийна земля) – і 13-го квітня дійшли до московських володінь. Здається, першим містом, містечком чи фортецею московського царя був Аргун на західному березі річки Аргун.

Я страшенно зрадів з нагоди прибуття в християнську країну або, принаймні, керовану християнами. Бо хоча московити, на мою думку, навряд чи заслуговують на назву християн, проте, вони видають себе за таких і на свій копил дуже побожні. Будь-який тямущий мандрівник зрозуміє, як гарно потрапити нарешті в край, де знають ім'я Бога та Збавителя, шанують його і вклоняються, а не в край, де люди в омані обожнюють диявола, вклоняються монстрам, стихіям, тваринним почварам і потворним подобизнам. В усіх містах і селищах, що ми проходили, стояли пагоди, боввани, якісь храми, а темні люди обожнювали ще й витвори власних рук. Натомість у цьому краї був, принаймні, культ християнства, перед Ісусом ставали навколішки, свідомо чи несвідомо панувала християнська релігія, люди зверталися до істинного Бога й шанували його, – тому й зраділа моя душа. Цим відчуттям я поділився з хоробрим шотландським купцем – узяв його за руку й сказав: "Дяка Богові, ми знову серед християн". Він усміхнувся й відповів: "Постривайте втішатися, земляче, бо ці московити – дивні християни. Ще кілька місяців ви зустрічатиметесь тільки з назвою, а не духом християнства". "Однаково, – заперечив я, – це краще за поганство і обожнювання дияволів". А він на те: "Ось побачите, що, крім російської залози в містах і поодиноких жителів, на тисячі миль – живуть найгірші неосвічені погани". І так воно виявилось насправді.

Ми наразі перебували на найбільшому земному суходолі, якщо я правильно читаю мапи; відси – принаймні тисячу двісті миль до моря на схід, дві тисячі – до Балтійського моря на захід, а тим шляхом далі ще до Па де Кале – понад три тисячі миль. П'ять тисяч миль відокремлювали нас від Індійського або Перського моря на півдні і біля восьмисот миль – від Крижаного моря на півночі. Дехто вважає, буцім на північному сході нема моря і можна йти до полюса, повернути на північний захід, а там суходолом до самої Америки, проте я маю підстави вважати, що це не так.

На теренах Московії дуже довго жодних міст нам не зустрічалось, а бачили тільки річки, що всі з них плинули на схід, як показували мапи, що їх мав дехто в каравані. Зрозуміло, що всі ці річки впадали у велику річку Амур, яка впадала в Східне море або Китайський океан. Кажуть, ніби гирло річки геть чисто заросло очеретом три фути завтовшки й двадцять-тридцять заввишки, хоча я цьому не вірю. Але плити туди немає чого, бо торгових шляхів там нема, а татари, котрим усе це належить, торгують лише худобою. Тому ніхто ніколи баркою не плів за водою до самого гирла й з гирла ніколи не припливали судна. Певне одне: річка тече на схід і дорогою вбирає багато приток та на тій же широті впадає в море. Тож ми переконані, що море там є.

За кілька ліг на північ є ще кілька великих річок, що течуть прямцем на північ, як Амур тече на схід. Усі вони зливаються у велику річку Татарія, названу так на честь монгольських татарів – народів, що живуть найдалі на півночі. Китайці вважають їх найпершими татарми у світі, а наші географи припускають, що ці народи згадуються у Святому Письмі й називаються Гог і Магог.

І ці річки, що течуть на північ, і всі ті, про які я ще розповім, доводять, що Північний океан і з того боку омиває суходіл, тому й нема підстав вважати, буцім суходіл тягнеться там аж до Америки і що нема сполучення між Північним і Східним океанами. Але годі: я згадав про це тільки тому, що такі були мої спостереження на той час.

Від річки Аргун ми йшли невеликими переходами і дякували цареві, який потурбувався розташовувати міста й містечка якомога частіше для солдатських залог на зразок укріплених військових осідків римлян у найвіддаленіших країнах імперії. Я читав, що деякі з цих останніх будувалися в Британії для охорони торгівлі й розміщення мандрівників. Таке саме й тут, – скрізь у містечках і осідках залоги й губернатори були росіянами християнської віри, а жителі залишалися поганями, які приносили офіри бовванам та обожнювали сонце, місяць, зірки чи просто всі небесні світила. Ці люди – найбільші варвари з усіх дикунів і поган, що я бачив, – щоправда, на відміну від американських дикунів, людоджерами вони не були.

Ми таке бачили на теренах між Аргуном, коли увійшли до володінь Московії, та Нерчинськом, де росіяни й татари живуть разом; цю пушу ми долали двадцять діб. В одному селі поблизу Нерчинська мені заманулося, з цікавості, придивитися до їхнього грубого й нестерпного життя. Тоді у них випав великий офірний день; на старому пеньку стояла подобизна дерев'яного боввана, – принаймні так ми собі уявляємо диявола. Голова навіть віддалено не схожа на голову якоїсь земної почвари, вуха завбільшки з козячі роги, і такі ж заввишки, а очища – завбільшки з крону, ніс – наче кривий баранячий ріг, рот розтягнутий чотирикутний, ніби у лева, з огидними іклами, гачкуватими, як нижня частина дзьоба папуги. Одягнений він був препаскудно: у кожух – шерстю назовні, на голові величезна татарська шапка, крізь яку стирчали два роги. Зріст боввана – футів вісім, ніг нема, всі пропорції порушені.

Стояло опудало за селом; коли я підійшов ближче, то побачив, що шістнадцять-сімнадцять осіб (невідомо чи це чоловіки, чи жінки, бо відмінностей в одязі у них нема)

лежить довкола бридкого цурпалка долілиць. Ніхто не ворушився, і мені здалося, що то якісь колоди, але коли я підійшов ще ближче, вони посхоплювались на рівні ноги та почали вити, як псяюхи, а тоді пішли собі геть, ніби невдоволені тим, що їх потурбували. Неподалік, біля входу до намету чи хатини, стояли три м'ясники – я подумав, що це м'ясники, бо побачив у руках у них довгі ножі, а посередині намету – трьох забитих баранів і одне теля. Але це, мабуть, були офіри цурпалку-боввану, а троє м'ясників – жерці і 17 осіб на землі – офірними, які моляться дерев'янці, бажаючи виконання своїх бажань.

Я був щиро вражений цією дурістю і цим тваринним поклонінням дерев'яній потворі: найкраще й найвеличніше творіння Бога, якому Він дав стільки переваг над рештою своїх творінь, наділив мудрою душею, котру прикрасив здатністю величати Творця і шануватися Ним, – і оце створіння здуріло і валяється перед жахливим Ніщо, яке саме ж зробило у вигляді жахливої подоби, вбраної у шмаття. Це сам диявол перетворив незнання на пекельну посвяту, бо заздрих Творцеві через те, що творіння Його шанували та обожнювали Його, – ото ж спокусник і звабив людей на таку брутальну мерзоту, якої цурається сама Природа.

Мене поривали ці несамовиті роздуми, а захват мій перетворився на лютість, і у гніву я під'їхав до почвару й рубанув шаблею по шапці, – вона розвалилася і повисла на одному з рогів, а один з моїх супутників тим часом схопив кожушину з боввана та хотів поцупити її, як раптом по всьому селу знявся страшний лемент і виття, і звідти висипало душ триста; ми поспішили вчасно дременути, бо у багатьох тубільців були луки і стріли. Але я тоді ж вирішив відвідати їх ще раз.

Наш караван мав пробути ще три доби в містечку за чотири милі звідти, бо треба було поміняти коней, скульгавили через погану дорогу, – тож у мене був час виконати свій намір. Я поділився ним з шотландським купцем, у хоробрості якого мав нагоду пересвідчитись. Переповів йому все чисто, обурюючись глибиною падіння людини; я також сказав йому, що якби зі мною пішло четверо чи п'ятеро озброєних чоловіків, то ми знищили б ту гидоту й показали б людям, що бовван не здатний себе захистити, а тому й не може бути об'єктом поклоніння чи обожнювання і не може допомагати офірникам.

Він розреготався, а тоді каже: "Ваше завзяття щире, але нащо це вам?" Я відповів, що маю захистити честь Бога, якого ганьбить таке болвохвальство. "Але як же обстоювати честь Бога, якщо люди вас не розуміють, доки ви не спробуєте усе їм розтлумачити, хоча й тоді, запевняю вас, вони накинуться й битимуть вас, бо ці відчайдухи – запеклий народ, особливо у справах захисту свого болвохвальства". "Це можна зробити й уночі, – заперечив я, – а обґрунтування наших дій можна викласти письмово їхньою мовою". "Письмово? – здивувався він. – Та серед тутешніх п'яťох народів ви не знайдете жодної людини, яка вміє читати будь-якою мовою, або принаймні своєю власною". "Жалюгідні невігласи! – не вгавав я. – Однаково я не відступлюсь, а потім нехай їм сама природа розтлумачить, наскільки дико вклонятися таким речам". "Послухайте, сер, – сказав він, – як ви вже заповзялися, то робіть своє.

Але зважте на те, що ці дикі народи підкорені царем Московії, і якщо ви таке вчините, то вони тисячами посунуть скаржитися нерчинському губернатору й вимагати відплати. Десять до одного, що вони вчинять заколот і розпочнуть війну з усіма татарами в країні".

Звичайно, усе це треба було обмірковувати, проте свій намір я не облишив і цілий думав, як здійснити задум. Надвечір шотландець здибав мене під час прогулянки містом і став зі мною на розмову: "Гадаю, я збив вас від вашого задуму. Але сам відтоді весь час про це думаю, тому що так само ненавиджу бовванів і болвохвальство". "Атож, – відказав я, – трохи збили, але не від самого задуму, а від того, як його здійснити. Нехай потім вони жадатимуть відплати, але я це зроблю". "Ну, – сказав шотландець, – боронь Боже, на поталу бузувірам вас не віддадуть... і не вб'ють". "Що ж вони зі мною зроблять?" "Наприклад, вчинять так, як вчинили з одним росіянином, який теж образив їхнє болвохвальство. Його поранили стрілою в ногу, аби не втік, потім полонили, гольцем голого посадовили на ту почвару, стали кружкома і стріляли в нього, доки все тіло не вкрилося стрілами, а тоді його спалили живцем разом зі стрілами, офіруючи бовванові. Тому самому". "Тепер послухайте мою оповідку", – сказав я. І розповів про наших на Мадагаскарі, як вони дощенту спалили й знищили село за те, що тубільці вбили одного нашого. А наприкінці додав, що, на мою думку, так слід вчинити і з цим селом.

Він уважно вислухав мою оповідь, а щодо моєї думки про долю села зауважив, що село, про яке він розповідав, розташоване за сотню миль звідси, хоча бовван той самий, бо вони його скрізь носять. Такий собі хід із бовваном по країні. "Тоді, – відповів я, – карати слід боввана. І так буде, якщо я доживу до ранку".

Побачивши мою рішучість, він погодився взяти участь у цьому покаранні і додав, що візьме з собою ще одного дужого свого співвітчизника. "Він саме такий завзятець, докинув шотландець, – який потрібен вам у такій справі". Співвітчизника звали капітан Річардсон. Я про все розповів капітанові і пояснив свої наміри. Він відповів, що пристає до гурту, навіть якщо доведеться полягти за це, після чого ми погодилися йти утрюх. Я розповів про все й партнерові, але він відмовився, пояснивши, що ладен в усьому мені підмагати, коли йдеться про мій захист, а ця виправа йому не до душі. Отак ми дійшли згоди: підемо втрюх та ще мій слуга. Усе зробимо тайкома наступного дня, опівночі.

Відрочення пов'язане з тим, що караван рушатиме в путь наступного ранку, і губернатор, коли ми вийдемо поза його територію, не розглядатиме справу про відплату. Шотландський купець, який перейнявся моїм сміливим задумом, приніс мені татарський кожух чи халат і шапку, а також лук і стріли. Так само він спорядив себе і свого земляка, щоб люди, побачивши нас, не змогли розпізнати.

Увесь вечір ми змішували пальний матеріал зі спиртом, порохом та іншими займистими речовинами, захопили з собою смоли в горщику і через годину після того, як посутеніло, рушили у нашу виправу.

Ми прийшли на місце об одинадцятій, і ніхто з тубільців не підозрював, яка небезпека чигає на їхнього боввана. Місяць світив з-поза хмар, і ми побачили, що

бовван так само стоїть на тому ж місці. Усі люди відпочивали, лишень у великій освітленій хаті ми побачили трьох жерців, яких раніше переплутали з м'ясниками. Ближче до дверей ми розрізнили голоси п'ятьох чи шістьох людей і подумали, що, як ми підпалимо боввана, люди повискакують і почнуть усе рятувати, – невідомо було, з чого почати. Гадали перенести боввана подалі й там підпалити, але не подужали його зрушити, і почали міркувати далі. Другий шотландець запропонував підпалити хату, а людей усіх покласти, коли вони вибігатимуть, але я на таке пристати не міг, бо хотів якомога уникнути жертв. "Ось що ми зробимо, – сказав шотландський купець, – спробуємо взяти їх у полон, позв'язуємо їм руки та змусимо стояти й дивитись, як знищують їхнього боввана".

Виявилося, що у нас із собою є запас мотузки, якою ми примочовували замки рушниць, і тому ми вирішили спочатку напасти тишком на людей. Постукали в двері, і коли підійшов жрець, ми схопили його, заткали рота й зв'язали руки за спиною, а тоді повели до боввана, вставили до рота затичку, щоб не шумів, зв'язали ноги й поклали на землю. Тоді нас двоє стало біля дверей, чекаючи, що ще хтось вийде подивитися, що сталось, але ніхто не вийшов і до нас підійшов третій. Ми знову тихо постукали і вийшло одразу двоє. З ними, але вже всі гуртом, ми повелися таким же чином, тільки поклали біля боввана подалі один від одного. З дверей вийшло ще двоє, а третій спинився на порозі. Двох ми схопили та звали, а третій позадкував і закричав; шотландець-купець гайнув за ним і, вийнявши приготовану суміш, яка мала диміти й смердіти, підпалив її та пожбурих усередину. Тим часом другий шотландець і мій слуга взяли зв'язаних чоловіків, сполучили їх рука до руки, повели до боввана й там залишили, аби бовван їм допоміг, а самі хутенько повернулись.

Коли в хаті всі почали задихатися від диму, ми вкинули шкіряну торбинку, що зайнялася, як свічка, а самі увірвалися всередину й побачили тільки чотирьох чоловіків, які саме займалися своїм ворожбитським офіруванням. Вони до смерті перепудились, тремтіли й не могли через дим говорити.

Ми вивели їх надвір, бо дим і нас викурив, тихо зв'язали їх і все так само, як з іншими зробили. Потім доправили їх до решти полонених. Тоді взялися за боввана: і його самого, і шмаття на ньому вимастили смолою, салом і сіркою, напхали в очі, вуха і рота порошу, а в шапку – пальну суміш, висипали решту пального на нього та пошукали, що ще можна докинути; купець-шотландець пригадав, що бачив біля хати сухий фураж, і разом зі своїм другом-шотландцем, приніс повні оберемки. Відтак поприводили полонених, розв'язали їм ноги, вийняли затички з рота, поставили їх перед бовваном і підпалили його.

Ми ще постояли з чверть години, доки не вибухнув порох в очах, роті та вухах боввана і, наче, розвалив його. Тобто ми бачили, що скоро він догорить, і вирішили йти звідти, але шотландець сказав: "Не треба йти, бо ці сіромахи кинуться у вогонь і згорять разом із бовваном". Тому ми зачекали, доки допалає фураж, і аж тоді пішли. Повершивши це, ми уранці повернулись до каравану й заходилися лаштуватись до подорожі, – нікому й на думку не сплигло, що ми там не ночували.

Але на тому не край. Наступного дня юрба – не лише з цього, а із сотні інших сіл – зібралася біля міської брами, рішучо вимагаючи відплати від російського губернатора за образу жерців і спалення великого Чам-Чі-Тонгу – так називалася почвара. Нерчинці перелякалися, бо казали, буцім татар зібралося тисяч тридцять тисяч, а за пару днів могло зібратися і всіх сто тисяч.

Російський губернатор послав своїх людей якомога заспокоїти тубільців. Він запевняв їх, що і гадки не мав ні про віщо і що ніхто з залоги ніде не виходив, тож якщо вони визнають, хто це скоїв, і скажуть йому, винні будуть зразково покарані. На це тубільці зухвало відповіли, що всі краяни шанували Чам-Чі-Тонгу, який жив у Сані, і жоден смертний не важився вчиняти наругу над ним, але це ось зробив якийсь християнський негідник (так вони висловлювались), і тому вони оголошують йому війну і решті росіян, які були негідниками та християнами.

Губернатор терпляче заспокоював їх, бо не хотів ворохобні, уникав приводу до війни, – адже цар суворо наказав ставитися до загарбаних народів чемно і ввічливо. Аж нарешті відкрив їм, що вранці до Росії пішов караван і, мабуть, їхні кривдники були якраз з цього каравану. Якщо вони хочуть, він їх викличе до себе і з'ясує справу. Схоже, що тільки це їх наразі погамувало, а губернатор запросив нас до себе й пояснив стан справ і порадив, що якщо винні серед нас, їм треба негайно тікати, та й узагалі – винні чи не винні – ліпше забиратися звідси, доки він зможе якось розраджувати тубільців.

Це був дуже дружній вчинок з боку губернатора, а в самому каравані ніхто доти ні про що не здогадувався. Нас, тобто винуватців, не чіпали й ніхто ні про що не розпитував. Однак начальникові каравану не треба було повторювати двічі: дві доби ми їхали майже безупинно, потім трохи перепочили в селі Плоти^[11], а звідти поспішили до містечка Єравни^[12], ще однієї колонії царя Московії, де ми сподівалися бути в безпеці, але ж це був тільки дво- чи триденний перехід до безіменної пустелі, про яку я далі ще розповім. Якби ми вже там були, то напевно не вижили б, бо на другий день переходу з Плотів побачили на обрії хмару куряви і здогадалися, що то гонитва за нами. В пустелі ми йшли берегом великого озера Шанкс, коли зауважили на протилежному березі (трохи на північ, а ми прямували на захід) чималий загін кінноти. Ми помітили, що вони подались на захід, бо гадали, що й ми підемо берегом на захід, а тимчасом нам вдалося пройти південним берегом. Два дні ми їх не бачили, тому що вони гадали, буцім ми йдемо попереду них аж до річки Уда. Далі на північ її течія стає потужнішою, але там, де вийшли ми, вона була вузька й мала брід.

На третій день вони або зрозуміли свою помилку, або одержали про нас розвідувальні дані, і проти вечора посунули на нас хмарою. На щастя, ми отаборилися на ніч у зручному місці, тому що в пустелі, яка простяглася на п'ятсот миль, не було містечок для ночівлі аж до Єравни, тобто ще два дні ходу. Однак із нашого боку були переліски й річечки, які всі впадали у велику річку Уда. Там між двома густими перелісками був тісний прохід, де ми й утаборилися, чекаючи вночі на напад.

Ніхто ж у каравані й досі не знав, за віщо нас переслідують, але оскільки загони

монгольських татар зазвичай гасали пустелею, каравани завжди укріплювали табір на ніч проти війська грабіжників, – тож нічого особливого не коїлося.

Але цієї ночі, що стала винятковою в наших мандрах, табір улаштувався особливо вдало, бо по боках ліси, а спереду струмочок, і ворог міг напасти лише спереду або з тилу, а оточити нас йому не вдалося б. Ми якомога укріпили фронт, верблюдів, коней та вантаж розташували з нашого боку річки та зрубали кілька дерев, перекривши тил.

Але не встигли ми все переробити, як з'явилися вороги. Але не як злодії вночі, на що ми сподівались, а вирудили трьох посланців, щоб ми їм видали кривдників їхніх жерців та паліїв боввана, аби вони могли їх спалити, та пообіцяли після цього піти й не чіпати нас, бо інакше усіх повбивають. Наші почали презиратися між собою, шукаючи, в кого винуватий погляд, проте нікого не знайшли. Начальник каравану так і сказав посланцям, що в нашому таборі зловмисників нема, що ми мирні купці й подорожуємо у справах, і що ми ні їм, ні будь-кому іншому шкоди не заподіяли, а тому татарам варто пошукати своїх кривдників деінде, – тож нехай не чіпають нас, бо ми дамо їм відсіч.

Їх ця відповідь не вдовольнила: як благословилося на день, юрба посунула на наш табір, проте, побачивши наші укріплення, зупинилися перед струмком, але їхня кількість нас нажахала, бо навздогад казали й про десять тисяч. Отак вони постояли, подивились, а тоді пролунав дикий зойк і на нас полетіла хмара стріл, але нас захищав багаж і стріли лиха нам не завдали.

Відтак вони змістилися трохи праворуч, і ми ще чекали на напад з тилу. У цей час меткий козак з Єравни підійшов і сказав начальникові каравану: "Я зараз усіх відішлю до Сибейлки". Це місто лежало позаду нас праворуч – чотири-п'ять днів ходи. Отож бере він лук та стріли, сідає на коня та просто з тилу їде праворуч і назад, ніби вертає до Нерчинськ. Потім описує чимале коло й під'їздить до татарського війська, буцім його прислали нарошним, аби сказати, що палячі Чам-Чі-Тонгу подались до Сибейлки з караваном негідників, як він їх назвав, – тобто християн, – та що намірилися вони спалити бога тунгусів Скал-Ісара. Сам нетяга був татарського роду й добре знав їхню мову, а тому примудрував усе до ладу, й вони повірили йому та хутко подалися до Сибейлка. Менш ніж за три години, вони пропали з очей, і ми більше про них не чули й не знаємо, чи потрапили вони до Сибейлка. Потім ми безпечно дісталися до Єравни, де була російська залога, й відпочивали там п'ять діб, бо люди вкрай стомилися через виснажливі переходи й неспання.

Після цього міста на нас чекав напрочуд важкий двадцятитриденний перехід пустелею. Ми придбали кілька наметів для ночівлі, а начальник дістав шістнадцять гарб, щоб перевозити воду й харчі, а вночі з них ми робитимемо кругову оборону для табору, і татари не завдадуть нам шкоди, хіба що знов обступлять нас цілою хмарию. Після такого довгого переходу знову буде потрібний відпочинок, бо в пустелі нема ніде ні дому, ні дерева, тільки-но десь кущик трапиться. Ми лишень бачили багато мисливців на соболя. Це були татари з монгольської Татарії, до якої належить цей край. Вони часто нападають на каравани, але великих загонів ми не бачили. Мені цікаво було

поглянути на соболині шкури, але заговорити з мисливцями не вдалося, бо вони не наважувалися до нас наближатись, а нам теж від гурту від'їздити не хотілось.

Після пустелі ми потрапили до заселеного краю. Тут були і містечка, і форти, котрі цар спорядив залогами для захисту караванів і населення від татар, котрі загрожували торговим шляхам. Його царська величність віддала такі суворі накази про охорону караванів, що як тільки з'являлись чутки про татар, військові загони мали супроводжувати мандрівників від станції до станції. Так, губернатор Удинська [\[13\]](#), котрого я згодом мав нагоду візитувати, через шотландського купця, з яким він був знайомий, запропонував нам охорону з 50 солдатів до наступної станції, якщо ми вважали, що нам загрожує небезпека.

Раніше я гадав, що ближче до Європи і населення буде більше, і люди будуть цивілізованіші, але я помилився в обох випадках, тому що належало ще проїхати через країну тунгусів, населену такими ж - чи ще гіршими - поганями та варварами. Щоправда, підкорені загарбниками-московитами, вони були не такі небезпечні, проте жоден народ у світі не мав настільки підлі манери, суцільне болвохвальство й багатобожжя. Вони одягаються в звірині шкури і з них же роблять собі домівки. Чоловіки й жінки мають однаково простацьку зовнішність і одяг. Узимку, коли все вкриває сніг, вони живуть у погребіцях з дахом у вигляді бані, сполучених між собою підземними ходами.

У татарському селі, чи взагалі в усьому їхньому краї, був один Чам-Чі-Тонгу для всіх, а тут у кожному селі, у кожній оселі були свої боввани. Вони обожнюють зірки, сонце, воду, сніг, тобто все, що не розуміють, а розуміють вони справді мало, і тому кожна стихія, і кожна річ у них є об'єктом офірування.

Надалі я більше писатиму про країну, ніж про людей, - хіба що моя оповідь потребуватиме протилежного. Нічого для себе цікавого я не знайшов у цій країні, яка лежала на відстані 400 миль від пройденої нами пустелі, ще й половина її була також пустелею, на перехід якої ми витратили 12 діб. Там теж не було ні осель, ні дерев, ні кущів, і з собою доводилось везти харчі, воду й хліб. Після пустелі ми ще дві доби йшли до Єнисейська, московського міста чи форту на великій річці Єнисей. Нам казали, буцім ця річка розділяє Європу та Азію, хоча наші картографи з цим не погоджуються, вважаючи, що вона є східною межею давнього Сибіру, котрий тепер цілком входить до Московської імперії. А за своїми розмірами Сибір дорівнює Німецькій імперії.

За винятком московських гарнізонів, скрізь панували неучтво й поганство. В межиріччі від Обі до Єнісею поширене таке саме поганство, як у загумінках Татарії або у відомих мені народів Азії та Америки. Я також зауважив, - і казав про це губернаторам, з якими зустрічався, - що московське урядування ніяк не просвітило бідних поган і не наблизило їх до християнства. Губернатори це визнавали, але відповідали, що до них це не тичеться. Якби цар хотів навести сибіряків, тунгусів, татар на християнство, то прислав би попів, а не солдатів. І ще, трохи з надмірною відвертістю, губернатори додавали, що монархові йдеться не про те, щоб люди ставали християнами, а про те, щоб тримати їх у покорі.

Між річками Єнісей і Об лежала незагосподарьована країна: ні людей, ні урядників, – а поза тим вона дуже приємна, родюча і мила. Поодинокі селяни – всі погани, за винятком тих, що прибули з Росії. І так на всіх теренах обабіч Обі: сюди московити присилають кримінальних злочинців, яким скасували страту або прирекли на вигнання, бо звідси неможливо втекти. Цебто нічого особливого не сталося аж до самого Тобольська, столиці Сибіру, де я прожив досить довго ось з якого приводу.

Ми пробули в дорозі вже сім місяців. Зима наближалася швидкими кроками. Тому ми зібралися з партнером на раду, аби вирішити що робити і як ми добиратимемось до Англії. Нам пояснили, що взимку ми можемо їхати на санях з оленячим упряжем, – росіяни подорожують радше взимку, ніж влітку, бо сани можуть їхати цілодобово по твердому, як камінь, снігу, що утворює гладкий покрив на горбах, річках, озерах і в долинах, ховаючи під собою всі негаразди земної поверхні.

Проте така зимова подорож мене не влаштовувала. Я прямував до Англії, а не до Москви, і тому треба вибирати: або я йду з караваном до Ярославля й звідти на захід – до Нарви, Фінської затоки й далі до Данциґа, де можна вигідно продати китайський крам, або залишити караван у містечку на Двіні й річкою за шість днів дістатися до Архангельська, звідки вже кораблем допливти до Англії, Голландії чи Гамбурґа.

Але вирушати в таку путь узимку бездумно, бо Балтійське море замерзає, і до Данциґа морем я не дістанусь, а сухоходом у тому краї їхати небезпечніше, ніж в монгольській Татарії; те саме й з Архангельськом у жовтні – жодних суден там вже не буде; купці, що живуть там улітку, зимують, коли нема кораблів, на півдні, у Москві. Тож, крім лютих морозів, на мене там нічого не чекатиме, і доведеться зимувати в порожньому місті, ще й без харчів. І тому, подумав я, найкраще відпустити караван і самому прилаштуватися в Тобольські, в Сибіру, на широті шістдесят ґрадусів, де в мене взимку буде напевне т ри речі: достатньо їжі, враховуючи тутешні можливості, тепле житло з достатком палива й чудове товариство, – про все це я далі розповім.

Тутешній клімат був зовсім не схожий на клімат мого любого острова, де я відчував холод тільки під час лихоманки. Там мені було важко носити найлегший одяг, і я розводив вогонь тільки для приготування їжі. А тут я собі спорядив три камізели, згори на них одягалась облямована хутром кирея до самої землі з застібками на зап'ястках, щоб було тепліше. Щодо теплого дому, то, визнаю, що мені дуже не подобається англійське опалення кімнат з димним вікном, том у що тільки-но загасає вогонь, там стає холодно, як надворі. У містечку я вибрав помешкання у гарному домі й замовив спорудження димаря в центральній з шістьох суміжних кімнат – навпроти вхідних дверей, завдяки чому й дим відводився, і приміщення нагрівалися більш рівномірно. Самого вогню видно не було, як в англійських лазнях: і однаково тепло в усіх приміщеннях, і дим очі не виїдає.

Найкраще те, що в цій варварській країні можна було мати гарне товариство, – адже цей край розташований на крайній півночі Європи, біля замерзлого океану і в кількох ґрадусах від Нової Землі.

Попри те, що московити висилають сюди державних злочинців, в місті було повно

російської знаті: відомий князь Голіцин, старий німець Робостискі та ще кілька відомих осіб та пань. Мій шотландський купець, з яким ми тут прощалися, познайомив мене з кількома знакомитими людьми, і в мене були вельми приємні гості, з якими ми бавили довгі вечори.

Розділ XVI. Безпечне повернення в Англію

Якось увечері я розговорився із князем ***, одним з міністрів царя Московії у засланні, про свої незвичайних пригоди. Він розповідав цікаві речі про велич, пишноту, володіння абсолютну владу російського імператора. Я перебив його і сказав, що був ще могутнішим князем, ніж московський цар, хоча мої володіння були не так великі, а підданих не так багато. Російський вельможа здивувався і, пильно дивлячись на мене, попросив розтлумачити, що я маю на увазі.

Я відповів йому, що він припинить дивуватися, щойно я все йому поясню. По-перше, я мав абсолютну владу над життям і майном підданих. Попри абсолютну владу, в моїх володіннях не було незадоволених моїм урядуванням або мною особисто. Він похитав головою і визнав, що в цьому я справді перевершив царя Московії. Я вів далі, що всі землі королівства належали мені, а всі підлеглі були добровільними орендарями. Вони битимуться за мене до останнього подиху, і ніколи підлеглі так не любили, і страшенно водночас боялись тирана, котрим я себе вважав.

Порозважавши трохи своїх слухачів загадками про способи урядування, я докладно виклав їм історію свого перебування на острові, як я давав раду собі й підлеглим, – все як я потім було позаписував. Слухачі дуже перейнялися оповіддю, особливо князь, який зітхнув і сказав, що дійсна велич життя полягає в тому, щоб бути самому собі хазяїном, і що він не поміняв би моє життя на життя московського царя, бо бачить більше талану в своєму вигнанні, ніж на найвищих посадах при дворі свого господаря – царя. Найвища людська мудрість полягає у пристосуванні своїх поривань до реальних обставин і у збереженні внутрішнього спокою, попри всі бурі довкола. Спершу, коли приїхав сюди, він рвав на собі волосся і одяг, як це робили інші перед ним. Але через деякий час, пильніше зазирнувши в себе і уважніше поміркувавши над тим, що його оточувало, він переконався, що, якщо поглянути на життя з погляду універсалій, зрозумієте, як мало справжнього талану в цьому світі, цілком можна витворити певний самодостатній талан при мізерній допомозі світу. Талан – це повітря, яким ви дихаєте, їжа, яку ви споживаєте, одяг, який вас гріє, можливість робити вправи для підтримання здоров'я; та й більше від світу нічого не треба. Він колись тяж знав, що таке світська велич, влада, багатство, насолода, бо це вабить нас, але тепер він розуміє, що такі речі живлять лише найгрубіші наші почуття, як от амбіції, пиху, скупість, марноту, чуттєвість. Це найгірша частина людини сама є злочином і породжує злочини, вона ніяк не пов'язана з чеснотами мудрих людей, тим паче з благодаттю християн. Наразі він позбавлений того модного талану, котрий увібрав у себе всі пороки і котрий він тепер краще роздивився й бачить у ньому лише потворність, тоді як лише чесноти

роблять людину мудрою, багатою й великою й береже її для блаженства у майбутньому житті. У цьому відношенні засланці набагато щасливіші за своїх ворогів, що насолоджуються повнотою влади та благами багатства.

"Ні, сер, – вів він далі, – міркую я так не через нинішні свої обставини й політичні погляди; мені щиро не хочеться повернутися до двору, хоча б цар, мій, повелитель, знову закликав мене і відновив у колишній величі".

Він настільки переймався своїми відвертими й натхненними словами, що годі було сумніватися в його щирості. Я відповів йому, що на своєму острові я також почувався ніби монархом, але його я вважаю не тільки монархом, але й великим переможцем, бо той, хто долає власну безрозсудність, одержує необмежену владою над собою, у кого розум панує над волею – більш великий, ніж завойовник міста. "Але, мілорде, дозвольте одне питання". "Ласкаво прошу". "Якби вам відкрилися двері до свободи, хіба ви не схотіли б покінчити з засланням?". "Ваше питання, – відповів він, – Питання ваш вельми діткливе і потребує ретельного з'ясування деяких поважних речей, щоб щиро, поклавши руку на серце, відповісти на нього. Ніщо у світі не могло б, здається, спонукати мене звільнитися з цього заслання, крім двох речей: бажання побачитися зі своїми і жити в більш теплому кліматі. Але я заявляю вам, що придворний блиск, слава, влада, становище міністра, багатство, веселощі, задоволення – радше божевільня – мене нітрохи не ваблять; якщо оце зараз я отримаю листа від мого повелителя, що він повертає мені все, чого мене позбавлено, то, заявляю вам, наскільки я себе знаю – я не проміняю цю пущу, ці пустелі, замерзлі озера – на палац у Москві". "Але, мілорде, ідеться не тільки про принади двірського життя, владу, посаду і багатства, якими ви насолоджувалися, але й про елементарні життєві зручності, конфіскований маєток, розграбоване майно, зрештою, тутешніх засобів може просто бракувати для задоволення найбільш нагальних ваших потреб". "Все це так, якщо ви бачите в мені вельможу, князя тощо. Я дійсно князь; але я ще й просто людина, як і всі інші, і тому мені мало б усього вистачати, – хіба що захворію чи отруюсь чимось. Щоб було зрозуміліше, подивіться на наше життя: тут нас п'ятеро високопосадовців, ми живемо на відлюдді, як і личить засланням, щось вдалося врятувати з колишнього майна, і це позбавляє нас потреби виживати завдяки полюванню. А от бідні солдати, які мають такої підмоги, живуть, до речі, не гірше за нас, полюючи в лісах на соболів і лисиць. Місяць роботи – й вони можуть існувати протягом цілого року. Життя тут недороге, і потреби невеликі. Ось вам відповідь на ваше зауваження".

Нема можливості викласти тут детально всі цікаві бесіди з цією великою людиною: він надихався ґрунтовними знаннями, релігією та життєвою мудрістю. Він не приховував свою зневагу до світу й завжди залишався самим собою, як ви далі пересвідчитесь.

Я прожив у Тобольську вісім місяців похмурої та суворої зими. Морози були такі сильні, що на вулицю не можна було вийти, не закутавшись у шубу і не запнувши обличчя хутром чи радше то був такий хутряний каптур з отворами для очей та рота. Протягом трьох місяців присмерк тривав лише п'ять-шість годин, але зовсім темно не

було, бо у ясну ніч все чисто вкривав сніг. Наші голодні коні стояли в глибках, а слугам, яких ми найняли для догляду за нами й за кіньми, раз по раз треба було розморожувати пальці на руках і ногах, аби вони не відмерзли й не відпали.

Правда, в домі було тепло, бо все щільно закривалося, стіни були товсті, вікна маленькі з подвійним склінням. Їли ми здебільшого оленячу солонину, гарний хліб чи радше бісквітні сухарі, різну в'ялену рибу, зрідка баранини й буйволятину, досить приємну на смак. Харчі на зиму готують улітку. Пили не бренді, а спирт, розведений водою, в урочистих випадках брали мед замість вина, вельми гарний напій. Мисливці тут полюють у будь-яку погоду, – вони часто приносили нам свіжу оленину і ведмежатину, але остання нам не дуже подобалася. У нас був великий запас чаю, яким ми частували друзів. Тож, жили ми й не журились.

А ось і березень: дні значно подовшали, і стояла погідна година. Мандрівники почали готувати сані й речі до транспортування, а що я вирішив їхати до Архангельська, а не до Москви чи Балтійського моря, то й не квапився, знаючи, що кораблі приходять з півдня до Архангельська не раніше травня або червня і що, якщо я буду там на початку серпня, кораблі саме приготуються до відплиття. Через це я й не поспішав і встиг ще усіх провести в дорогу. Люди їдуть до Москви торгувати хутром і купувати все необхідне для своїх крамниць, а інші в цій же справі їдуть до Архангельська, хоча тоді їм назад вертати треба 800 миль, тож усі й рушили в путь.

Наприкінці травня і я став помалу пакуватися, і під час приготувань багато роздумував над становищем людей, яких московський цар засилає до Сибіру. Якщо засланці могли вільно пересуватися, то чому вони не їдуть у ті країни, де їм жилося б краще. Що стає їм на заваді?

Моє здивування, проте, щезло, коли я запитав про це згаданого вельможу про причини, що заважають їм робити такі спроби. "По-перше, зважте, сер, – сказав він мені, – на те, де ми перебуваємо, і, по-друге, на становище і склад засланців. Ми оточені бар'єрами міцнішими, ніж ґрати і замки: з півночі – океан, не придатний для навігації і суден, і човнів, тож коли і є на чому, не відомо, куди плисти. З інших трьох сторін на тисячі миль – володіння царя, де всі шляхи непрохідні, за винятком казенних, а в містечках скрізь царські залоги, і проїхати повз них непомітно чи обминати їх неможливо, тому в цьому напрямі всі намагання марні".

Я відразу замовк, бо зрозумів, що таке ув'язнення, таке ж надійно, як і в московському кремлі, однак мені спало на думку, що я міг би посприяти звільненню цієї чудової людини і доклав би до цього всіх зусиль. Якось при нагоді, ввечері, я поділився з ним своїми думками. Я сказав, що міг би вивезти його з собою, бо варті в нього нема, до того ж я прямую не до Москви, а до Архангельська, при чому йду в каравані й тому можу не зупинятися в станційних містах, а розташовуватися табором, де завгодно, – так ми легко доберемося до Архангельська, де я зараз же посаджу його на англійське або голландське судно і ми в безпеці попливемо разом. Всі дорожні витрати я візьму на себе, поки він не отримає можливості утримувати себе сам.

Він слухав і пильно дивився на мене, і я бачив за виразом обличчя, що мої слова

збентежили його; він то червонів, то бліднув, очі блищали, серце тріпотало, навіть не одразу зміг зібрати думки до купи, коли я скінчив, а тоді, по павзі, обійняв мене й сказав: "Отаке нам, беззахисним істотам, випадає щастя, що навіть найбільші вияви дружби перетворюються для нас на пастки, і ми спокушуємо один одного!" Любий друже, – сказав він, – ваша пропозиція настільки щира, люб'язна, безкорислива і настільки мені вигідна, що я, при всій своїй обізнаності зі світом, водночас і вкрай здивований і розумію, чим я вам зобов'язаний. Але схоже, що ви прийняли за щирю правду мої заяви про зневагу до світу? Ви від душі вважаєте, буцім мій талан вивищив мене понад усіма світськими справами? Повірили, ніби не схочу повернутися, якщо мене покличуть посісти колишнє становище при дворі, якщо я знову буду в милості у мого повелителя царя? Скажіть, друже, ви вважаєте мене чесною людиною чи хвальком і лицеміром?" Князь замовк, ніби чекав на мою відповідь, але незабаром я збагнув, що через боротьту в душі він не може мовити ні слова. Щиро кажучи, я був вражений усім цим і його словами та ще раз спробував переконати його повернути собі свободу; сказав, що він має розглядати мою пропозицію, як на двері, що відкриваються йому небом для звільнення, як на поклик провидіння зарадити собі самому й жити на пожиток світові.

Тим часом він отямився і з запалом відповів: "Чи впевнені ви, сер, що це поклик неба, а не підступ іншої сили? Райдужний образ талану як вибавлення може насправді виявитися пасткою і шляхом до загибелі? Тут ніщо не спокушує мене повернутися до колишньої жалюгідної величі. А раптом там оживе і проросте насіння гордоти, шанолубства, корисливості й розкоші, що завжди є в нашому естві, вони полонять мене й тоді щасливий в'язень, який плекає в собі вільну душу, виявиться жалюгідним рабом почуттєвості, попри надану йому свободу. Сер, дозвольте мені залишитися в благословенній неволі, що боронить мене від злочинів життя, не спонукайте мене купити з'яву волі ціною свободи мого розуму та майбутнього щастя, котрого я нині прагну, але наразі міг би й втратити. Я звичайна людина з плоті й крові, схильна до поривань та пристрастей, тож не будьте одночасно моїм другом і моїм спокусником!"

Якщо спершу я дивувався, то тепер мені одібрало мову, і я тільки мовчки дивився та чудувався. Від напруженої душевної боротьби його зросило потом, хоча надворі був лютий мороз. Я бачив, що йому треба зібрати думки до купи, і запропонував подумати над моєю пропозицією і пішов до своєї кімнати.

Години за дві я почув, як хтось ходить біля моїх дверей і хотів був відкрити їх, аж князь відкрив сам: "Любий друже, – сказав він, – ви майже переконали мене, але я звертаю на своє: не гнівайтесь, що я відхилив вашу пропозицію, я дуже зворушений вашою великодушністю і гречно дякую, але водночас мені вдалося здобути перемогу над самим собою".

"Мілорде, – запитав я його, – невже ви підете проти волі неба?" "Сер, – відповів він, – якби неба було завгодно, воно б вселило мені бажання виїхати, натомість я переконаний, що небо каже мені відхилити пропозицію, і я вельми вдоволений, що, розлучаючись зі мною, ви залишаєте мене чесною людиною, хоч і не вільною".

Мені залишалося тільки підкоритися і заявити, що мною керували найкращі наміри бажання допомогти. Він розчулено обійняв мене і запевнив, що він у цьому не сумнівався; потім він подарував мені соболіне хутро – надто щедрий дарунок для людини в його становищі, і я хотів був відмовитися, але князь наполіг.

Наступного ранку я послав князеві через свого слугу трохи чаю, два сувої китайського адамашку, чотири невеличких зливки японського золота вагою понад шість унцій, що не рівня такому хутру, бо соболі в Англії коштували близько 200 фунтів. Він прийняв чай, сувій адамашку і один зливок, на якому було цікаве японська карбування, що здалось йому раритетним, але від інших подарунків відмовився і передав через слугу, що хотів би поговорити зі мною.

Коли я прийшов до нього, він висловив надію, що після вчорашньої розмови я більше не спонукатиму його до від'їзду; але оскільки я зробив йому великодушну пропозицію, то чи не виявлю я таку саме ласкавість до іншої небайдужої йому особи. Я відповів, що не можу обіцяти те саме іншому, бо саме його я вельми шанував і радий був би допомогти звільнитися. Однак я маю усе зважити, якщо він назве цю особу. Князь сказав, що йдеться про його сина, якого я, щоправда, не бачив, але який теж перебуває на засланні за 200 миль звідси, по інший бік Обі, – якщо я погоджусь, він пошле за ним.

Я відразу погодився, але дав до зрозуміння, що роблю це лише з поваги до нього, але оскільки він відмовився, то я роблю все можливе для сина. Наступного ж дня він послав по сина, і днів за двадцять той приїхав з посланцем, п'ятьма або шістьма кіньми, навантаженими дорогим хутром, що коштувало грубі гроші. Слуги повели коней в місто, залишивши молодого пана на деякій відстані, і той прийшов до нас incognito вночі, батько познайомив його зі мною, і ми разом обговорили подробиці подорожі й потрібного забезпечення.

Я закупив багато соболів, чорнобурок, горностаїв та іншого дорогого хутра коштом свого китайського краму, передусім гвоздики й мушкатного горіха, що частину їхніх запасів я продав тут, а частину – в Архангельську за вищу ціну, ніж я міг би продати в Лондоні. Мій партнер, котрого завжди більше цікавив зиск, зрадив і не шкодував про довгу стоянку і справи в Тобольську.

На початку червня ми покинули цей загімінок, про який, либонь, і не чули в світі, бо лежить він осторонь торговельних шляхів. Караван наш змалів: залишилось моїх тридцять двоє коней і верблюдів, хоча насправді одинадцятьоро з них належали моему новому супутнику. Звичайно, знадобилося більше слуг, а молодий чоловік виконував роль мого стюарда. Не знаю, за яке цабе брали мене росіяни, але мені то все байдуже. Попереду – пустеля, найбільша і найважча для людей з усіх, що ми досі подолали. Найважча, бо дорога то просідала, то ставала вибоїста, , – може тому не було тут ні татар, ні інших грабіжників. Нам також казали, буцім на цьому березі Обі вони взагалі рідко бувають, але ми переконалися в протилежному.

Молодий пан мав відданого слугу-сибіряка, який досконало знав місцевість і вів нас околясом найголовніших міст і селищ на великому тракті, як от Тюмень, Солікамськ

тощо, бо тамтешні залоги московітів вельми прискіпливі до подорожувальників і роблять обшуки, аби засланці не тікали назад у Московію. А що йшли ми околясом, пустелею, доводилось таборувати в наметах, а не ночувати в міських квартирах. Незабаром молодий пан це зрозумів і, не бажаючи завдавати нам клопоту, наполіг, щоб ми заходили в міста, а сам зупинявся зі слугою в лісі, а потім знову приєднувався до нас в умовленому місці.

Нарешті, переправившись через Каму, яка в тих місцях розмежовує Європу і Азію, ми вступили в Європу, і першим містом став Солікамськ, тобто велике місто на березі Ками. Ми думали побачити тут інший народ, що має інші звичаї, інший одяг, іншу релігію, інші заняття, але помилилися; нам належало пройти ще одну велику пустелю, яка тягнулася 200, а в інших місцях сімсот миль, – ця страхітлива місцина мало чим відрізнялася від монгольської Татарії. Населення – здебільшого погани, трохи кращі за американських дикунів. у домівках і містах повно бовванів, триб життя – варварський, за винятком міст і прилеглих сіл, де жили, як вони це називають, християни грецького обряду, але релігія їх перемішана зі стількома марновірствами, що її легко переплутати з ворожбитством і відьомством.

Коли ми їхали лісом (коли, здавалося, всі небезпеки позаду), нас ледве не пограбував і повбивав загін злодіїв; хтозна, з якого вони краю, – банди остяків, прибукалі татари з обськими бережанами чи сибірські мисливці на соболів, – але було їх душ сорок п'ять, усі верхи, озброєні луками та стрілами. Вони двічі під'їздили на відстань двох пострілів з мушкету і мовчки оточували нас. Відтак стали поперек шляху, а ми – шістнадцять осіб – вишикувалися шерогою перед верблюдами та послали слугу-сибіряка подивитися, що це за люди. У цьому був зацікавлений передусім молодий пан, бо гадав, що це погоня за ним. Слуга під'їхав до вершників з білим прапором і гукнув до них, але попри те, що сибіряк говорив на кількома тубільними мовами, чи радше діалектами, він не второпав ні слова з їхньої відповіді. Збагнув тільки за жестами, що вони остерігають його не наближатися, і з цим слуга повернувся назад. Він сказав нам, що, висновуючи за одягом, це татари з калмицьких або черкеських орд і що в пустелі їх може бути ще більше, хоча він ніколи не чув, щоб вони заходили так далеко на північ.

Маловтішна ситуація, але нема ради. Ліворуч від нас – за чверть милі – виднівся гайок чи густі порости понад шляхом. Я вирішив негайно йти туди й перейти до оборонного стану: по-перше, дерева добре захищатимуть від стріл, а по-друге, у них не вийде наступ великою навалою. Власне, це порадив лоцман-португалець, який мав чудову здатність підбадьорювати й виручати в хвилину серйозної небезпеки. Ми хутко рушили туди і зайняли ліс: татари або розбійники – казна як їх називати – стояли на позиції й не втручались. На місці ми зраділи, побачивши, що це мочари, , а з одного боку – джерельце й струмок, який далі сполучається з іншим таким же струмком та впадає в більшу річку Вишера. Дерев на березі струмка було не більше двохсот, але всі вони були товсті і росли густо й тому чудово боронили від ворога, принаймні, поки він був верхи.

Аби покращити захист, невтомний португалець підтяв великі гілляки у цих дерев і

переплів їх таким чином, що утворювалась обсада.

Ми простояли в очікуванні кілька годин, але ворог все не рухався; тільки години за дві до настання темряви він посунув прямо на нас, отримавши непомітно для нас підкріплення, і тепер розбійницький загін складався з вісімдесяти вершників, що з них – кілька жінок. Коли вони наблизилися на відстань половини мушкетного пострілу, ми зробили холостий стріл і гучно спитали їх по-російському, що вони хочуть, і порадили забиратися без лиха геть. Вони ніби нічого не зрозуміли та з подвоєною люттю посунули в наступ до гаю, не підозрюючи, наскільки потужна наша оборона. Старий лоцман став водночас нашим командувачем та інженером; він наказав підпустити їх на відстань пострілу з пістоля, щоб бити і влучати напевно. Нам уривався терпець, але він таки дочекався, коли ворог був на відстані двох пік, – аж тоді дали стріл. Ми відразу поклали 14 вершників, поранених ще кількох, а також коней, бо заряд був на дві-три кулі.

Наштовхнувшись на разючий вогонь, ворог відступив на сто родів^[14], а тим часом ми перезарядили мушкети, зробили вилазку, захопили чотири-п'ять коней, вершників яких було, мабуть, убито, і, підійшовши до полеглих, побачили, що це татари, тільки не могли збагнути, як вони подолали таку відстань.

За годину вони знову спробували наступати й для цього об'їхали гайок, щоб знайти вилом в обороні, проте дарма – й татари відійшли, а ми вже проти ночі ніяких заходів не вживали.

Спали ми мало, бо зміцнювали позиції, барикадували входи до гаю та стояли на чатах. На світанку на нас чекало неприємне відкриття: ми гадали, що вчорашня відсіч знеохотила ворога, а натомість кількість ворогів зросла до трьохсот, і вже стояло 11-12 шатер, наче татари вирішили вдатись до облоги, – їхній табір був на відкритій рівнині, на відстані трьох чвертей милі від нас. Я гадав, що це вже край і ми загинемо, і майно пропаде, проте не так мене боліла думка про майно, як перспектива потрапити після численних випробувань до рук варварів наприкінці подорожі, близько до порту, де ми будемо вже в безпеці та матимемо порятунок. Щодо мого партнера, то він ошалів і бідкався, що втрата майна розорить його і що він радше загине, ніж потрапить у полон, і буде битися до останньої краплі крові.

Молодий пан, що вирізнявся великою хоробрістю, був тієї ж думки; старий лоцман вважав, що наша позиція неприступна і ми можемо витримати натиск всієї цієї орди. Весь день ми радились про заходи, але до вечора ми побачили, що число наших ворогів ще більше зросло і, можливо, зростання тривало до ранку – либонь за рахунок тих, хто чинив розбій деінде; до них татари надсилали розвідників з повідомленням, що тут може бути добрий взяток. Тоді я почав розпитувати своїх тобольчан, чи немає якихось манівців, якими можна потай уночі дістатися до міста, де можна отримати збройну охорону.

Сибіряк, слуга молодого пана, сказав, що, якщо ми хочемо ухилитися від битви, він проведе нас вночі по одній стежці, яка веде на північ, до міста Петрова, і татари не помітять нашого втечі, але заявив, що його пан не відступатиме і вважає за краще

битися. Я відповів йому, що він погано зрозумів наміри пана, бо той настільки розважливий, що не битиметься з любові до бійки. Я не сумніваюся в його хоробрості, яку він стільки разів показав на ділі. Проте, він повинен відмінно усвідомлювати всю безглуздість боротьби сімнадцяти-вісімнадцяти людей з п'ятьмастами, якщо тільки до неї не примушує крайня притуга. Таким чином, якщо нам випадає можливість втекти цієї ночі, то слід спробувати. Сибіряк відповів, що пан його дав йому такий суворий наказ, і він ризикує життям, якщо не послухає його. Однак, ми незабаром переконали його пана погодитися з нами і негайно почали лаштуватися до втечі.

З настанням сутінків ми насамперед розгнітили багаття в таборі, щоб палало до ранку і татари думали, буцім ми доти в гаю. Але коли зовсім стемніло, тобто коли визорилося (раніше провідник не хотів рушати), ми разом з товаром, повантаженим на коней та верблюдів, пішли за нашим новим провідником, який, як я помітив, орієнтувався за північною зорею.

Після важкого двогодинного переходу зійшов місяць і стало світліше, ніж нам було треба, а проте, до шостої ранку ми зробили понад тридцять миль, ледь не поморивши коні. Тут лежало російське село Кермазинське, де ми відпочили і до кінця дня нічого не чули про калмицьких татар. Години за дві до настання темряви ми знову рушили в дорогу і їхали до восьмої ранку, хоча рухалися вже повільніше. О сьомій ранку перехопилися через річечку Кіршу і дійшли до великого російського міста Озони, і там почули, що краєм шастає кілька загонів калмиків, але, на щастя, тепер ми були в безпеці. Ми замінили коней і, після страшної втоми, відпочивали протягом п'яти днів. Ми з партнером вирішили заплатити за все чесному сибірякові десять пістолів.

Ще за п'ять днів ми прибули до Вожеми на річці Вичегда, що впадає в Двіну, і таким чином вдало наблизилися до кінця нашої подорожі суходолом, бо річка судноплавна і нас відділяло лише сім днів шляху від Архангельська. Звідти третього липня ми прибули до Ларенського[15], де найняли дві великі барки для наших товарів і баркас для себе, 7-го липня повантажились і 18-го безпечно прибули до Архангельська, провівши в дорозі один рік, п'ять місяців і три дні, включаючи восьмимісячну зупинку в Тобольську.

В очікуванні корабля нам довелося прожити в Архангельську шість тижнів, і ми прочекали б і більше, якби нас не виручив гамбурзький корабель, прийшовши місяцем раніше, ніж сюди зазвичай приходять англійські кораблі. Розсудивши, що Гамбург не гірший ринок для збуту нашого краму за Лондон, ми зафрахтували це судно і, коли мій крам повантажили на нього, я привів свого стюарда для догляду; таким чином молодий російський пан одержав зручний привід сховатися і не зіходити на берег під весь час нашої стоянки, аби його не помітив і не пізнав хтось із московських купців.

Ми відпливли з Архангельська 20-го серпня того ж року і без особливих пригод прибули в гирло Ельби 13-го вересня. Тут ми з партнером вигідно випродали наш китайський крам і сибірське соболине хутро. Коли ми поділили прибуток, мені перепало 3475 фунтів 17 шилінгів 3 пенса, попри всі наші втрати й мита, а ще ж я маю додати вартість придбаних в Бенгалії діамантів на 600 фунтів.

Тут молодий пан попрощався й подався проти води Ельбою до Відня, де хотів шукати заступництва при дворі та звідки міг зв'язатися зі ще живими друзями батька. Перед від'їздом він подякував мені за послугу й зичливість до князя, його батька.

На завершення скажу, що, пробувши близько чотирьох місяців у Гамбурзі, я суходолом рушив до Гааги, де сів на пакетбот і прибув до Лондона 10-го січня 1705 року, провівши поза Англією десять років і дев'ять місяців.

Відтак я вирішив більше не гасати світами, бо вже чекає на мене більш далека дорога, ніж та, котра описана в цій книжці, – за 72 роки блукви й різноманіття ви навчаєтесь цінувати усамітнення і можливість завершити дні свої з миром.

КІНЕЦЬ

ПРИМІТКИ

[1] 1 ліга = 3 милям

[2] Див. : Приповістки, 24:30-31: "Я проходив край поля людини лінивої, та край виноградника недоумкуватого, і ось все воно позаростало терням, будяками покрита поверхня його, камінний же мур його був поруйнований... " (Прим. пер.).

[3] Див. : Приповістки, 10:4 "Ледача рука до убогства веде, рука ж роботяща збагачує". (Прим. пер.).

[4] Нинішня Басра в Іраку (прим. пер).

[5] Також – Александрета на скандерунському шляху (прим. пер).

[6] Назва часів колоніальних війн, тепер – Молуккські острови (прим. пер.).

[7] Приповістки, 29:25 (прим. пер.).

[8] Суперкарго – офіційний представник фрахтувальника (прим. пер.).

[9] Ідеться про вал Гадріана (прим. пер.).

[10] Тут і далі географічні реалії, що стосуються подорожі Робінзона за мапами Деліля, подано на підставі розвідки Павла Митюшева, члена Російського географічного товариства любителів словесності ([www. geopoesia. ru](http://www.geopoesia.ru)).

[11] Тепер це нібито Чита (прим. пер.).

[12] Нібито нинішнє село Ширинґа (прим. пер.).

[13] Верхньоудинськ і в 20 сторіччі – Улан Уде (прим. пер.).

[14] 1 род = 5, 03 м (прим. пер.).

[15] Мабуть, нинішня Урдома (прим. пер.).